

ДАГЪУСТАНДИН УРХБАННА ИЛИМДИН МИНИСТЕРСТВО

Аь.Аь. Тахо-Годийин чвурнахъ хъайи Дагъустандин
илимдинна ахтармиш ап1барин институт

Н.Э. САФРАЛИЕВ

**«Миржибни ва урч1вубни классариъ табасаран
литература аьгью ап1бан методика».**

Махачкала 2019

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РД

Дагестанский научно-исследовательский институт педагогики им. А.А.

Тахо-Годи

**Изучение табасаранской литературы в 8-9 классах
общеобразовательной школы РД**

Махачкала 2019

К1УЛАР

СИФТЕ ГАФ.....

САБПИ К1УЛ.....

1.1. Литературайин программийна ва 8-9 классарин табасаран
литературайин содержание ва гъурулуш.....

1.2. Литературайин теорияйин мяна аьгью аплуб ва эсерин идейно-
художественный анализ аплуб.....

1.3. Миржибпи ва урч1вубпи классарийь литературайин дарсарийь
урхурайидарин ч1ал ккат1абццуб.....

1.4. Миржибпи ва урч1вубпи классариз тематикайин улупбар.....

1.5. Миржибпи ва урч1вубпи классарийь литературайин дарсарийь лигру
ва техникайин дакьатар ишлетмиш аплуб.....

КЪЮБПИ К1УЛ.....

2.1. Миржибпи ва урч1вубпи классарийь революцияйиз улихьна вуйи
деврин эсерар аьгью аплуб.....

2.2. XX-пи аьсрин сабпи ва къюбпи гьац1ан табасаран литература.....

2.3. XX-пи аьсрин къюбпи пайнан табасаран литература

ШУБУБПИ К1УЛ.....

Миржибпи ва урч1вубпи классарийь классдин гъирагъдийь гъабхру
ляхин.....

АБХИР.....

ИШЛЕТМИШ ГЪАП1У ЛИТЕРАТУРА.....

СИФТЕ ГАФ

Табасаран литература мектебдиъ аьгью аплбан метлеб аьхюб ву. Литература гафнан устадвал ву, думу гьарган чан художествойин мумкинвалар яркьу аплури артмиш шула. Литературайи инсандин уьмрин девлетлувал художествойин образариинди улупували, эстетикайин жюрейиинди дюн'я аьгью аплура. Литературайин эдебнан эстетикайин удукьувалар аьхир айидар дар. Йислан-йисаз артмиш шулайи табасаран литературайиъ табасаран халкьдин гьир'ят, намус ва эдеб атлабгна. Октябрин революцияйин кьяляхъна артмиш хьуз хьюгью табасаран члал ва литература гьи халкьдин рюгьнан хазнайиз илтликлна, дурад йигьлан-йигьаз девлетлу ва яркьу шула. Гьи табасаран литературайиз мили поэзияйин, прозайин ва драматургияйин уждар чешнийр а, диди чан бицли уьмрин арайиъ аьсарин рякъ ккадаплна.

Гьамусдин девриъ литературайин хьуркьувалари халкьдин медениятдин асас дережийр аьгью аплуз мумкинвал тувра ва Дагьустандин вари халкьариз сабсдар мумкинвалар тувнайиваликан ачухъди шагьидвал аплура.

Табасаран литература 5-9 классариъ аьгью аплура хъа 10-11 классариъ Дагьустандин литература багъри члалниинди. Думу урхурайидариз аьгью аплбан ляхнин жилавар, гьелбет мялимдин хилиъ а. Дугьу багъри литературайин дарсарин улихъ дийигьнайи вазифийр:

1. Урхурайидариз дерин аьгьювалар;
2. Ватанпервервал;
3. Жвуван багъри табиаетдихъна ва багъри члалнахъна, литературайихъна вуйи ккунивал имбубсан дерин аплбазра гьарйигьан фикир тувуб ккун шулу.

Художествойин литературайи мектебдиъ аьгью аплурайи миди вуйи предметарин арайиъ аргъаж шулайи насил вари терефарихъанди

гъурукъдар вуди тербияламиш ап1баъ хусуси йишв бисура. Гафнан искусство вуйи литература аьгъю ап1бан асас вазифйирикан саб баяр-шубар эстетика ва эдеб жигъатнаан артмиш ап1уб ву.

Табасаран мектебдиъ, 8-9-пи классариъ аьгъю ап1урайи багъри литературайин курснак табасаран ва дагъустандин чневалин халкъарин фольклориан ва литературайиан тербияна аьгъювалар тувбан аьхю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Урхурайидар художествойин эсерарин гъавриъ ади дериндиан анализ ап1бан натижайиъ баяр-шубари писателарин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан, искусствойин жюрйирикан саб вуйи литературайикан, халкъдин уьмриъ дидин метлеблуваликан аьгъювалар гъадагъуру.

Му ляхин тамам ап1ру вахтна гъамусдин педагогикайин ва психологияйин хъуркъуваларикан, гъадму жигъатнаан духнайи илимдинна методикайин ахтармиш ап1барикан, табасаран мялимарин к1ак1начи тажрубайикан ва учу к1ули гъуху гюзчиваларин ахтармиш ап1барикан яркъуди мянфяаьт кадабгъна. Учу гюзчивалар ва ахтармиш ап1бар Табасаран, Дербент, Хив районариъ ва Дербент, Огни, Каспийск шагърариъ к1улиз гъурхунча.

Дидлан савайи, гъаму китаб дюзмиш ап1руган Т. Мягъямадовдин «5-8 классариъ литература кивбан методика», М. Юсуфовдин «Школайиъ табасаран литература аьгъю ап1бан бязи меселйир», Ш. И. Шагъмардановдин «Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аьгъю ап1уб», Ш.И.Шагъмардановдин «Юкъубпи классдиъ табасаран литература аьгъю ап1уб», В.Я. Коровинайин, И.С. Збарскийин «5-пи классдиъ литературайин упражненйирин сборник», Т. А. Калгановайин «5-пи классдиъ литературайин упражненйирин сборник», М.В. Моисеевдин «5-6-пи классариз методикайин улупбар» ва гъ. ж. китабар ишлетмиш дап1на.

«8-9-пи классариъ багъри литература аьгъю ап1уб» сифте гафнакан, шубуб к1уликан, аьхирикан ва мялимдиз теклиф ап1урайи китабарин сиягъдикан дюзмиш дап1найиб ву.

Дидиъ миржибпи ва урч1вубпи классариъ урхурайидариз художественный эсерар тясирлуди урхуз аьгъю ап1бан, баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан, дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1бан, литературайин теорияйин гьякънаан вуйи мялуматар аьгъю ап1бан, классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнин, фольклорин, ихтилатарин ва шиърарин ляхин гъабхбан, 60-90-пи йисарин табасаран литература артмиш хьпан меселйир ачухъ ап1ура.

САБПИ К1УЛ
МИРЖИБПИ ВА УРЧ1ВУБПИ КЛАССАРИЪ ТАБАСАРАН
ЛИТЕРАТУРА АБГЪЮ АП1РУГАН ТЕОРИЯЙИН ВА
МЕТОДИКАЙИН УЛУПБАР

**1.1. Литературайин программийнна ва 8-9 классарин табасаран
литературайин содержание ва гъурулуш.**

1995-пи йисан 5-9классариъ урхурайидари табасаран литературайин гъадагъу абгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа ахтармиш ап1бан «Гъюкуматдин стандартар» чапдиан удуч1вну.

Гъюкуматдин стандартарин асас вазифа 5-9 классариъ урхурайи баяр-шубари багъри табасаран литературайин гъадагъу абгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа тийин ап1уб ву.

Аъхиримжи вахтари ихъ уълкейиъ ва гъацира Дагъустандин халкъарин арайиъ духънайи абхю дигиш'валар натижа вуди халкъдин образованиейин улихъ дийигънайи меселйирра дибдиан дигиш шула. Гъаддиз асас духъну табасаран литература ихъ республикайин мектебариъ кивбан вазифйирра, урхурайидари гъадагъу абгъювалар, удукъувалар ва бажаранвалар ахтармиш ап1барра заан т1алабарихъна гъюра.

Россияйин Федерацияйин 2010-пи йисан къабул дап1найи «Образованиейикан» вуйи къанунди (законди), ихъ гъюкуматдин образованиейин мяна-метлебнаъ ва гъурулушдиъ абхю дигиш'валар т1аъну, образованиейин принципар тийин гъап1ну: образованиейин инсан бадали вуйи хасият, инсан азадди аргъаж хъувал сабпи йишв'ин дивуб, образованиейиъ азадвал ва гизаф саб-сабдилан асиллу рякъяр ва гъацдар жарадар хъуб мялум дап1на.

Гъаму Закондин (къанундин) бинайин алди, Россияйин Федерацияйин вари регионариъ, дурарин арайиъ Дагъустандиъра, заан

урхбан заведенйириъра ва мектебариъра Федерацияин гьюкуматдин оброзованиеин кьюбпи наслин стандартар (ФГОС) къабул гъап1ну.

Вузариз ва мектебариз кюмек вуди издательствйири жара предметариан йиц1бариинди методикайин китабар адагъна, амма, гъяйифки, багъри литературайиан дицдар я китабар, я программйир, ясан методикайин улупбар адаъну адар.

Заан классариъ урхурайидари фуну мектебариъ урхурашра, табасаран литературайиан гъадагъу аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа ахтармиш ап1бан гьюкуматдин стандартар ишлетмиш дап1ну ккунду. Дурар (стандартар) гъийин мектебдиъ гъабхурайи ва гъарсар мялимдикан т1лалаб ап1урайи ляхнихъди лап сигъ аьлакъайиъ айидар ву.

Дупну ккундуки, мектебарин тажрубайи улупурайиси, 5-9 классариъ табасаран литературайиан уьмуми аьгъювалар ахтармиш ап1бар гъахурашра, мялимарин ахтармиш ап1бариъ гъийин йигъазкъан педагогикайин саб вуйи т1лалабар к1ули уьрхюри адар. Хъа жвуван хилиъ багъри литературайиан аьгъювалар, вердиш'валар ва удукъувалар ахтармиш ап1бан саб къайда «Гьюкуматдин стандартар» айиган, шли литературайиан ахтармишаргъахурашра литературайиан дарс туврайи мялимди, школайин директори вая завучди, гъирагъдилан дуфнайири варидари урхурайидарин уьмуми аьгъювалар тьяин ап1баъ улупнайи варидариз саб вуйи материаликан, табшуругъарикан, суаларикан мянфяаьт ктабгъуру. Гъаци гъашиган, гьюкуматдин стандартар ахтармишар гъахруризра кюмек бадали гъязур дап1найидар ву.

Гъаму гьюкуматдин стандартар багъри литературайиан урхурайидарин аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин диб, бина вушра, мялимди баяр-шубарин аьгъювалариз къимат дивруган, дурар гъарсар к1ул-к1улди, жа-жаради ахтармиш ап1уру, гъаз гъапиш, гъарсарихъди гъабхру ляхни урхурайидарин уьмуми аьгъювалар

дикъатлуди ва тамамди адашвуз кюмек тувру.

Дупну ккундуки, ахтармиш ап1бан бадали улупнайи вари табшуругъар ва суалар багъри литературайин программиз ва литературайин хрестоматйириз асас духъну гъязур дап1найидар ву. Ахтармиш ап1урайирихъан, вахтназ лигну, литературайин эсерар, табшуругъар ва суалар дигиш ап1узра шулу, амма 5-9 классарин табасаран литературайин программийн т1лалабарилан улдуч1вну ккундар.

Урхурайидарин аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа ахтармиш ап1баъ гъар йигъандин, гъяфтайин, вазлин натижайиъ гъахру ахтармишариъра аьхю метлеб а.

Уьмуми образованиейин ва пишекарвалин мектебдин реформайи дибдин рякъярин т1лалабарихъди тархъну урхурайидарин аьгъювалар, вердиш'валар ва удукъувалар ахтармиш ап1руган, мялимди, баяр-шубарин эдеблувалин ва эстетикайин рякъ'ан вуйи артмиш'вал ва художествойин литературайин эсерарин гъаври хъупан ва дурариз дюзди кьимат тувбан дережара гъисабназ гъадабгъуб лазим гъюру.

Урхурайидарин уьмуми аьгъюваларин, бажаранваларин дережа ахтармиш ап1биинди дурарин хъуркъуваларин гъаммишан гюзчивал гъабхуз, бязи ученикарин аьгъювалариъ гъалат1ар, нукъсанар агуз, айи камивалар арайиан адагъуз, урхурайидар дикъат аьгъюваларихъди тямин ап1уз шарт1ар агуру.

Реформайи мектебдин улихъ диврайи метлеблу меселйириккан саб урхурайидариз художествойин тягъсил ва эстетикайин тербия тувбан ляхин имбубсан ужу ап1уб ву. Диди баяр-шубарин юк1вариъ эстетикайин гъиссар артмиш ап1уб, искусствойин эсерарин, багъри юрдарин ва табиаьтдин гюрчегвалин, ва девлетлувалин гъаври хъуз ва кьимат тувуз аьгъю ап1уб ккун ап1ура. Гъаму т1лалабар къуркъувалиинди к1ули адагъбаъ багъри литературайин мумкинваларра аьхюдар ву, фицики дидихъ гъам аьгъювалар ва гъамсана тербия тувбан аьхю къувват хъа.

«Предметдин уьмуни хасият» Гыйин мектебдин асас паярикан, мектебдиь айи бицлидар уьмрихьна, халкьдин арайиь чпи фици духьну ккундуш вердиш аплуб ву. Мялум вуйиганси, му ляхни литературайин дарсари аьхю роль уйнамиш аплура. Бицлирин табиьтдихьна, жвуван ватандихьна вуйи патриотизм за дапину ккунду.

Гьаму дигиш'валарилан асиллу вуди халкьдин образованиейин месэлийрра дибдиан дигиш шула. Уьмуни образованиейиь шулайи дигиш'валар фикирназ гьадагьну табасаран литературайиан баяр-шубари гьадагьурайи аьгьювалар ахтармиш аплбан бадали варидариз саб вуйи, сабстар тлалабар айи документ «СТАНДАРТАР» дюзмиш дапина ва чапдиан удучлвна.

2012-2013 – пи йисари Тахо-Годийин ччвурнахь хьайи педагогикайин институтдин гьуллугьчйири члалнан ва литературайин лихру программйир чапдиан адаьну. Думу программйир аьдати формайинди дюзмиш дапнайидар ву, ва душваь тувнайи разделар гьи ухьуз Федерацияйин гьюкуматдин образованияйин стандартари (ФГОС) фици тлалаб аплураш дюзмиш дапнадар.

2014-пи йисан литературайин секторин гьуллугьчйири, ФГОСдин тлалабаринди цлийи программйир дюзмиш гьапину ва дураар Тахо-Годийин ччвурнахь хьайи илмарин институтдин сайтнаь тувна.

«ФГОС – дин программйири тлалаб аплурайи натижйир». Му программйир, гыйин йигьан Федерацияйин гьюкуматдин образованияйин стандартари (ФГОС) фици тлалаб аплураш, гьаци дюзмиш дапнайидар ву.

Цлийи программйир гьаци дюзмиш дапнаки, душваь сьаьтарин кьадар улупнашра, мектебдиь лихурайи мялимдихьан дураар чаз лазим вуйи саягьниинди ишлетмиш аплузра ихтияр тувра, яна думу гьаци клуру гаф вуки, эгер аьгью аплурайи эсериз шубуб сьаьт улупнаш хьа уву думу эсер кьуб сьаьтна аьгью аплуз хьуркьраш, имбу саб сьаьт жара эсериз тувуз шул. Му программйир тахминан (примерный) программйир ву. Гьаци вуйиган,

гъаму программийр асасназ гъадагъну, гъарсар мялимди чаз чан хусуси лихру программийр гъязур дап1ну ккунду.

Программийр 5 – 9 классариз дюзмиш дап1найидар ву. Мушваъ, гъам классариъ ляхин ап1урайи мялимариз кюмек вуди тематический планированиера тувна.

5-9 классариъ багъри литературайин тарихнан курс агъю ап1ура.

Программайи эсерар хронологияйин къайдайинди урхуб ккун ап1ура. Му классариъ 17-пи йисаз улихъна вуйи ва гъийин деврин табасаран ва дагъустан писателарин эсерар агъю ап1уру. Табасаран мектебдиъ багъри литература агъю ап1урайи курснак табасаран ва Дагъустандин чевевалин халкъарин фольклориан ва литературайин тербияйинна агъювалар тувбан ахю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Мектебдиъ агъю ап1урайи багъри литературайин курс къюб йишв'ина жара шула.

5-7 классариъ литературайиан гъахру дарсарин бинайиъ табасаран халкъдин ва Дагъустандин халкъарин мелзнан яратмиш ап1барин, 20-пи аьсриз улихъна вуйи ва гъийин деврин табасаран ва дагъустан литературайин к1ул'инди вуйи художествойин эсерар урхуб ва агъю ап1уб дивна.

5-7 классариъ 8-9 аьсарин табасаран ва дагъустан литература, 20-пи аьсрин табасаран ва дагъустан литература тувра.

Гъарсаб классдин курс тема ва тарих жигъатнаан ерлешмиш шула, фицики диди урхурайидарин агъювалар къайдайиз хуз, дуарариз эсерар тарихнан гъякъикъи вакъийирихъди аьлакьалу вуйибдин, эсерариъ жюрбежюр деврарин ва вахтарин уьмур ва инсанарин образар улупурайибдин гъаври хьуз агъю ап1уру.

5-7 классариъ литературайин эсерар хронологияна тема жигъатнаан ерлешмиш дап1на.

8-9 классарин курсну баяр-шубар 10-11 классариъ кивру дагъустан литературайин курснан эсерар агъю ап1баз гъязур хьпан рольра уйнамиш ап1ура.

Программайи улупурайи писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гьякьнаан вуйи мялуматари неинки художествойин текстнан, хъа гафнан художникдин уьмрин ва яратмиш ап1барин метлеблувалин гъаври ахъуз кюмек дап1ну ккунду. Литературайин дарсари урхурайидарин фикриь писателин текрар даршлу сурат яратмиш ап1уради ккунду.

Писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гьякьнаан вуйи материал программайиь 5 классдилан башламиш дап1ну тувра. 5-7 классариь мялимиди писателин биографияйин асас далилариз ва дугъан яратмиш ап1бариз аьгью ап1урайи эсерихъди, аьлакьалу вуди уьмуни характеристика тувру. 8-9 классариь писателин уьмрин ва яратмиш ап1барин рякъ аьгью ап1руган, мялимди, жикъи мянйириь къайд дап1найи эсерариз характеристика туври, дугъан уьмрин ва яратмиш ап1барин деврихъди таниш ап1уру.

Программайиь ихъ халкъдин зегъметнан ва женгнан гьунараар дериндиан ва ачухъди улупурайи эсерар урхбу ва аьгью ап1бу хусуси йишв бисура, фицики урхурайидариз ватанпервервалин тербия тувбаь дурарин метлеблувал аьхюб ву.

Литературайин эсерар урхбахъди сабси, дурарин мяна-метлеб ва художествойин хусусивалар аьгью ап1бахъди сабси, урхурайидари литературайин теорияйианра аьгьювалар гъадагъуру. Думу художествойин эсер дериндиан гъисс ап1бан ва урхурайидариз идеяйинна эстетикайин тербия тувбан бадали чарасуз лазим вуйи шарт1 ва дакъат ву.

Теорияйин материалар аьгью ап1уб 5 классдилан башламиш шула. Эгер сифте классариь литературайин теорияйиан вуйи мялуматари гизафна-гизафси художествойин эсерарин формайинна ч1алнан зиин гюзет ап1бар к1ули гъахураш, заан классариь дурар гъюблан-гъюбаз дерин шула ва ккат1арццура.

Гъарсаб классдиь темайиз вая разделиз тялукъ вуйи к1ул'инди урхбан бадали аьлава вуйи материалра улупура. Аьлава вуйи эсерарикан мялимдихъан урхурайидари ч1ал ккат1абццбан ва литературайиан

гъадагънайи аьгъювалар хъанара мюгъкам ва дерин ап1бан бадали ишлетмиш ап1уз, мянфяаьт ктабгъуз шулу, фицики дурау учебник-хрестоматияйикра каъра.

Урхурайидариз литературайин тягъсил тувбан меселйир хъуркъувалариинди гъял ап1баъ классдин гъирагъдиъ урхбу лайикълу йишв бисура. Дюзди ва аьгъяди тешкил гъап1у классдин гъирагъдиъ урхбу баяр-шубарин аьгъювалар яркъу, хъа культурайин дережа за ап1уру. Классдин гъирагъдиъ урхбу бар-шубарин терефнаан художествойин эсерарихъна вуйи интерес за ап1уру, гъурху шейънаан к1ул адабгъуз ва дидиз дюз кымат тувуз вердиш ап1уру.

5-9 классариъ классдин гъирагъдиъ урхбаан сюгъбатар гъахбан бадали программийъ махсус сяътар улупна. Думу дарсар бадали эсерар мялимди сабпи аьлавайиъ улупнайи сиягъдиан гъядягъюру. Гъадму сиягъдиан эсерар баяр-шубариз к1ул'инди урхузра (чпи гъядягъну) теклиф ап1ура. Му ляхниъ баяр-шубари гъамусдин литературайин эсерар гизаф урхуз гъитбаз асас фикир тувну ккунду.

Классдин гъирагъдиъ урхбан дарсариъ баяр-шубари гъурху китабаринан сюгъбатар, литературайин тамшир, тясирлуди урхбар ва гъурхдар ктитбар тешкил ап1уру, гъурху эсерин мянайиз тълукъ вуйи биц1и сягънийир улупуру ва жара серенжемар къабул ап1уру.

Программайи урхурайидарин мелзналан вуйи ва бик1бан ч1алнан жюрбежюр вердишвалар арайиз хпан бадали ара хътадабт1ри илч1ихбар гъахбаз аьхю фикир тувра. Гъаддиз лигну гъарсаб классдин программийъ литературайиан гъахру урхбан ва бик1бан ляхнарин асас жюрйир тувна. Думу ляхнарин жюрйир литературайин эсер аьгъю ап1бахъди сигъди аьлакъалу ву.

Мялимди бик1банси мелзналан вуйи ляхнинра жюрбежюр жюрйир к1ули гъахруган урхурайидар вахт ккимиди чарасуз гъаврикк ккауб лазим гъюру, дурари табасаран ч1алнаан гъадагънайи аьгъювалариканра, удукъувалариканра мянфяаьт ктабгъуб лазим гъюру. Табасаран ч1алнан

дарсарихъан тафавутлу вуди, литературайин дарсариъ баяр-шубари аьлакьалу урхуб чаз хас вуйи мянайинди, гюрчегвалин дакъатаринди девлетлу шулу, фицики мушваъ урхбан ва бик1бан ляхнарин вари жюрйир литературайин эсер аьгью ап1бахъди ужуди аьлакьалу шула.

Программайиъ къайд дап1найи урхурайидарин аьгьюваларихъна асас вуйи т1лалабари аьгью гъап1у эсерин мяна ва художествойин хусусивалар, литературайин теорияйин мялуматар, программайи к1ваълан ап1бан бадали теклиф ап1урайи текстар, хъа заан классариъ литературайин месэлийриз тялукъ вуйи гьюкуматдин документар аьгьяди хъуб ккун ап1ура.

Гъарсаб классдин программайи т1лалаб ап1уб къюб йишваз жара шула: 1) эсерин тартиб ап1бан удукъувалар; 2) урхбан удукъувалар.

Программайин жара предметарихъди вуйи аьлакьйирин разделиъ багъри литература урхбан, жара предметарихъди – табасаран ч1алнахъди, урус литературайихъди, тарихдихъди ва жара хъанара аьлакьалу ап1бан мумкинвалар тьяйин дап1на. Амма мялимди литературайин дарсар табасаран ч1алнан вая тарихдин дарсариз илт1ик1ну ккундар. Урхурайидар эсерий ихтилат гъябгьюрайи тарихи вакьийирихъди таниш ап1ури, думу дуариз тарихнан аьгью далиларийин асасламиш дап1ну ккунду. К1улин метлеб литературайин эсеринна гъадму вая жара предметдин арайиъ айи аьлакьа тьяйин ап1уб ву.

Багъри литературайин жара предметарихъди вуйи аьлакьйирикан классдин гъирагъдиъ урхбан дарсариъ ва классдин гъирагъдиъ гъахру серенжемариъ яркъуди мянфяаьт ктабгъуз шулу.

Литературайин дарсар классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнихъди (кружокар, диспутар, литературайин вечерар ва утренникар, музейриз, концертариз ва спектаклийриз гъягъуб, литературайин краеведение ва гъ. ж.) яркъуди аьлакьалу дап1ну ккунду.

Программайиъ классдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъар тувна. Теклиф ап1урайи эсерари баяр-шубарин классдин гъирагъдиъ урхурайи литературайин диб тешкил дап1ну ккунду. Хъа гъадму саб вахтна

мялимдихъан, ляхнин шартлариз лигнуб, саб классдиз теклиф аплурайи эсер жара классдиз гъабхуз ва сиягъариз чаз ккуниси дигиш валар хуз шулу.

Багъри литературайин программийр, урус литературайин программийр чешнеди гъадагъну, гъамциб пландиинди дюзмиш дапна:

АСАС ПАЙ (ЦЕЛЕВОЙ РАЗДЕЛ):

Гъаврикк ккаъбан клаж.

Предметдин уьмуми хасият.

ФГОС –дин программийри тлалаб аплурайи натижийр.

Жара предметарихъди вуйи аьлакьа

РАЗДЕЛИН МЯНА ВА МЕТЛЕБ (СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЙ РАЗДЕЛ)

Курснан метлеб. Ученикдин ляхниз характеристика тувуб. Урхбан ляхниз яратмиш вуйи гъяракатар дюзмиш аплуб.

Предмет агъю аплбахъна вуйи тлалабар.

Тематический планирование.

ТЕШКИЛ АПІБАН РАЗДЕЛ (ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ РАЗДЕЛ)

Литературайин дарсарий лигнуб ва техникайин дакъатарилетмиш аплуб.

Классдин гъирагъдий гъабхру ляхнин план.

Урхурайидарин литературайиан вуйи нормийр.

Мялимдиз мянфяаьт ктабгъуз теклиф аплурайи методикайин ва жара литературайин сиягъ тувра.

ПРОГРАММЙИРИН УЬМУМИ МЕСЕЛЙИР:

1. Чан литературайихъна вуйи агъювалар артухъ аплуб, гъаммишан урхуб ва члал ккатларцуб тартиб аплуб.

2. Литература халкъдин медениятдин (культурайин) асас пай вуйиваликан мялуматар ади хъуб.

3. Литература искусствойин саб пай вуйиб агъю аплуб. Урхурайидар литературайин процессдихъди, тарихдихъди ва халкъдин медениятдихъди (культурайихъди) таниш аплуб, литературайин, этнокультурайин аьдатар кайи художественный эсерарин гъаврий ауб.

4. Багъри литературайин ужударстар эсерар аьгью аплуб.

5. Художественный текст интерпретация, ахтармиш аплуз ва камивалар улупуз удукьувал.

6. Гафнан устадвалин мяна лап дериндиан аьгью аплуз дубгьувал.

7. Яратмиш'валарин заин ляхин аплуз улупуб.

8. Улхуб ва члал ккатларццуб.

9. Гъирагъдиан материал гьадабгъну ишлетмиш аплуз удукьуб.

Табасран литература аьгью аплбаъ кьуб девир а: сабпиб ккебгъбан школайиъ, 5-11 классарин литературайин эсерарихъди таниш аплура. Ккебгъбан школайиъ литературайиз кл'инди вуйи курс адар, душваъ саб бязи баярихъан удукьру эсерар урхура. Учителин улихъ литературайин тарихнан ва агъюваларин система улупбан месела диврадар. Илми ва жара статйир кивбахъди сабси, художественный эсерар урхубра гьабхуру, ва дициб урхбан метлебра урхурайидариз фикирлуди урхуз, дурариз аьтрафарихъ хъайи гьякьикъатдикан сифтейин хабрар тувуз, дурарин фикир художественный образариинди яркьу аплуз ва дидихъди сабси художественный эсерарий ачухъ аплурайи фикрар бицлидарикра кауз гьитуб ву. Художественный эсерин дициб жюрейин гъаврикк ккаъбан урхуб клуру ччвур гьадабгъну. Дидин метлебра, ухьу дупнайиси, биклбан, гьацира улхбан вердиш'валар артмиш хъпан материалди гьубзуб ву.

8-9-пи классарий клули гьахру литературайин дарсарин бинайиъ клул'инди вуйи художественный эсерар урхуб ва аьгью аплуб дивна. Му классдиъ мялим урхурайидариз художествойин литература урхуз аьгью аплуз, яна гафнаъ фицдар художественный ва суратламиш аплуз шлу мумкинвалар аш ачухъ аплуз ва члалнан гюрчегвалихъди таниш аплуз чалишмиш шулу.

Ккергъбан классарий литература дарснан предмет вуди аьгью аплурадар. Думу классарий художествойин литература бицлидариз дюзди урхуз ва биклуз аьгью аплбан алат ва материал вуди ишлетмиш

аплура. Дидлан савайи гъаврикк ккаъбан урхбан улихъ инсанарин уъмрикан ва табиаъдикан вуйи жюрбежюр мялуматар тувбан ва шикиллу гаф хъупан гъиссар каъбан меселара дивна.

5-пи классдилан башламиш дап1ну табасаран литература к1ул'инди гафнан устадвалин ахлакъ вуди аьгъю аплуб башламиш шула.

Программайиъ къайд дап1найиганси, 8-пи ва 9-пи классариъ багъри литература аьгъю аплбан бадали 68 саяът (гъяфтайиъ 2 саяът) жара дап1на.

Мялум вуйибси, миржибпи ва урч1вубпи классариъ литература аьгъю аплбан ляхин важиблу шубуб пайнакан ибарат ву. Программайиъ гъарсаб пай бадали чан хусуси вахтра жара дап1на: вари эсерарин текстар аьгъю аплбаз – 50 саяът, ч1ал ккат1абццбаз (изложенйириз ва сочиненйириз) – 8 саяът, класдин гъирагъдиъ урхбаз – 10 саяът.

8-9-пи классарин программайиъ литературайин эсерар идея ва тема, ва гъацира жанр жигъатнаан сат1и дап1ну ерлешмиш духъна. Гъадму саб вахтна дидиъ урхурайидарин яшарин хусусиваларра гъисабназ гъадагъна ва дурариин асасламиш духъна.

Дупну ккундуки, 8-9-пи классарин программайиъ улупнайи жюрбежюр материал биц1идари аьхю аьшкъ ади урхуру. Дидиъ табасаран халкъдин мелзнан яратмиш аплбари (махъвари, мяълийири, абйириин гафари, мисалари ва дургъунагъари), табасаран шаирарин ва писателарин кюгъне ва ц1ийи уъмрикан вуйи эсерари аьхю йишв бисура. Гъадму саб вахтна дидиъ Дагъустандин миди вуйи халкъарин писателарин саб жерге эсерарра тувна.

Дидлан савайи программайиъ литературайин теорияйин сифте мялуматарра тувна, махъварин, мяълийириин ва ихтилатарин гъякънаан гъаврикк ккаъбарра тувна. Му мялуматар гъарсаб пайназ дахил шулайи литературайин эсерар аьгъю аплру вахтна дургъуру. Дурари урхурайидариз мяна-метлеб дериндиан аьгъю аплуз аьхю кюмек тувру.

Литературайин теорияйин мялуматар гъядягъюб ва дурарин саб-сабдин къяляхъди гъаврикк ккауб аьгъю аплурайи эсерарин хусусивалариин гизафси асасламиш шула. Магъа гъамци, махъварихъди таниш аплруган, дурарин гъякънаан вуйи мялуматарра тувра, халкъдин мяълийир урхруган, урхурайидар дурарин жюрйирихъди ва хусусивалариихъди таниш аплуру ва шубубпи пайнан эсерар аьгъю аплуб ихтилатарин жорейикан вуйи мялуматар аьгъю аплбиинди ккудубклуру.

Литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматари гафнан художествойин мумкинвалари ва дидин литературайин искусствойиси гъаври хъуз ахю кюмек тувру.

8-9-пи классарин программийъ баяр-шубариз кIваълан аплуз тувнайи эсерарра жаради къайд дапIна ва тема жигъатнаанра дурар гизаф жюрбежурдар ву.

Программайин аьхириъ гъацира баяр-шубари классдин гъирагъдиъ урхбан бадали вуйи сиягъра тувна. Дурар классдиъ ва кIул'инди дурхну ккуни эсерарихъди тема ва идея жигъатнаан гизаф багахъ шула. Дурарин арайиъ: Табасаран поэзияйин антология (Мягъячгъала, 1980). Халкъдин ирс. (Мягъячгъала, 1974). А. Жяфаров. Лизи мужри ккайи хюрчабан.

М. Шамхалов. Женгчйир (Мягъячгъала, 1969). М. Митаров. Накъишариъ айи уьмур (Мягъячгъала, 1978). И. Шагъмарданов. Имам Шамил (Жилиз икрам, Мягъячгъала, 1997). Мягъмуд. Марцц аплурхъа му дюн'я, гъачай женгназ. Батирай. Мяълийир кIури шуйза. Аь. Салаватов. Уьру партизнар. Р. Гъямзатов. Ахвахдиъ. Р. Гъяжиев. Дада ва дагълар. Р. Расулов. Нуружихрар (Мягъячгъала, 1987). Б. Ражабов. Ахсрар (Мягъячгъала, 1974). П. Асланов. Бабан дих. (Мягъячгъала, 1987). 3. Дашдемиров. Йиз байвахт. Ш. Шагъмарданов. Жилгъа. Йишван нивкI. Йишв. Хирижв ухдитIан дубхъна сует (Жвуван рангар. Мягъячгъала, 1980). Ш. Къазиев. Йиз багъри жил. Гъябкъюндарсуз дявдин инсафсуз

суфат. Хутлілин мяъли (Руг ва рюкъ, Мягъячгъала, 1982).Ю. Базутаев. Зурначи. Ялхъван. Дюн'я ккебгъу йигъхъанмина... Фукла айклан суфратлана жумартуб? (Сикинсузвал, Мягъячгъала, 1981).З. Ханмягмадова. (Нурарин гъир. Мягъячгъала, 1991).Бахтлу рякъ. Табасаран шаирарин шиърарин гъварч Мягъячгъала, 1986).Аьбду-Рягъим. «Умуд кайиз...» (Мягъячгъала, 1995).М. Сефербегов. «Табасаран сягна». (Мягъячгъала, 1997).Г. Уьмарова. «Шиърар». (Мягъячгъала, 1998).И. Шагъмарданов. «Деврин мукъам». (Мягъячгъала, 2011) 8-пи класс.

Табасаран ноэзияйн антология. (Мягъячгъала, 1980).А. Жяфаров. Закурин рякъ. (Мягъячгъала, 1964).Б. Митаров. Женгнан дустариз. (Хабар тув ихъ дустариз. Мягъячгъала, 1974).И. Шагъмарданов. Ватандиз гъурбан. Дагълар. Гъюдран булагъ. Кларуяркур. (Жилиз икрам, Мягъячгъала, 1997).М. Шамхалов. Багъридар. (Мягъячгъала, 1976).М. Митаров. Бавтугъай. (Мягъячгъала, 1965).Ш. Къазиев. Къисмат. Сабпи хюрч (Руг ва рюкъ. Мягъячгъала, 1982). Жилин сабур. (Мягъячгъала, 1985).Ш. Шагъмарданов. Йиф убгъура. Къяркъяр. Узуккалакъури лицуру, клур. (Йигъ ва йишв. Мягъячгъала, 1985).Ю. Базутаев. Байвахтнан сюгърин жилгъа. (Мягъячгъала, 1983).П. Къасумов. Бахтлу хияларин вахт. (Мягъячгъала, 1975).П. Асланов. Вафалувал. (Мягъячгъала, 1981).Гъ. Гъюсейнов. Гъизил. (Жилгъа ва варжи. Мягъячгъала, 1981).Фазу Аьлиева. Жилин тики миклугъабхидар. Тазар. Чирагъ. Жигъил шаирарин эсерарин гъварчар. (Мягъячгъала, 1875, 1976).Гъ. Тлаибов. Гимихъна. Гвачлин.Б. Ражабов. Уьмрин жилгъйир. Азгар йигъ. Табасаран писателарин ихтилатарин гъварч. (Мягъячгъала, 1983).Г. Уьмарова. Марцци клван. (Мягъячгъала,1992).«Вахтнан симар». (Мягъячгъала, 1998).Э.Аьдилова. Гъисснан симар. (Вахтнан симар. Мягъячгъала, 1998).Аь. Къурбанов. Вахтнахъди улхуб. (Мягъячгъала, 1998) 9-пи класс.

Программайи миржибпи ва урч1вубпи классариъ айи баяр-шубариз классдин гъирагъдиъ урхуз улупнайи эсерарин къадар аьлава ап1уб лазим ву. Дидиъ гъацира сабпи, куч1вбан ва аьхиримжи, текрар ап1бан дарсар бадалира вахт жара ва 8-9-пи классарин «Табасаран литератураи» асас роль уйнамиш ап1ура.

«Табасаран литератураик» программийъ улупнайи саки вари эсерар керчна. Думу, пуз шулу, программийи ккун ап1урайи саки вари мажбур вуди дурхну ккуни ва к1ул'инди урхбан бадали вуйи эсерариинди дюзмиш дап1на.

Программайиъси хрестоматияйиъра эсерар идеяна тема жигъатнаан сат1и дап1ну ерлешмиш духъна. Эсерар гъамци ерлешмиш хъуб хъубпи классдин урхбан курсналан, йирхъубпи ва ургубпи классариъ багъри литератураин курсниина удуч1вбахъди аьлакьалу ву.

Программаси учебник-хрестоматияра йирхъуб пайназ жара дап1на. Хъубпи пай ктарди, гъарсаб пай хъана къуб йишв'ина-классдиъ ва к1ул'инди урхру эсерарин паяриз жара шула.

Хрестоматияйин жара паяриъра жюрбежюр дигиш'валар алахъуру. Дидлан савайи хрестоматияйиъ программийи т1алаб ап1урайи эсерар улупну адар. Мициб аьгъвалатну, гъелбет, мялимдиз дарсар кивбаъ саб къадар читинваларра яратмиш дарап1ди гъитрадар. Диди чан нубатнаъ урхурайидаризра сасдар гъулайсузвалар тешкил ап1ура.

Мялимди хрестоматияйиъ тувну адру эсерарин ерина, чан хушназ дилигну, гъирагъдилан жара эсерар гъадагъуб, гъелбет, лазим гъюру. Дурарин йишв'ин табасаран писателарин ц1ийиди удуч1внайи эсерар гъурхиш хъанара ужу шулу. Хрестоматияйин гъарсаб пайну миржибпи ва урч1вубпи классдиъ урхурайидариз «Ватан», «Дагъустан», «Табиаьт» к1уру гафар вари терефарихъанди аьгъю хъуз кюмек ап1ура. Дидин вари паярин дибдиъ ватанпервервалин, дуствалин, багъри табиаьтдихъна вуйи ккунивалин гъиссар, биц1идарик эдеблувалин

тербияйн ужудар лишнар каъбан, дурари чпин урхбиинди, ляхниинди ва вари халкъдин ляхник чипхъан шлу пай кивбиинди Ватандиз, жвуван багъри халкъдиз ва юрдариз хайирлу хъупан аьшкъ кап1бан идейир ва фикрар а. Китабарин гъарсаб пайназ – жаради къайд дап1ну адаршра чан хусуси к1улра а. Диди гъадму пайнан идейный рякъ'ан вуйи метлеб ачухъ ап1ура ва гъарсаб эсериинси, вари пайниинра фици ляхин дубхну ккундуш рякъ улупура. Хрестоматйир табасаран халкъдин мелзنان яратмиш ап1бариинди ачухъ ап1ура. Дурари биц1идар халкъдин «дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, дуствал ва мюгъюббатлувал, зулумкрарихъна ва хаинкрарихъна зегъметкешарин юк1вариъ ади гъаши хъял ва наразивал», багъри Ватандихъна вуйи ккунивал ачухъди улупурайи табасаран халкъдин мелзنان яратмиш ап1барин аьлааматнан дюн'яйиз гъахуру.

Урхурайидариз душваъ халкъдин къанажагъ ва къат1ивалар дериндиан аьгъю ап1ру аьхю мумкинвалар шулу.

Урхурайидариз «Табасаран литературайиъ» тувнайи материал дериндиан аьгъю хъупаъ суаларина табшуругъари аьхю вуйи кюмек тувру. Дурар гъарсаб материалин аьхириъ тувна.

Дидлан савайи хрестоматйириъ, литиературайин теорияйикан вуйи мялуматарра тувна. Дурари, 8-9-пи классариъ урхурайидариз литературайин материаларин ляхин ап1ру аьгъювалар тувру, хъа дурари чпин нубатнаъ баяр-шубариз заан классариз литературайин теорияйин гъякънаан вуйи жара материал мюгъкамди аьгъю ап1баъ аьхю гъулайвал яратмиш ап1уру.

Миржибпи ва урч1вубпи классариъ литература кивбаъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбу ва дурариз тясирлуди урхуз аьгъю ап1бу лайикълу йишв бисура. Дупну ккундуки, урхурайидарин ч1ал гъарсаб дарснаъ артмиш шула ва гъарсаб дарснаъ дурарин тясирлуди урхбан вердиш'валар ужу шула. Гъаддиз лигну хрестоматияйиъ тувнайи суаларин ва табшуругъарин арайиъ баяр-шубарин ккат1абццбаз ва

тясирлуди урхбаз къат'и вуйи фикирра тувра. Дураp гъурху произведенияйн анализ ап'бахъди сабси тархъна.

Гъамци, «Учебник-хрестоматияйн» к'луин метлеб баяр-шубарин урхбахъна вуйи аьшкъ за, фикир ва гъиссар артмиш ап'уб, дураp художествойин эсерин дюзди гъаври хъупан сабпи аьгъювалар тувуб, вердиш'валар къайдайиз хуб ву.

Дупну ккундуки, хрестоматийриъ саб жерге нукъсанваларра алахъура. Дураpиъ совет гъюкуматдин темайн ерина гъийин йигъандин ФГОС-ди т'лалаб ап'урайиганси гужли дап'ну ккунду. Писателарин уьмрикан материал гизаф тувну ккунду. Мициб ляхни гизаф мянфяаьт хуру.

Дидлан савайи хрестоматияйиъ урхурайидарин ч'лал ккат'абццбаъ аьхю ва метлеблу йишв бисурайи шикларра гизаф ц'иб а.

Къайдайикк ккайи программайихъди тархъну дюзмиш дап'найи хрестоматияйи миржибпи ва урч'вубпи классариъ багъри литература аьгъю ап'бан ляхин ужу ап'бахъна хуру.

1.2. Литературайн теорияйн мяна аьгъю ап'уб ва эсерин идейно-художественный анализ ап'уб.

Мектебдиъ литературайн дарсар гъахуб лап читин ляхин ву. Сабпи рякъюъ, урхурайи эсер – думу инсандин фикрин, гъиссарин, гъиллигъдин ва гъ.ж. аьхю аьлам ву. Гъаддиз, ц'ийи урхбан йисаъ литературайн куч'вбан дарснуб аьхю роль уйнамиш ап'ура. Дугърит'анра, биц'идариз ап'уз ккайи ляхнин къайдайикан дарпиш, дураp дидин гъавриъ адраиш, ухъхъан вари йисаъ ухъу дап'ну ккуни ляхнин мяна ва метлеб улупуз даршул.

Фу-вуш литература, фу-вуш учебник-хрестоматия, фиткан думу дюзмиш дубхънаш, фицдар меселйир диди мялимдин ва ученикарин улихъ дивраш, литературайн куч'вбан дарснаъ, ц'ийи йисан, гъамцдар суалариз жаваб тувну ккунду.

Дарс мялимдин сифте гафналан ккебгъну ккунду. Душваъ мялимди цлийи предметдикан, китабдикан, эсерарикан, шаирарикан сюгъбатар дурхну ккунду.

Сабпи дарснаантлан хъюгъну мялимди, ученикар дикъатниинди урхуз, гъурхубдин мяна ва метлеб гъадабгъуз ва гъурху эсерин заин ляхин гъабхуз вердиш дап1ну ккунду.

Мялум вуйибси, литератураийъ тербияйинна агъювалар тувбан меселйир саб-сабдихъан жара шуладар. Гъадму сабвали чан нубатнаъ мялимдикан гъарсаб дарсназ заан тешкиллувалиинди гъязурра хъуб ккун ап1ура. Думу ляхин миржибпи ва урч1вубпи классарийъ жавабдаруб дубхъну ккунду. Гъаддиз лигну гъаму девриъ мялимдикан чан дарснан гъарсаб серенжем урхурайидарин яшнан хусусивалар, дурарин агъюваларин дережа, удукъувалар гъисабназ гъадагъну к1ули гъахуб ижмишнаанра ккунра ап1ура.

Литератураийн дарсарийъ художествойин эсерар урхуб баяр-шубарин инанмиш'вал тешкил ап1уз, дурарик эстетикаийн гъиссар кауз, дурарин урхбан ва бик1бан ч1ал тясирлуб ва гюрчегуб хъуз ва ккат1абццуз кюмек ап1уру. Диди биц1ир артмиш хъупан ва закурин йигъаз учв гъязур ап1бан ляхниъра ахю роль уйнамиш ап1ура. Уъмрин китаб вуйи литератураийи урхурайир халкъдин тарихнахъди, уъмрин жюрбежюр терефарихъди, мурадарихъди, фикрарихъди ва гъиссарихъди таниш ап1уру, муганайиз зат таниш дару гафнан художествойин аьламатнан дюн'яйиз хъади гъягъюру.

Гъаддиз лигну, урхурайидарик художествойин эсерар урхбан аьшкъра кап1ну ккун шулу. Дидлан савайи, урхурайидариз политикаийн, зегъметнан ва эдеблувалин тербия тувбаъра багъри литератураийн иштираквал ахюб ву. Му терефнаан миржибпи ва урч1вубпи классарин литератураийн программийи мялимдин улихъ ахю ва жавабдар вазифйир дерккра. Гъи ихъ гъюкуматдин образованияийн ФГОС-дин цлийи т1алабарихъди мялимди ляхин

дубхну ккунду¹. Дидиъ урхурайидариз литературайин ряхъ'ан дерин абгъювалар ва лазим вуйи тербия тувбан ляхин тархъну гъабхура.

Багъри литературайи урхурайидар ватанпервервалин рюгъниинди тербияламиш ап1бан бадалира ужуб материал тешкил ап1ура. Диди баяр-шубариз халкъдин тарих, улихъдин ва гъамусдин яшайишдикан вуйи шиклар, думу дигиш ап1урайи ва улихъна гъабхурайи дирбаш, багъри Ватандиз чпин жанар фида ап1урайи инсанарин образари ачухъ ап1уру².

Миржибпи ва урч1вубпи классариъ урхурайидарин абгъюваларихъна вуйи к1улин т1лалабар гъамцдар вуди гъисаб ап1уз шулу;

1) гъурху эсерин мяна ва к1ваълан ап1уз теклиф ап1урайи текстар абгъяди хъуб;

2) махъвар ва ихтилатар тамамвалиинди ва жикъиди ктитуз, эсерин мянайиан вуйи суалариз жавабар тувуз, махъвариан ч1уклар, абйирин гафар, шиърар тясирлуди урхуз хъуб;

3) мялимдин кюмекниинди эсерин игитрихъна авторин рафтар ачухъ ап1урайи гафар агуз хъуб;

4) мялимдин хликкди дюзмиш дап1найи пландинди саб эсерин игитар чиб-чпихъди тевуз хъуб, гъурху эсерин анализ ап1уз удукъуб;

5) текстнаъ ташбигъар, эпитетар, метафорйир агуз ва художествойин эсерариъ дурарин метлеблуваликан пуз хъуб;

6) халкъдин махъв литературайин махъвнахъан, махъв ихтилатнахъан, шиир ихтилатнахъан, абйирин гафар дургъунагъарихъан жара ап1уз хъуб;

7) к1ул'инди гъурху махъвнанкан, ихтилатнанкан сюгъбат ап1уз (мелзналан вуйи жикъи отзыв, рецензия тувуз) хъуб.

¹ Кондаков А. М. Примерные программы по учебным предметам. Литература 5-9 классы. М. «Просвещение», 2011-9с.

² Коровина Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 4-5 классах. М., 1975. -167 с.

Му т1алабар, гьелбет, ахюдар ву ва дурар к1улиз адагъбан бадали мялимдикан ахю зегъмет ккун аплуру³.

Тажрубайи тасдикъ аплурайиганси, сабсдар кьюб эсер даршлуси, сабси кьюб дарсра к1ули гъахуз, тешкил аплуз шулдар.

Гъарсаб дарсназси, гъарсаб эсеризра чан хусуси лишнар а.

Литературайин гъарсаб дарснуну гъийин деврин методикайин гъамцдар т1алабариз жаваб тувуб лазим ву:

а) литературайин гъарсаб дарснаъ чаз хас вуйи гъурулуш хьуб, думу гъубшу ва гъюз имбу дарсарихъди сигъди аьлакъайиъ хьуб.

б) жюрбежюр меселйир гъял аплури, литературайин гъарсаб дарснахъди вари дарсар аьлакъалу аплувал.

в) художествойин эсер илимдин хъуркьуваларин дережайиъ ади урхуб ва аьгъю аплуб.

г) литературайин гъарсаб дарс обществойин, классарин ва халкъдин важиблу меселйириинди девлетлу хьуб.

д) гъарсаб дарснаъ мялимди баяриз тербия тувбан бадали урхурайи эсерин бинайиъ айи, дидкан ктубч1вурайи мянайикан мянфяаьт гъадабгъуб.

е) мялимди ишлетмиш аплурайи методикайин вари къайдйир, дарснан гюгъюл урхурайи эсерин табиаьтдихъди, мянайихъди дисрудар хьуб.

ё) литературайин гъарсаб дарснаъ мялимди урхурайидариз аьгъдруб аьгъю аплуб, дурарин кьат1иваларин (аннамиш аплбан) жюрбежюр терефар ачухъ ва артмиш аплуб.

ж) гъарсаб дарснаъ методикайин къайдйир дигиш ва жюрбежюр аплуз чалишмиш хьуб. Натижайиъ урхурайидарин фикир, зигъим, аннамиш аплбар, удукъувалар, гюрчегвалин гъиссар яркьу аплуб.

³Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала, Дагучпедгиз, 1983.с.13.

з) гьарсаб дарснаъ мялимди чан гьяракатар гьам вари классдин, гьамсана к1улди урхурайидарин гьяракатарихъди аьлакьалу ап1уб.

и) литературайин гьарсаб дарс саб дакъикъара вахт гьавайиди дудрубгрусси, вари классди гьевеслуди, сат1иди ляхин ап1русси ва гьич саринра фикир жара ляхниина дудрубшрусси тешкил ап1уб.

Гьаму ва жара т1алабар литературайин дарсарин ери ебцру уьлчме вуди къабул дап1ну ккунду.

Художествуйин эсер аьгью ап1баъ текст урхуз гьязур хьупан ляхни асаслу йишв бисура. Дидиъ куч1вбан сюгьбатнан эгьемиятлувал аьхюб ву. Дидин метлеб баяр-шубар эсер урхуз гьязур ап1уб, думу ужуди аьгью хьупан бадали лазим вуйи шарт1ар тешкил ап1уб ву.

Куч1вру сюгьбатар къюб жюрейиз жара ап1уз шулу: цийи мялуматар туврудар ва урхурайидарин улихъдин аьгьювалариин биналамиш шлудар. Сабпи жюрейиъ куч1вбан сюгьбатнан метлеблувал аьхюб ву.

Эсер урхуз гьязур шули, мялимдин эсерин хусусивал, думу аьгью ап1бан бадали программайи улихъ дивнайи т1алабар, классдин гьязурвал ва баяр-шубарин интересар гьисабназ гьадагъуру. Му пайнаъ куч1вбан сюгьбатнуважиблу йишв бисура. Куч1вбан сюгьбатнаъ мялимди урхурайидар писателин уьмрин рякъюхъди, эсерин мянайихъди аьлакьалу вуйи тарихнан гьядисйирихъди таниш ап1уру. Ахтармиш ап1бари мялум гьап1си, сасдар мялимар чпиз айикъан вари мялуматар саб дарснаъ ачухъ ап1уз чалишмиш шулу. Думу, гьелбет, дюз къайда дар. Куч1вбан сюгьбат гизаф аьхюб дубхъну ккундар. Диди 5-10 дакъикъайин вахт гьибисиш ч1яаън ву. Гизаф аьхю сюгьбатари урхурайидарин дикъатлувал ч1ур ап1уру.

Куч1вбан сюгьбат суаларинна жавабарин къайдайиндира к1ули гьабхуз шулу. Му къайдайин метлеблувал, гьелбет, аьхюб ву, фицики сюгьбатнаъ вари классди иштираквал гьабхуру. Гьациб къайдайинди, месела, мялимдихъан халкъдин мяълийириз тялукъ вуйи сабпи дарснан

кучлвбан пай гъабхуз шулу, фицики баяр-шубариз чпин абйир-бабарихъан халкъдин мяълийир агъяди шулу. Хъа сабсан, дурарихъан халкъдин махъварин гъакънаан чпиз айи агъюваларикан мянфяаьт ктабгъури, дурариз халкъдин мяълийир гъаз клурушра ачухъ аплуз шулу.

Дарснак кучлвбан сюгъбатнаъ урхурайидар экскурсийриз, урхурайи текстназ багахъ вуйи темайиан сочиненийир диклбура ахю кюмек аплуру. Хъа гъар фици-вушра, дидиз думукъан важиблу йишв жара аплуб дюз гъюрадар, дидин клулин метлеб текст урхуз гъазур хъуб ва урхурайидарин фикир дарснан асас пайниина жалб аплуб ву.

Дарснак кучлвбан сюгъбат гъабхруган, текстнаъ дюшюш шулайи читин гафарин ва гафарин ибарйирин мяна ачухъ аплубра клваълан гъаплну ккундар.

Дурарин гъаврикк дарснан кучлвбан сюгъбатнаъ ккаъну ккунду.

Дарснан кучлвбан сюгъбатналан къяляхъ художествойин эсер урхуб башламиш шула. Диди литературайин дарснан клулин пай тешкил аплура. Эсерин текстна хусусивалариз ва дарснан улихъ дийибгънайи метлебназ дилигну текст мялимди вая баяр-шубари (гъелбет, дурарин гъазурвалариз дилигну) урхуру.

Хъа текст, шли урхурушра, думу тясирлуди урхуб асас меселйирикан саб ву, гъаз гъапиш тясирлуди урхуб, мялум вуйибси, эсер ужуди агъю хъупаъ мянфяаьтлу къайдйирикан саб ву⁴.

Ахтармиш аплбари улупурайиганси, прозайин эсерар (махъвар, ихтилатар) урхбан дарсар поэзияйн эсерар (мяълийир, шиърар) урхбаз тялукъ вуйи дарсартлан тешкиллуди клули гъягъюра. Поэзияйн эсерар урхруган гизафси дюшюш шулайи гъалатл гъамциб ву: мялимари текст урхурайи вахтна, урхуб къатлар аплури, урхурайидар дидиъ дюшюш шулайи читин гафарин гъаврикк ккауз чалишмиш шула. Му методикайин члуру къайда вуди гъисаб аплура. Дициб къайдаи эсерин

⁴Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез., «Просвещение», 1977, с. 329.

тясирлувал дибгру, урхурайидарихъди поэзияин ч1алнан хусусивалар, дидиз хас вуйи гюрчегвал гьисс ап1уз гьитурдар.

Гьаддиз эсер (хъа эсер ахъюб вуш, дидин саб ч1ук1 вая пай) ккудубк1айиз урхуб дебккнун ккундар.

Литератураин текст урхбан гьамцдар жюрйир улупуз шулу:

- а) текст мялимди тясирлуди урхуб;
- б) ужуб гьязурвал айи баяр-шубари тясирлуди урхуб;
- в) ролариинди урхуб;
- г) суалариз жавабар тувруган, гьядягьюри урхуб;
- д) текст урхуз вари класс гьязур хьуб;
- е) текстнаан гьадгьнайи гафариинди (цитатйириинди) план дюзмиш ап1уб;
- ё) вари класс текст ктибтуз гьязур хьуб.

Мялум шулайиганси, урхбан жюрйир гизаф а. Амма мялим гьич саб жорейира, эгер дугьу классдин ва аьгью ап1урайи текстнан кьат1'ивалар гьисабназ гьадагьиш, чан лазим вуйи натижайихъна хурардар.

Биц1и эсерар-ихтилатар ва шиърар тамамвалиинди классдиъ урхуб лазим ву. Ахью эсерарин ахьюну пайра классдиъ гьурхиш, ужу шул.

Художествойин эсерар урхури, баяр-шубари чпин урхурайибдиз баянра тувру, дидхъан вуйи чпин рафтар мялум ап1уру. Думу ляхни эсерин анализ ап1бакк к1ул ккивра, гьаддиз лигну к1узра шулу: текст урхуб- му эсерин анализ ап1убра гьисаб шула.

Мялимдихъан текстнан анализ ап1бан сабшвнуб кьайдайикан мянфяаьт ктабгьуз шулу. Сюгьбат художествойин эсер аьгью ап1бан кьайдйириккан саб ву. Диди литературатаин дарсарий ахью ва метлеблу роль гьабхура. Хъа сифте дилигну, думу кьайда варит1ан рягьятубсира шула, фицики хрестоматияий гьарсаб текстнахъна лазим вуйи суалар ва табшуругьар тувра. Дурариз жавабар тувуб читин ляхин

вуйинхъа? Китарий тувнайи методикайин материалиин сяргытламиш духъну дийигъру мялимдин дарснан эгъемиятра ахъуб даршул. Гагъ-гагъ китарий тувнайи суал тамамвалиинди ачухъ ап1бан бадали кюмекчи суалар, жикъи гъаврикк ккаъбар тувуб, мясляаьтар улупуб ккун шулу. Дицдар аьлава суалари урхурайидариз чпин жавабари текстнан материал ишлетмиш ап1узра ахъю кюмек тувру. Мялимди, китарий идея яркъу ап1ури, ккат1абццури, ляхнин жюрбежюр къайдйирикан мянфяаьт ктабгъуб ккун шулу.

Мялимди суалар вахт ккимиди гъязур ап1уру. Сюгъбат фукъан жанлуди к1ули гъябгъюри гъабхъиш, дидиз вари дарс тялукъ ап1уб дюз дар. Сюгъбат гъам текст урхбалан къяляхъ (дидин метлеб баяр-шубари эсер фици къабул гъап1нуш аьгъю ап1уб ву) вая текстнан анализ ап1руган к1ули гъабхуз шулу.

Сюгъбат саб тьяин метлебназ тялукъ вуйиб дубхъну ккунду. Сюгъбат гъабхруган, урхурайидарихъан къат1'и ва тамам жавабарра ккун ап1уб лазим гъюрдар. Дурар дюздар, суалнан метлебназ тялукъ вуйидар духъну ккундар к1урайи гафар дар. Дурарихъди чпин сабпи гъиссар тамамвалиинди ачухъ ап1уз гъитну ккунду.

Урхбан ляхин гъабхбан бадали саб жюре вуйи сюгъбат вари терефарихъанди текстнан метлебназ мют1югъ шула.

Сюгъбат гизафси суаларинна жавабарин бинайин алди к1ули гъябгъюру. Думу дарснан жюрбежюр паярий гъабхуз шулу. Сюгъбат фуну пайнаъ гъабхуруш, думу мялимди чан ва дарснан улихъ дивнайи метлебарилан асиллу шула.

Урхурайидариз материал тамамвалиинди ва мюгъкамди аьгъю хъубаъ ктибтбан метлеб ахъуб ву. Ктибтбан сабшвнуб жюре а: азадди ктибтуб, жикъиди ктибтуб, тамамвалиинди ктибтуб (текстназ гизаф багахъ вуди), гъядягъюри ктибтуб, художествойин ихтилат, мелзналан шикил яратмиш ап1уб, писателин бик1бан хусусивал уьбхюри ктибтуб.

Ктибтбан кьайдири урхурайидарин аьлакьалу ч1ал ккат1абццбаь метлеблу роль уйнамиш аплура, фицики дурари гьадму вая жара гьурху текстнан гафар, ибарйир, авторин кьат1'ивалар зигьимдиь мюгькам аплуру.

Мялимдихьан ктибтбан гьаму жюрйирикан, дарснан улихь дивнайи метлебариз дилигну, ккунибсибдикан мянфьяьт ктабгьуз шулу. Дурарикан саб жюре ктабгьуб текстнан хусусивалариканси, мялимдин фикрин кьат1'ивалариканра асиллу шула.

Эгер мялимдиз эсерин сюжетдиз, композицияйиз асас фикир тувуз ккундарш, дугьхьан жикьиди ктибтбан кьайда ишлетмиш аплуз шулу. Думу кьайдайи эсерин к1улин паяриз кьат1'и вуйи фикир тувуб ккун аплуру. Мушваь кьюбпи дережайин гьядисйириина, игитариина, ва жара паяриина фикир асла жалб аплурдар. Му ляхниь плани ахю кюмек аплуру. Диди эсерин гьурулушдин гьаври хьуз кюмек тувру, фицики думу эсерин сюжетдихьди вая композицияйихьди багхьанси таниш шула.

Жикьи ктибтбан кьайдайи эсерин мяна эстетикайин тясирлувалиинди ктибтру мумкинвал яратмиш аплуру.

Хьа эгер к1улин фикир эсерин бик1бан хусусивалариина (стилиина) жалб аплуз ккундуш, текстназ багахь вуди ктибтбан кьайдайикан, мянфьяьт ктабгьуру.

Эсер урхурайидари эсерин игитрин уьмрихьди, кьисматнахьди вая эсерин жара саб терефнахьди таниш аплураш, гьядягьюри урхбан кьайда ишлетмиш аплуру.

Эсер ктибтбан кьайда ктабгьбахьди сабси, дидин анализ аплбан ляхинра башламиш шула, фицики ктибтбан фициб жюре ишлетмиш гьапл1ишра, эсериз саб фициб терефнахьанди дубхьнура кьимат тувра.

Дарс ктибтбан гизаф жюрйирикан мялимари хьуркьувалариинди чпин ляхниь мянфьяьтра ктабгьура.

Мялимари саб к1ваин гьитуб лазим шулу, лирикайин эсерар кидитну ккунидар дар.

Эсер аьгью аплруган, текст баянар туври урхбан кьайдара ишлетмиш аплуру. Думу кьайдайи мялимдикан текст урхурайи арайиь текстнан читин йишварин баянар тувуб ккун аплура. Диди текстнан важиблу ва читин паярин ужуди гьаври хьуз явашди ва тьсирлуди урхуз мумкинвал яратмиш аплуру. Баянар туври гьурху текст гьелбет, дидин аьгью аплбан, гьаври хьупан читинвализ дилигну, кьубпи ражари дурурхишра шулу.

Баянар туври текст урхруган, баяр-шубарин терефнаан аьхю иштираквал ади шулдар. Аьхюну пай вари ляхин мялимдиин алабхьуру. Гьаддиз эсерин анализ аплбан тажрубайиь дидкан яркьуди мянфьяьтра ктабгьури шулдар. Думу кьайда гизафси эсерарин текстар читин паяр аьгью аплруган ишлетмиш аплуру.

Эгер куч1вбан сюгьбатну урхурайидар художествойин текст аьгью, гьисс аплуз гьязур аплураш, натижа бисру дарсари эсер аьгью аплбан аьхиримжи пайнан роль уйнамиш аплура. Думу классдихьди вуйи ляхин варит1ан жавабдар вахт шула. Дидин к1улин метлеб урхурайидари эсерин анализ аплурайи вахтна гьадагьу аьгьувалар сат1и аплуб, дурарин натижа йивуб, гьурху эсерин мянайиз кьимат тувуб ву. Натижа бисру дарсар к1ули гьахбан кьайда эсерин жюрейин хусусиваларилан ва дидин идеяйинна художествойин рякь'ан вуйи метлеблуваликан асиллу шула.

Месела, шиьрар аьгью аплруган гьабхру натижа бисру дарс гизафси тьсирлуди урхбаз вая думу к1ваьлан аплбаз тьлукь вуйиб шулу. Эпический эсерарин натижа бисру дарсар гьахбан аьхю мумкинвал а:

- 1) эсерин композицияйин кьат1'ивалар фикриз хуб.
- 2) эсерин асас фикир (идея) аьгью аплуб.

3) урхурайидарин эсерихъна ва дидин иштиракчйирихъна вуйи рафтар ачухъ ап1уб.

4) литературайин теорияйин мялуматарихъди таниш ап1уб.

Натижа бисру дарсарий цлийи суалариз жавабар тувуб, жюрбежюр жюрйирин изложенйир, гъаври шлусдар темйириан сочиненйир гъахуз шулу. Аьхиримжи дарс фициб къайдайиъди к1ули гъабхурушра, дидиъ гъурху эсер гъял ап1уради ккунду.

Аьхиримжи дарсар жанлудар, вари урхурайидарин иштираквал айидар духъну ккунду.

Гъаврикк шлуси урхуб, план дивуб, мелзналан ктибтуб думу ужуди аьгъю ап1бан бадали, гъамрар текстнан зиин гъабхру ляхнин жюрбежюр къайдйир ву, гъадшвахъди гъаму ляхнари, гъарсабди урхбиин гъабхру ляхнариз план дивбаз, улхбан ва ч1ал гъат1абццбаз тясир ап1уру.

Текстнан зиин гъабхру юкъуб к1уру ва асас вуйи ляхнин къайдаму улихъмиди дивнайи суаларин кюмекниинди, классдиъ гъабхурайи сюгъбатниинди текстнан анализ ап1уб ву.

Эсер анализ ап1бан бадали вуйи гъаму жюрейин дарсарин саб къадар ляхин дубхну ккунду, гъацира, гъаму ляхнин къюб тереф жара дап1ну ккунду.

Суалариз дилигну, дарсарин асул мяна ачухъ дап1ну ккунду:

1) художественный къайдайинна идейный содержаниейин сигъ аьлакъя ади вари эсерин анализ гъабхуб.

2) эсерий иштирак шулайи ксарин (игитарин) образарин зиин ляхин ва дурарин характеристикйир дюзмиш ап1уб.

3) пейзаждин ва жара сурат бик1бан анализ ап1уб.

4) композицияйин зиин ляхин гъабхуб.

5) эсерий улупнайи шаирин ч1ал аьгъю ап1уб.

6) шаирин бик1бан жюре.

Гьамрарихъди сабси дарсар тешкил ап1бан кьайдара тьйин дап1ну ккунду⁵.

Багъри литературайин дарсари художествойин эсерин анализ ап1бан вердиш'валар яратмиш ап1бан месела улихъ дивра. Эсерин анализ ап1бан к1улин метлеб дурхнайи текстнан мяна аьгью ап1руган гьадагънайи аьгьювалар имбубсан дерин ва мюгькам ап1уб ву.

Анализ ап1уб урхурайидарин литературайихъна вуйи интерес имбубсан за ап1бахъна ва художествойин литературайихъна урхуз аьгью ап1бахъна диш дап1найиб вуди ккунду.

Ухъу улхурайи классариь гизафси анализ сюгьбатнан кьайдайинди к1ули гьабхуру.

Мялум вуйибси, гьарсаб художествойин эсерий кьуб жюрейин информация ади шулу:

1) урхурайидариз саб гьядисайикан вая вакьайикан хабар туврайиб.

2) авторин фикир, жин дап1найиб.

Авторин фикрар ва хиялар гизафси эсерин игитарин образариинди ачухъ ап1уру. Багъри литературайин дарсариь урхурайидариз эсерий аи авторин фикрар ачухъ ап1уз, дидин иштиракчйирин гьяракатариз, хасиятарин к1улин лишнарииз кьимат тувуз, эсерин ч1алнан хусусивалар ачухъ ап1уз, тамамвалиинди эсерихъна ва дидин иштиракчйирихъна вуйи жвуван рафтар ачухъ ап1уз шулу. Эсерин анализ ап1бан ляхин дидин жикъи мяна, сюжетдин гьурулуш аьгью ап1балан башламиш шулу.

Мялум шулайиганси, эсерин жикъи мяна ачухъ ап1бан суалар, эсерин анализ ап1бан суаларихъан жара шулдар, дурари сабди тмуну аьлава ап1ура. Суалари эсерий арайиз гьюрайи гьядисйирин хъайи-хъайивал, дурарин арайиь аи аьлакьа эсерин иштиракчйирин

⁵ Т. Магомедов. Методика преподавания литературы в 5-8 классах. Махачкала-1964.

гъяракатарин себеб ва натижа, дурарин хасиятарин кӀулин лишнар аьгъю аплуз кюмек аплура.

Эсерин анализ аплруган, текстариан кӀул'инди вуйи чӀукӀар агбаз тялукъ вуйи табшуругъари ва дурар урхбу ахъю кюмек тувру.

Хрестоматияйиъ тувнайи табшуругъариинди эсерин анализ аплбан ляхин ккудубкӀурадар. Табшуругъари му важиблу ляхниъ анжагъ сабпи кюмектӀан туврадар, думу анализдихъна вуйи сабпи къадам вуди гъисаб аплуз шулу. Эсерин анализ аплбан ахъюбсиб ляхин урхурайи текстнан идея ачухъ аплбиина, дидиъ иштирак шулайи игитарин хасиятар, дурариз хас лишнар тӀайин аплбиина, дидин художествойин хусусивалар ачухъ аплбиина диш даплнайи махсус табшуругъариин алабхъура. Амма гъаму вари ляхнар эсерин анализ аплбаз тамамвалиинди гъязур гъахъиган: текстнан мяна ачухъ аплбан ляхин ккудубкӀбалап, текст урхбалап, цӀийи гафар аьгъю аплбалап, урхурайидари суалариз жавабар тувбалап, текст ктибтбалап къяляхъ кӀули гъабхуру.

Мялимди эсерин анализ аплру вахтна урхурайидарихъди дидин игитарин суратар кӀул'инди яратмиш аплузра гъитри ккунду. Думу ляхни баяр-шубарин фикир артмиш ва фантазия уягъ аплуру.

Игитарин хасиятарин кӀулин лишнар ачухъ аплбиина диш даплнайи табшуругъар жюрбежюрдар шулу. Урхурайидари гъадму ва жара гаф, гъадму ва жара иштиракчӀириз тялукъ вуди гъисаб даплну ккунду.

Мялимди баяр-шубарихъди гъурху эсерий, чпиз фуж ва гъаз бегелмиш гъахънуш, ктибтуб тӀалаб аплуб, дурарин гъяракатариз къимат тувуб ва гъадму вахтна эсерин идейный мянайинара фикир жалб аплуб лазим гъюру⁶.

⁶ Т. Магомедов. Методика преподавания литературы в 5-8 классах ст. 45. Махачкала-1964.

Миржибпи ва урч1вубпи классариъ эсерин хусусивалариинара гюзчивалин ляхин гъабхубра лазим шулу. Урхурайидарин фикир неинки эсериъ улупурайи жюрбежюр игитариина ва шиклариина, хъа гъадму игитар вая шиклар фици суратназ духнаш аьгъю ап1биинара жалб дап1ну ккунду.

Шиърарин, иллагъки лирикайин шиърарин, анализ ап1ру вахтна мялимди дурарин ч1алнан къат1'ивалар гъисабназ гъадагъуру. Урхурайидарихъди дурариан шиклин ч1ал суратлу ап1урайи алатар (эпитетар, ташпигъар, метафорйир ва гъ.ж.) агуз гъитру ва дурари лирикайин игитрин фикрар ва гъиссар ачухъ ап1баъ уйнамиш ап1урайи ролин метлеблувал улупуз гъитру. Амма думу ляхнин гизаф деринариъ уч1вуб лазим гъюрдар. Диди урхурайидар шиърин идеяйин мянайихъан ярхла ап1уб мумкин ву. Шиърин дериндиан анализ ап1уз дурариз заан классариъ аьгъю хъибди. Миржибпи ва урч1вубпи классариъ ляхин ап1урайи мялимди, урхурайидариз шиърин гъякънаан вуйи сабпи вердиш'валар тувну гъитну ккундар.

Атармиш ап1бариан мялум шулайиганси, багъри литературайин мялимариз лирикайин эсерарин анализ ап1уб читинди алабхъура. Дидин к1улин себеб, гъелбет, лирикайин эсерариз эпический шиъраризси сюжет адарди хъувал, дидин мяна ихтилатнан мянаси ктибтуз даршлувал ву. Дурари, мялум вуйиси, лирикайин игитрин гъиссар, хиялар ва гевюл, дугъан фикрарин образар улупуру. Хъа дурар ктитуз шлудар дар. Дурар урхурайири гъисс дап1ну ккунду. Гъаддиз лигну мялимди вари къувват лирикайин игитрин фикрар, хиялар, дугъан чан аьтрафариъ айи гъарсаб шейънахъна ва гъяракатнахъна вуйи лигуб урхурайидари дериндиан гъисс ап1биина жалб дап1ну ккунду.

Дарснан мяна ва метлеб урхурайидарик ихтилатнан анализ ап1бан вердиш'валар кауб ву.

Мялимди куч1вбан сюгъбатнаъ баяр-шубар темайихъди ва дарснан улихъ дийибгънайи метлебнахъди таниш ап1уру.

Дидин къяляхъ баяр-шубарихъди (мялимди чав улупури) ихтилатнан жюрбежюр члукар урхуз гьитру, дурарин тясирлуди урхбан вердиш'валар ахтармиш аплуру.

Ихтилатнаъ дюшош шулайи читин гафарин ва ибарйирин урхурайидар фици гъаври духънаш (дурар гъадрарихъди ихтилатнан мяна аьгью аплбан дарснаъ таниш духъна, ахтармиш аплуру.

Хъасин мялимдихъан урхурайидариз гъамцдар суалар (мялимдихъан эсерин аьхириъ тувнайи суалариканра мянфяаьт ктабгъуз шулу) тувру:

1. Увуз ихтилатнан авторикан фу аьгьявуз?
2. Ихтилатнан гъяракат наан ва фила клули гъябгъюра?
3. Ихтилат швнуб пайнакан ибарат шула?
4. Писатели думу гъаз паяриз жара гъаплну?
5. Ихтилатнан клулин игитар фужар ву?
6. Селмийи фициб клубанвал гъаплну?
7. Селмийин дада Гъизлар автори фици улупна?
8. Аьлибегкан бицли ихтилат кидибтай.
9. Ихтилатнан члалназ фикир тувай.
10. Ихтилатнан клулин метлеб (идея) ачухъ аплуру.
11. Писатели ихтилатниин гъаму ччвур гъаз иливну?
12. Ихтилатнан гъякънаан вуйи мялумат аьгью аплуб.
13. Урхурайидари думу жикъиди тетрадарий биклуб.

Хулаъ баяр-шубари ихтилат тясирлуди урхуз, ктибтуз, анализ аплуз ва ихтилатнан гъякънаан вуйи мялумат аьгью аплуру.

Эсерин жара терефар аьгью аплайиз анализ гъабхбан бадали уьмуми къайдйир ва дидин асас паяр дагну ккунду. Эсер саб йишв'инди фици ахтармиш аплуру?

Школаийъ гъабхру гъар фициб вушра анализдихъна саб жерге къанунар духну ккунду.

Анализ гъабхуб эсериъ улупнайи бязи игитарикан ва эсерин художественный т1яам артмиш шлуб гъадабгъну ккунду. Гъамрар вари анжах текстнан уьмуми мяна ва тербияйиз айи хайир аьгъю ап1бан бадалит1ан улупну ккундар.

Ихтилат, повесть, басня, шиир ва гъ. ж. аьгъю ап1урайиган гъарсаб эсериъ айи мировоззрение улупуб, инсаниятдин ужударстар хасиятар мюгъкам ап1уб, общественный уьмрин гъавриъ ауб, баяр-шубарин фагъум-фикир яркъу ап1руб, дурарин ва художественный т1яам артмиш шлуб гъадабгъну ккунду.

Дарснаъ эсерин сабунуб ва тмунуб тереф, сабунуб вая тмунуб сурат ахтармиш ап1ури, аьхириъ баяр-шубар писатели улупнайи картинаин ва эсерин мяна аьгъю шлубси дап1ну ккунду. Текстнан дикъатниинди анализ гъабхбан рякъ – му текст фикирлуди урхуб ву.

Эсерин игитриз къимат тувуз, дугъан сурат ачмиш ап1уз, думу гъаржюрейин саягъариъ тевуз аьгъю ап1убра аьхю хьуркъувал ву. Литературайин эсерин игитар аьгъю ап1бахъди дарс киврури гъадму ляхнин аьгъю ап1банна тербия тувбан тереф ачмиш дап1ну ккунду.

Мушваъ исихъ хъайи варианттар жара ап1уз шулу:

1. Ихъ литературайин саб жерге игитарихъан вари чпин суратниинди, чпин фикрариинди обществойиз тясир ап1уру. Гъамциб гъялнаъди учителин асас буржи саб жерге суалариинди урхурайидарин фикир гъаму ксарин игитвалин хасиятар ачухъ ап1баз жалб ап1уб ву.

2. Къюбпи группайин ксарин аьгъю ап1банна тербия тувбан къиматлувал ачмиш ап1уб саб къадар читин ву. Мушвак чпи сарди вуйи гъялариъ, ужубдихъ къит духъну айи гъялариъ гъашидар кахъра. Фукъан читин шулушра, урхурайидарихъан шиъриъ улупнайи образдиз дюзди къимат тувуз шлуси, гъязур дап1ну ккунду.

Литературайин эсерин игитриз характеристика туврайиган, урхурайидариз кюмек мялимдира дап1ну ккун. Хъа гъадрихъди сабси литературайин дарс киврайи мялим психологра вуди духъну ккунду,

гъаз гъапиш эгер дугъан характеристикайин зиин гъабхру ляхин илимлу вуди тастикъ аплуз ккунди гъабшиш, дугъу саб ялгъуз гъамусдин литературайиз илим тувубтлан башкъа, гъмусдин инсанарин, эсерарий тувнайи игитарин психологияйизра фикир тувну ккунду. Дарс киврури литературайин игитрин характеристика тувруган, психологияйин илимдиъ ишлетмиш аплбаан адахънайи семинар ишлетмиш аплувал хай шулдар.

Литература киврайи мялим, ФГОС-ди къабул дапнайи цлийи талабарихъди душну ккунду.

Хъа му ляхин анжах саб тереф ву. Тмуну тереф, хъана варитлан лазим вуйиб, гъаддикан ибарат вуки, литературайин игитрин характеристика тувуб – му литературайин илим кивбан ляхин ву. Текст анализ аплруган, дарс киврури чливи инсанар аьгъю аплури адар, хъа художественный суратар аьгъю аплура, диди психологияйин натижайиинди литературайин илимдин принципариз аьхю вуйи кюмек аплуру.

Гъамшваъ асас вуйиб гъаму художественный суратарин хайир ва тлабиаьтдин идеология клваъ дюрхну ккунду. Мицисдар образарий гъякъикъат гъатлабццбахъди, шаири гъадму лишнар жара аплбаз лазим вуйи шей'ар дугъриди улупбан бадали, литературайин жюрбежюр такъатарикан мянфяаьт ктабгъуру. Дугъу чан эсерин игит уьмрин гъациб дережайин йишв'ин дерккруки, фицики дугъан хасият лап бегъемди ва акуди ачмиш аплуру.

Вари гъаму рякъяр урхурайидариз ужуди ктитуб лазим шулу, гъаз гъапиш, гъадрари характеристика дивбаз рякъ ачмиш аплуру.

Гъаму рякъяр аьгъю гъашиган, урхурайидар гъамциб натижайихъна гъюру:

1. Литературайин эсерий улупнайи тягъяр имбу образарихъан гъадагъу учв гъяракатнаъ айи обществойихъан гъадагъну дилигну ккундар.

Урхурайидари гъадму игитри учв фуну девриз, фуну обществойиз, эсерин фуну тарихи девриз дахил шулуш, чав айи социальный эсерин фуну тарихи девриз дахил шулуш, чав айи социальный гъялназ дилигну, обществойиъ, гъийин вахтнаъ чав гъабхурайи роль фициб вуш аьгъю дап1ну ккунду. Анжагъ гъамци гъабшит1ан игитрин реальный ва типичный сурат (образ) аьгъю ап1уб мумкин дар.

2. Эсерин игитрин хасият ачмш ап1уз асас вуйиб – дугъан инсанарин ва хизандин яшайишдиъ, дугъан хиялар ва гъиллигъар, хъа гъадму хасиятари дугъан жара ксарихъди вуйи гъадму игит улупураш, гъамди думу учв фуну терефнаан характеризовать ап1ури аш аьгъю дап1ну ккунду.

3. Эсерин игитрин характеристикайиз аьлава вуйиб дугъан шикил, дугъан ч1алнан нугъат, хъа гъацира гъадму учв улупурайи пейзаж ва гъял духъну ккунду.

Эсерин игитрин шикил улупруган, вари шаирарин сабсиб шулдар, сасдари психологияйин ранг тувру, тмундари шлубкъан ч1ивирси улупуру, амма урхурайидариз эсерин муну вая тмуну игит рякъюри ва дугъкан бик1уз шлуси духъну ккунду. Мициб ляхни игитрихъна вуйи хиял къат1 ап1уру, сурат шлубкъан ачухъуб, гъавриъ шлубси гъисс ап1баз багахъ вуйиб вуди дебккру.

Ч1алнан хасиятнурa анализ ап1баз ксарин ч1алнан хасиятарра жалб ап1уру. Хъял кади, маш дуч1убхну улхбу, хъебекъурайидар биши ап1уру, хъа ужуб ч1алну, ужуб гафну, «уччву гафну гъванра гъюдли ап1уру» к1урубси, эсерикан мянфяаьт кадабгъуз мумкинвал тувру.

Гъамци пейзаж бик1руганра пуз шул, саб гъялнаъ игитрин сурат фук1а даруб вуйибси рякъъюру, хъа жарадариъ думу игит ачухъди улупбахъди, дугъан сурат ачухъди улупбаъ кюмек ап1уру.

4. Игитрин гъякьикъи уьмур, дугъаз хас вуйи гъиллигъар улупбахъди дугъан характеристика дюзмиш ап1руган шаирин хиялнан йишв ва дугъан гъякьикъатдиз къимат тувувалра тьяин дап1ну ккунду.

5. Образдин зиин вуйи ляхниъ гьадму игитрин жассаддиъ сабсабдихъди тархъну адру жа-жара лишнар ачмиш ап1бахъна хурдар.

Урхурайидар чиб литературайин текст яркъушнаъ т1аърударин гьялнаъ ади, ляхин хъайи хъайиси аьгъю ап1бахъди, гьамцдар рякъяриинди саб к1улди вуйибси суратнан гъавриъ хъувалихъна дуфну ккунду.

Гъаму саягъниинди характеристика дюзмиш ап1бан ляхин к1ули гъабхуру. Образарин зиин аналитический ляхин гъабхуб ч1яаьн шулдар, думу ляхин синтездиинди ккудубк1уб чарасуз лазим ву. Миди йирхъубпи ва ургубпи классариъ пландин бик1бан жюре ва мелзналан вуйи характеристикайин жюре къабул ап1уру.

Миржибпи ва урч1вубпи классариъ литературайин теорияйин бязи мялуматар аьгъю ап1бу урхурайидариз эсерар дериндиан ва мяюгъкамди аьгъю хъупаъ важиблу роль уйнамиш ап1уру. Урхурайидариз чпин гюзчиваларкъат1'и ап1уз, дурарин гъавриъ хъуз ва дидлан къяляхъна чипхъан к1ул'инди литературайин текстнан зиин ляхин ап1уз шлу лишнар адагъуз кюмек тувбан бадали лазим ву. Гъаму гафариан ачухъ шулайиганси, художествойин эсерар аьгъю ва дидин гъаври хъупан бадали гъязурвал ва аьгъювалар ади ккунду. Му месела мектебдиъ хъуркъувалариинди гьял ап1баъ урхурайидариз литературайин теория аьгъювали аьхю кюмек тувру. Дупну ккундуки, литературайин теорияйин гьякънаан вуйи аьгъювалар гъаци к1ваълан дап1найидар ваъ, хъа саб китабдиз вая эсериз дюзди къимат тувуз кюмек ап1рудар, чан урхбан ляхниъ яркъуди ишлетмиш ап1уз шлудар духъну ккунду. Урхурайири чан къанажагъдиъ гьял дарап1у аьгъюваларин мянфяаьтлувал, гьелбет, биц1иб шулу. Гъаддиз литературайин теорияйин мялуматар аьгъю ап1уз хъюгъю сабпи йигълан башламиш дап1ну мялимди дурар урхурайидари формально вуди аьгъю дарап1баз къат1'и вуйи фикир тувну ккун шулу.

Урхурайидариз литературайин теорияйин гъякънаан мялуматар тувбан ляхин программийн тлалабарихъди тархъну гъабхуру. Йирхъубпи ва ургубпи классарин программийриъ, урхурайидар халкъдин махъварин, мяълийирин, ихтилатарин гъякънаан вуйи мялуматарихъди таниш аплуб ккун аплура. Мялум вуйибси, программийиъ литературайин теорияйин мялуматар агъю апбан бадали клул'инди дарсарра жара аплурадар.

Багъри литература кивбан тажрубайилан мялум шулайиганси, ахъюну пай мектебарийъ литературайин теорияйин гъякънаан мялуматар художествойин эсерарихъан жаради дургъура. Думу къайда дюзиб дар. Эсер урхбанна литературайин теорияйин мялуматар агъю апбан ляхин сабси, тархъну дубхну ккунду.

Миржибпи ва урчлвубпи классарийъ агъю аплурайи литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар эсерарин жанрийрин хусусивалар агъю апбахъна диш дапнайидар ву. Эсерин жанрийрин хусусивалар агъю апбан методикайин къайдйир литературайин теорияйин имбу мялуматар агъю апбан къайдйирихъан жара шуладар. Жанрйирин хусусивалин лишнар агъю аплуб гъадму жюрейиз хас шулайи эсер урхбахъди сабси башламиш шулу ва думу агъювалар гъюблан-гъюбаз дерин аплуру. Думу ляхин клули гъабхбан методика эсерин жанрийрикан асиллу ву.

Урхурайидариз махъв халкъдин мелзналан яратмиш апбарин саб жюре вуйиб, дурар гъайванатарикан, пягъливнарикан, яшайишдикан, сюгъриндар шлуб, дурарийъ гъякъикъатдиъ даршлусдар, аьлааматнан ва аьжайиб гъядисйирикан клурайиб агъю дубхъну ккунду. Мялум вуйибси, махъварийъ гизаф образар, эсерар яратмиш аплуру жюрбежюр жара алатар гизаф дюшюш шулу. Гъаддиз лигну махъвари урхурайидарин образный фикир артмиш апбан метлеблу материалра тешкил аплура. Сабсан, махъварийъ гъайванатар, ничхрар, набататар, яна вари гъяракатнаъ ади шулу, дурар инсандин члалниинди улхуру,

дурари чпин атрафариъ шулайи гьарсаб дигиш'вал гьисс алуру ва дидиз кьимат тувру. Жансуз шей'ар жанлу алабан кьайдайхъди таниш хьували баяр-шубарин фантазия артмиш алабаз ужуди тясир алуру. Мялимдихъан шей'ар жанлу хьувалин кьайда ишлетмиш алури, урхурайидарихъди жюрбежюр шей'арикан бици-бици ихтилатар дюзмиш алуз шулу.

Махъвар тясирлуди урхруган, дурарин ктибтбан кьайдайиз фикир тувру. Махъварин мяна метлеб ачухъ алуруганра, дурарин жанрийин жюрбежюр дигиш'валар ачухъ шулу. Урхурайидари махъварин гьакънаан литературайин хрестоматияий тувнайи материал хуларий клул'инди урхуру.

Класдин гьирагъдиъ урхбаз тялукъ вуйи дарсарира литературайин теорияийн гьакънаан вуйи аьгьовалар яркьу ва мюгъкам хьупаъ ахю роль уйнамиш алуру.

Эсерар урхбанна литературайин мялуматар аьгю алабан ляхин тархъну гьабхуб хьубпи класдиъ иллагъки метлеблу ву, фицики баяр-шубари текстнан анализ алабаъ сабпи кьадамар алдагъура.

Литературайин теорияийн мялуматар аьгю алабан сабсан ахю метлеб а: дурари урхурайидарин культура ва эстетикаийн рякъ'ан вуйи аьгьовалар яркьу алуру. Дурар аьгю алуруган, мялимди урхурайидариз аьгю ва цлийиди киврайи мялуматарин арайиъ аьлакьа уьхбаз кьатли вуйи фикир тувну ккунду. Месела, махъварин гьакънаан вуйи теорияийн мялуматар аьгю алуруган, мялимди суаларинна жавабарин кьайдайинди урхурайидариз гьаму жумлайиан фицдар мялуматар аш, аьгю алуру ва анжагъ дидлан кьяляхъна, баяр-шубарин аьгьовалариин биналамиш шули, махъварин гьакънаан вуйи мялуматар тувру. Хъа халкъдин мяълийирин гьакънаан вуйи мялуматар аьгю алабан ляхин урхурайидариз махъварин гьакънаан айи аьгьовалар ишлетмиш алури, махъваринна мяълийирин арайиъ айи фаркъвал ачухъ алури, башламиш алуру.

Литературайин теорияйин мялуматар аьгью аплбан клулин меселйиркан саб эсерин анализ аплруган, урхурайидарихьан литературоведениейин хусуси терминар ишлетмиш аплуз удукьуб ву. Дурар аьгьдарди гьахьиш ва дарс ктибтруган ишлетмиш аплуз аьгьдарди гьабхьиш, литературайин дарс эсерин метлеб ктибтбиинди сьргьятламиш шулу, натижайиь урхурайидар писатели яратмиш даплнайи суратнан, шиклин дериндиан гьаври шулдар. Дугьан аьгьюваларра зяифдар, гьаци заьлан вуйидар шулу.

Му классариь урхурайидариз, махьвар ва ихтилатар, халкьдин мяьлийир ва шаирарин шиьрар жара аплуз, художествойин шиклин жюрбежюр элементар ачухь аплуз, эсерин игитарин гьаракатариз кьимат тувуз аьгью шулу. Дурари чпин нубатнаь урхурайириз литературайин эсерин гьакьлувал дюзди гьаври хьуз кюмек аплуру. Литературайин хрестоматияйин суалариь ва табшуругьариь гьаму аьгьювалар тувбу башкьа йишв бисура. Дурари неинки литературайин теорияйин гьакьнаан вуйи урхурайидарин аьгьювалар, дурар эсерин анализ аплбаь ишлетмиш аплуз, тамамди дидин гьавриь хьуз кюмек аплуру.

Литературайин теорияйин мялуматар аьгью аплбу багьри литературайин улихь дийигьнайи меселйир гьял аплбаь метлеблу йишв бисура. Багьри литературайин дарсариь аьгью гьаплу литературайин теорияйин гьакьнаан вуйи мялуматар дерин ва мяюгькам аплбан ляхин чан нубатнаь урус литературайин дарсари давам аплуру.

1.3. Миржибпи ва урч1вубпи классариь литературайин дарсариь урхурайидарин ч1ал ккат1абцуб.

Текстнан зиин гьабхру ляхнихьди варит1ан улхбан ва жара бик1бан ч1алнан культурайин зиин гьабхру ляхнин лап сигь аьлакьалу

ву. Мицдар ляхнар гизаф жюрбежюр шулу ва дураp чпин вари деврарий литература урхбиинди гъахуру.

Учителы урхурайидарин члал ккатлабццбан ляхин гъаврикк шлубси урхбан, кIваъланди дубгъуз гъитбан, план дивбан ва ктибтбан рякъниинди гъабхуру. Литературный ихтилат аплуб аьдат вуди бикIбан ляхниинди ккудубкIуру. БикIбан ляхнаризра саб ялгъуз литературный урхбаз далу йивубтIан башкъа, хъа гъацира урхурайидарин уьмриз гъисс аплрубсиб хусуси методика ва къайда а.

Гъаддиз дураpикан жаради дупну ккунду.

Гъаму саягънаъ ухъу урхурайи текстнахъди аьлакьалу вуйи члалнан устадвалин, гафарин ва синтаксисдин хасиятнан ляхниз лигну ккунду. Эсерин гъарсаб къатIнан, текстнан зиин вуйи фуну жюре ккуни ляхин члалнан устадвалиин илчIихуб тIалаб аплуру дупну фикир дапIну ккундар. Члалнан устадвалин зиин гъабхру ляхин грамматиккайиан вуйи дарсарихъди аьлакьалу аплуб ужуди фикрий дубхну ккунду, гизафси синтаксисдиан вуйи дарсарий.

Литературайиан урхубра урхурайидарин члалнан зиин ляхин гъабхуз ара-арайик хайлин мянфяаьтлу материал тувру. Му варитIан улихъ урхурайидарин члал, гафар гъатIарццбаз ва къадим аплбаз герек ву.

Урхурайидарин гафарин сурсат дюзмиш хъуб гъазанмиш апбан бадали ва дураpин мяна тасдикъ аплувал ижми аплбан бадали синонимарихъди, антонимарихъди, диалектизмйирихъди, архаизмйирихъди (ерси гъаши гафарихъди) ляхин дубхну ккунду.

Гъамци гъашиган, саб бязи вахтари урхурайидар чпи урхурайибдий айи читинди гъаврий шлу гафариз расламиш шулу, гъацдар гафарин гъаврий тIаували гъадму гафарин къурулушдикан, ччиварикан, приставкйирин, суффиксарин хайирнакан улхуб тIалаб аплуру.

Улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбан ляхин урхурайидарихъди гьарсаб дарснаъ дубхну ккунду. Думу кьюбиб жюрйирра чиб-чпихъди аьлакьа айидар ву, фицики улхбан ч1алну бик1бан ч1алнан аьгьювалар, вердиш'валар аьгью аплуз, хъа бик1бан ч1алну улхбан гюрчег ва тясирлуб хьубаз кюмек аплура. Му ляхнариз чпин хусусивалра адарди дар. Мелзналан вуйи улхуб гьаммишан ебхьбииндианнамиш ап1бан бадали тьяин вуйиб ву, хъа бик1бан ч1алназ гагь-гагь сюгьбатчи шулдар. Гьаму лишнариинди дурарин арайиъ айи фаркьлувал тьяин аплуз шулу⁷.

Хрестоматияйин гьарсаб эсерин аьхириъ тувнайи суаларинна табшуругьарин арайиъ урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбиина диш дап1найидарра гизаф алахьура. Дурарин к1улин метлеб баяр-шубарин улхбан ва бик1бан ч1ал гьадму т1алабариз хас вуйиб хьупаъ багъри литературайин дарсари, гьадму дарсариъ аьгью аплурайи художествойин эсерари метлеблу роль уйнамиш аплуру.

Гьаддиз лигну мялимди багъри литературайин дарсариъ баяр-шубари аьгью аплурайи эсерарин ч1ал дериндиан гьисс ап1баз, дурарин ч1ал гьюблан-гьюбаз артмиш ва девлетлу хьупаз аьхю эгьемият тувну ккунду.

Тарихдин ва методикайин авторариинди, литературайин творчество к1уру гафнан гьавриъ гьаржюрейиинди шули гьахьну.

Месела:

- 1) сочинейир дик1уб;
- 2) изложенейир дик1уб;

Мялум вуйиганси, му ляхнар литературайин дарсариъ асулла дурхну ккунидар ву.

Гьацира урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан сабшвнуб кьайда а. Дурарикан мялимдин гаф сабпи йишв'ин ал, фицики баяр-шубар гьеле литературайин сабпи куч1вбан дарснаъ имиди дугъан жанлу гафнахъди

⁷Коровина В. Я. От упражнений к системе развития речи— М., 1996, с-86.

таниш шуа. Гъаддиз литературайин мялимдин гъарсаб гаф урхурайидари багъри, табасаран ч1ал, дидин гюрчегвал гъисс ап1бан, думу ккун хъупан сабпи лишанарра ву.

Дупну ккундуки, баяр-шубари чпин улхуб мялимдин улхбаз ухшаруб ап1уз чалишмиш шулайи дюшюшарра тажрубайиъ гизаф алахъура.

Мялимдин гаф тясирлуб, урхурайидарин къаназ к1ваин гъубзруб дубхъну ккунду. Литературайин дарсанан фуну пайнаъ вушра, мялимдин гафнан эгъемиятлувал ахъуб вуди гъубзра. Думу куч1вбан гафнаъ иллагъки тясирлуб дубхъну ккунду, фицики дугъан гафналан урхурайидарин ц1ийи эсер ахъю ап1бахъна вуйи ашкъ, гъевес тешкил шулу. Дугъан гъарсаб гафну урхурайидарин терефнаанра гъациб тясирлу, гюрчег жаваб арайиз хуру⁸.

Биц1идарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ художествойин эсер тясирлуди урхбан зиин гъахру илч1ихбарин мянфяаьтлувалра ахъуб ву. Урхурайидар аьлакьалу улхбахъди вердиш ап1руган, дидиз къюб жюре – мелзналан вуйи ва бик1бан жюрйир айивал к1ваьлан гъауз ярамиш шулдар.

Гъаму жюрйириз к1уруш, мураризра чпин башкъавалар ва нормйир хас ву.

Месела, зирингди, ужуди мелзналан улхру бязи инсанарихъан чпин фикрар дидик1ну ужуди мялум ап1уз шулдар, хъа чпин фикрар ва хиялар рягъятди, гъулайди кагъзиъ дик1уз шлу инсанарихъан мелзналан гъадмукъан асантди улхуз шулдар, яна бязи дюшюшариъ савадлуди бик1рурихъан, мелзналан вуйи улхбаъ читинвал ктарди, урхуз ва савадлуди улхуз удукърударихъан читиндит1ан бик1уз шулдар. Рябкъру гъялариан, мелзналан вуйи ва бик1бан улхбарин психология сабсдар дар.

⁸ Мягъяммедов Т. 5-8 классариъ табасаран литература кивбан методика. Махачкала – 1964 с. 66.

Мелзналан вуйи ва бик1бан улхбар ч1алнан кюмекниинди инсанарин арайиъ аьлакьа яратмиш ап1ру дакъатар ву⁹.

Мелзналан вуйи улхбан диб ебхьбан ва гьеебхьу мялумат аннамиш ап1бан, хъа бик1биинди улхуб рябкъбанна хил либхбан къайдйирилан асиллу вушра, му къюбпи жюрейин улхбаъра асас вуди мелзналан вуйи улхбан хусусивалари ахью роль уйнамиш ап1ура.

Гъаму башкъавалар артмиш ап1бан к1улин метлеб гьадму вуки, гьарсаб дарснаъ учители ученикарин улхбан, урхбан ва бик1бан дюз вердиш'валар дерин ва яркъу дап1ну ккунду. Мялум вуйиси, зяифди улариз рякъру ва ибариз ебхьру баяр-шубарихъан гьалат1ар ктарди урхуз, бик1уз ва улхуз шулдар.

Гъаци вуйиган ухьу мушваъ къайд дап1ну ккунду, улхбан жюрйир инсанар чиб-чпихъди улхбан ва аьлакьайиъ уч1вбан бадали жюрбежюр саягъариинди к1ули гъахуру. Мелзналан чиб-чпихъди улхбан бадали, сюгъбатнаъ иштирак шулайидар, яна сюгъбат ап1урайи ва сюгъбатнахъ хъпехъурайи касар, арайиъ ади чарасуз лазим шулу, яна мелзналан вуйи улхбаъ, сюгъбатнаъ, диологдиъ ва гьюжатнаъ къюр вая къюрт1ан артухъ кас иштирак духьну ккунду, фицики улхурайир ва хъпехъурайир чиб чпихъди сат1иди му улхбаъ иштирак шулу.

Мелзналан улхбан башкъаваларикан сабсана гьадму вуки, диди чахъ хъпекъурайирикан дишла миди, яна улхбан процесдиъ имиди, дидин гъаври хьуб т1алаб ап1уру, гъаз гъапиш хъпехъурайириз фагъум-фикир ап1бан бадали диди мумкинвал тувдар. Хъа бик1биинди вуйи улхбу, аьксина вуди, бик1урайириз тяди кипдар, бик1урайири фагъум-фикир ап1ури, чав бик1урайибдин мяна ахтармиш ап1бан бадали энгел шули, бик1уб т1алаб ап1уру ва бик1урайиб гьарсаб терефнахъан ахтармиш ап1уз мумкинвал тувру.

⁹Литература. Методические рекомендации. 5 класс статья Е.Р. Ядровская «Развитие речи учащихся» с. 197

Мелзналан вуйи улхбаъ к1урайи келимйир, гафар вая предложенийр текрар хьубра мумкин ву. Мит1ланра гьайри мелзналан вуйи жюрейин улхбаъ интонация, машинан дигиш'валар, улхбан жюрбежюр саягьар, жандин гьендемарин гьяракатар ишлетмиш ап1уру. Амма бик1баан вуйи улхбаъ гьаму тадарукар ишлетмиш шулдар ва гьаддиз лигну, хьпехьурайиризт1ан урхурайириз улхбан гьаври ахьбан бадали гизаф читинвалар алахьуру.

Мелзналан вуйи ва бик1биинди вуйи улхбар чиб-чипхьан сабсана гьамциб башкьавалиинди тафавутлу шулу: эгер мелзналан вуйи улхбаъ ухьу аьдати, яна кючейиъ улхбан, ч1алнан грамматикайин, лексикайин ва стилистикайин дакьатар ишлетмиш ап1уруш, бик1биинди вуйи улхбаъ анжагь китабарин бик1бан хусусивалар ишлетмиш ап1урхьа ва литературайин ч1алнан кьайдйир уьрхюрхьа. Мит1ланна гьайри литературайин ч1ал тамамди кьайдаламиш дап1найиб ва грамматика жигьатнаан ц1алц1ам дубхьнайиб ву.

Бик1банна мелзналан вуйи улхуб чиб-чпихьан лексикайин, синтаксисдин, мялум ап1бан, яна улхбан дакьатариинди ва гьацира улхбан еришдиинди тафавутлу шулу.

Урхурайидарин бик1бан ва мелзналан вуйи му кьюбиб формйирин заин ляхин гьабхури, учители дурар, яна бик1бан ва мелзналан вуйи улхбар, жюрбежюр саягьариинди артмиш хьпаъ бязи хусусивалар арайиз гьюру.

Месела, мелзналан вуйи улхбаъ гьамцдар эсерлу вуйи дакьатар ишлетмиш ап1уру: сес зил ва яваш ап1уру, к1урайи гаф вая келима ударениейиинди жара ап1уру, урхруган энгел шулу, машинан гьяракатниинди ва дигиш'валариинди урхурайири чан к1ван хиялар улупуру, улхруган к1ули вая хилари ишаратар (гьяракатар) ап1уру. Мелзналан вуйи ч1алнан эсерлувал гьаддииндира башкьа вуки, диди чахь хьпехьурайириз ахью тясир тувру ва гьяракатназ мажбур ап1уру. Му жюрейин улхуб, шаксуз, ахью кьувватлу ву. Гьаци вуйиган, учители

гъарсабдарснаъ баяр-шубарихъди гъахру ляхнариъ мелзналан вуйи ч1алнан эсерлувал гегъенш хъпаз эдрергди фикир тувуб лазим шулу.

Миржибпи ва урч1вубпи классариъ айи баяр-шубарин улхуб, эсерлуди артмиш ап1бан бадали, иллагъки художествойин литературайи ахю тясир ап1уру. Амма ученикарихъди му ляхин гъам литературайин ва гъамсана грамматикайин дарсариъ гъабхуб лазим шулу. Ученикарин ч1ал ккат1абццбан бадали тешкил ап1ру илч1ихбар мянфяаьтлуди к1ули гъахбаъ учителин вазифа биц1иб дар: дугъу дурарин улхбан къайдйириин, интонацияйиин, гафар пувалин саягъариин ва гафар лазим вуйи дюшюшдиъ ишлетмиш ап1биин гюзчивалин ляхин гъабхури ккунду.

Сифтейин вахтари баяр-шубарин мелзналан вуйи улхуб дурарин бик1биинди вуйи улхубт1ан девлетлуди шулу ва гъаддиз лигну, ученикариз дарсар кивбаъра диди асас роль гъабхуру.

Ученикари чпи гъадагъурайи цлийи агъювалар, илимдин гъякънаан вуйи жюрбежюр мялуматар ва тажрубайин вердиш'валар мелзналан вуйи улхбиинди гъадагъуз хъюгъру ва гъаддиинди дурар тартиб ап1уб ккудубк1уру. Гъаци вуйиган ученикарин ч1ал ккат1абццбаъ, гъарсаб жюрейин гъядисйирин ва фактарин гъякънаан тамам вуйи мялуматар гегъенш хъпаъ мелзналан вуйи улхбу гъабхурайи роли башкъа йишв бисура: анжагъ гъадму улхбан бинайиз асас вуди ученикари бик1биинди вуйи чпин улхубра артмиш ап1уру, чпин фикрар ва хиялар дид'инди дик1уз дубгъуру.

Ученикарин мелзналан ва бик1биинди вуйи улхбан жюрйир артмиш ап1биин лихури, учители саб ляхин гъаммишан к1ваин гъитуб лазим шулу, фицики му къюбиб жюрйирин арайиъ ахю фаркъвалра а. Дурар артмиш хъпан рякъяр сабсдар дар, дарсар кивру жюрбежюр дережйириъ мелзналанна бик1биинди вуйи улхбан жюрйирикан гъарубдиз к1улди вуйи башкъавалар хас шулу.

Эгер школайи урхурайи сифтейин вахтари ученикарин мелзналан вуйи улхуб ужуди, мюгькамди артмиш шулуш, хъа сакьюдар вахтарилан, яна ученикар бик1биинди вуйи улхбан т1алабарихъди таниш шлуган, ва думу жюрейин улхбан хусусивалар гьудургъган, дураар бик1биинди вуйи улхбан жюрйир ишлетмиш ап1узра хьюгъру. Биц1ирин мелзналан вуйи улхбан дережа фукъан заануб вуш, дугъан бик1биинди вуйи улхбан жюрйирра гьадмукъан заан дережайихъди артмиш хьуз хьюгъру. Хъа бик1биинди вуйи улхбура ученикдин мелзниинди вуйи улхуб артмиш ап1уз, думу ккат1абццуз кюмек тувру.

Учители ученикарин кюмекниинди вуйи ва гьамсана бик1биинди улхбан жюрйир тархъну артмиш ап1ури ккунду. Му гьадму к1уру гаф вуки, баяр-шубарин мелзналан баяр-шубарин мелзналан вуйи улхуб артмиш ап1руган, бик1биинди вуйи дураарин улхубра артмиш ап1уб лазим ву, хъа бик1биинди вуйи улхуб ккат1абццруган мелзналан чпин фикрар ачухъ ап1узра ученикариз мумкинвалар тувуб чарасуз лазим шулу. Му гьаци к1уру гаф вуки, улхбан кьюбиб жюрйиризра артмиш хьпаз фикир туври ккунду. Эгер ухъу ученикарин улхбан ялгъуз саб жюрейин, яна мелзналан вуйи жюрейин артмиш'вализ фикир туври, думу гегъеншди ккат1абццури гьашиш, улхбан тмунуб жюрейин, яна бик1биинди вуйи улхбан артмиш'вал кьяляхъ гьубзуб мумкин ву. Хъа асас метлеб гьадму вуки, думу кьюбиб жюрйирра сат1иди артмиш дап1ну ккунду.

Му гьадму к1уру гаф вуки, биц1ир улхбан кюмекниинди мелзналан чан фикрар, хиялар ва гьяракатар мялум ап1биинди жвуван бабан ч1алнахъди таниш шулу. Гьаци вуйиган биц1идарин улхуб артмиш ап1баз ахью эгъемият тувбахъ метлеблудалил хъа.

Дупну ккундуки, биц1ирин улхуб артмиш ап1баъ школайи гьабхру ролира биц1и эгъемият гьабхурадар.

Му ляхниъ, сабпиб, ученикар литератураин ч1алнахъди таниш дап1ну ккунду, дураариз диалектарихъан, кюче ч1алнахъан, яна

литературайин дару чӀалнахъан, литературайин чӀал жара аплуз, дид'инди улхуз, думу чпин улхпан асас норма вуди къабул аплуз улупуб лазим шулу. Школайи бицӀидар литературайин чӀалнан жюрбежюр нормйирихъди (художествойин, илимдин, улхбан башкъаваларихъди) таниш аплуру. МитӀланна гъайри, бицӀидари муганайиз чпиз мялум дару гафар иллагъки дурарин бул мянйир дургъуру. Къайд аплуб лазим шулуки, жюрбежюр гафари улупурайи гъарсаб саягънан мянйир ва мянйирин иччи назук'валар неинки ученикариз ва гъацира учителаризра тамамвалиинди аннамиш аплуз, лазим вуйи дюшюшдиъ дурарикан мянфяаьт ктабгъуз аьгъю аплуб читинди алабхъуру¹⁰.

Гъаци вуйиган, ученикар литературайин чӀалниинди урхуб артмиш аплбан бадали школайи тьяин вуйи саб системайиинди дурарихъди урхбан илчӀихбар гъахуб лазим шулу, дурарин улхуб аьмалназ гъюбан дережйириз асас вуди ляхин планламиш даплну ккунду.

БицӀидарин улхуб кӀалбиз хубан ва думу артмиш аплбан ляхниъ школайин асас вазифа дурарин мелзналан вуйи ва бикӀбиинди вуйи улхбан жюрйир ккатӀарццуб ву.

Му къюбиб жюрйирин гъякънаан, яна дурарин хусусиваларин, башкъавларин, фаркъваларин гъякънаан улихъна тамамвалиинди дулхнахъа ва гъаддиз дурарин тяриф аплбиин артухъ дийигъурахъа.

Урхуб артмиш аплбаъ школайин вазифйирикан шубубпиб урхурайидарин улхбан къайда лап тамамвалихъна, нукъсансузвалихъна хуб, дидин культура заан дережайихъ хъаплуб ва эсерлувалин вари мумкинвалар гегъенш аплуб ву.

Мялум вуйиси, улхбан вердиш'валарин диб ккергъбан классариъ яратмиш хъуз хъюбгъуру ва заан классариъра гъюблан-гъюбаз артмиш ва цӀалцӀам хъуб давам аплуру. Гъаддиз лигну, школайин му вазифйир

¹⁰ К.К. Курбанов. Методика развития устной и письменной речи учащихся начальных классов. Дагучпедгиз, 1984.

анжагъ ккергъбан классариъ урхурайи баяр-шубарин улхуб ккатлабццбиинди сяргъятламиш шулаш, заан классариъ гъабхурайи ляхинра кѳваълан гъархну ккундар, фицики улхуб инсандин уъмрин, яшайишдин лап яркюу ва заан дережа ву.

Му ахю метлеблү вазифйир хъуркюувалиинди ва школайиъ мянфяаьтлү апѳбаъ, яна гъарсаб предметдин учители зат эдрергди ва даималу къайдайиинди зегъмет дизигну ккунду.

Ккергъбан классариъ баяр-шубарин улхуб ккатлабццуб шубуб къайдайикан ибарат вуйи илчѳихбари ахю роль уйнамиш апѳура. Дурарин арайиъ гъаммишан сигъ аьлакъара а.

Урхбан ва бикѳбан чѳал ккатлабццбан ляхин урхурайидарихъди гъарсаб дарснаъ дубзну ккунду. Думу къюбиб жюрйирра саб-сабдихъди сигъди аьлакъа айидар ву, фицики улхбан чѳалну бикѳбан чѳалнан вердиш'валар аьгюу апѳуз, хъа бикѳбан чѳалну улхбан чѳал гюрчег ва тясирлүб хъупаз къюмек апѳура.

Хрестоматияйин гъарсаб эсерин аьхириъ тувнайи суаларинна табшуругъарин арайиъ урхурайидарин улхбан ва бикѳбан чѳал дюзюб, тясирлүб ва суратлүб хъуб ву. Урхурайидарин улхбан ва бикѳбан чѳал гъадму тѳалабариз хас вуйиб хъупаъ багъри литературайин дарсари, гъадму дарсариъ аьгюу апѳурайи художествойин эсерари метлеблү роль гъабхуру. Гъаддиз лигну мялимди багъри литературайин дарсариъ баяр-шубари аьгюу апѳурайи эсерарин чѳал дериндиан гъисс апѳбаз, дурарин чѳал гъюблан-гъюбаз артмиш ва девлетлү хъупаз аьхю эгъемият тувну ккун шулу.

Урхурайидарин чѳал ккатлабццбан сабшвнуб къайда а. Дурарикан мялимдин гаф сабпи йишв'ин ал, фицики баяр-шубар гъеле литературайин сабпи кучѳвбан дарснаъ имиди дугъан жанлү гафнахъди таниш шула. Гъаддиз литературайин мялимдин гъарсаб гаф урхурайидари, багъри табасаран чѳал, дидин гюрчегвал гъиссапѳбан, думу ккун хъупан сабпи чешнера шула. Дупну ккундуки, баяр-шубари

чпин улхуб мялимдин улхбаз ухшаруб аплуз чалишмиш шулайи дюшюшарра тажрубайиъ гизаф алахъура.

Мялимдин гаф тясирлуб, урхурайидарин къаназ клваин гъубзруб дубхъну ккунду. Литературайин дарснан фуну пайнаъ вушра, мялимдин гафнан эгъемиятлувал ахъюб вуди гъубзра. Думу кучлвбан гафнаъ иллагъки тясирлуб дубхъну ккунду, фицики дугъан гафналан урхурайидарин цлийи эсер аьгъю аплбахъна вуйи аьшкъ, гъевес тешкил шулу. Дугъан гъарсаб гафну урхурайидарин терефнаанра гъациб тясирлу, гюрчег жаваб арайиз хуру.

Бицлидарин члал ккатлабццбан ляхниъ художествойин эсер тясирлуди урхбан зиин гъахру илчлихбарин мянфяаьтлувалра гизаф гизаф ахъюб ву. Тясирлуди урхуз, урхбан искусство аьгъю аплбаъ шиърарин члалну хусуси йишв бисура. Дурари мялимдиканси урхурайидариканра ахъю ляхин гъабхуб ккун аплуру.

Клули гъурху ахтармиш аплбари субут аплурайиганси, бицлидариз махъвар, ихтилатартлан, мяълийир ва шиърар урхуб гизаф читин алабхъура.

Улхбан ва биклбан члал ккатлабццбаъ гафарин зиин гъабхру ляхнира ахъю йишв бисура. Гафарин зиин гъабхру ляхин мялимдин сюгъбатнаъра, текст урхруганра, ктибтруганра дюшюш шулу. Миржибпи ва урчлвубпи классариъ аьгъю аплурайи гафарин арайиъ урхурайидарин активно вуди улхбаъ учлвну ккунидар ва гъаци гъаврикк ккаъну гъитрудар а.

Гафарин зиин гъабхру ляхнин клулин метлеб урхурайидарин гафарин къадар артухъ аплуб, дурарин члал ккатлабццуб ву. Эсерин анализ аплруган, мялимдихъан писатели чан эсериъ гъадму вая жара гаф фици ва гъаз ишлетмиш аплураш аьгъю аплбахъна диш даплнайи суаларра дивру. Дурари урхурайидариз писателин гафнан метлеблувал аьгъю аплуз кюмек тувру.

Урхурайидар члал ккатлабццбаъ хрестоматияйи тувнайи шикларира ахю кюмек тувра. Дурари эсерин зиин гъабхурайи ляхин дерин ва мягъкам аплбан рольра уйнамиш аплура¹¹.

Амма мялим хрестоматияйин табшуругъариинра дийигъну ккундар. Дугъхъан лазимвал гъабхъюбси, ктибтбан саб жюре ишлетмиш аплуз, вая саб жюре жарабдиинди эвез аплуз шулу. Гъайифки, багъри литература агъю аплбан ва баяр-шубарин члал ккатлабццбан ахю эгъемият айи шиклар йирхъубпи ва ургубпи классарин хрестоматияйиъ лап гизаф цлиб а.

Литературайин дарсарийъ члал ккатлабццбаъ шикларра ишлетмиш аплуз шулу. Амма, гъайифки, хрестоматияйиъ дурар гъич сабра тувнадар. Хъа китабдиъ дурар адар клури, дициб ляхин дурубхди гъибтуз шулдар. Мялимди дурар чав дагну ляхин дубхну ккунду. Гъацира, табиаетдихъди аьлакъа айи эсерар агъю аплруган, бицлидари ихтилатар, изложенйир, бици сочиненйир диклуз гъитузра шул. Мициб ляхни урхурайидариз клул'инди фикир аплуз, хъибтлу текст гъязур аплуз ахю кюмек тувру.

Багъри литеартураин дарснан гъарсаб пайну: эсерихъди таниш аплбу, тясирлуди аплбу, сюгъбатну, эсерарихъди тувнайи шиклар гъял аплбу, техникайин дакъатарихъ (компьютердихъ, интерактивный доскайихъ ва гъ.ж.) хъпехъбу, мялимдин гафну сюгъпат тешкил хъупаз, улхуб ккатлабццбаз, ва баяр-шубарин тясирлуди ва суратлуди улхбан вердиш'валар артмиш хъупаз ахю кюмек аплура.

Урхурайидарин члал ккатлабццбанна художествойин эсер агъю аплбан ляхнар чиб-чпихъди сигъди аьлакълудар ву. Дурари баяр-шубарин фикир ва члал артмиш хъупан ва эсерин мянайин дериндиан гъаври хъупан метлеб сабси клулиз адабгъура, гъацира урхурайидарин

¹¹Кочергина И.В. Зарубежная литература. 5-7 классы: метод. пособие.- М.Дрофа, 2003.

ч1ал ккат1абццбаъ хрестоматияйиъ к1ул'инди урхбан бадали улупнайи эсерарира ужуб материал тешкил ап1ура¹².

Дурарикан ч1ал ккат1абццбан дарсариъ яркъуди мянфяаьт ктабгъбаз мялимди къат1'и вуйи фикир тувну ккунду.

8–9-пи классариъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбаъ бик1бан ляхнарира метлеблу йишв бисура. Бик1бан ляхнарин асас жюрйир изложенйир ва сочиненйир ву. Изложенйир бик1биинди ктибтбан, жвуван фикрар хъайи-хъайибси ачухъ ап1бан жюрейиндар ву. Изложенйир гъахбан бадали текстар хрестоматияйин эсерарианра гъядягъюз шулу. Хъа сочиненйир к1уруш, шубуб жюрейиз пай ап1уз шулу: литературайин темайиз тялукъ дарудар, литературайин эсерарихъди аьлакьалу вуйи суалариз жаваб туврудар (дурари литературайиан гъахру сочиненйирикк к1ул ккиври) ва шиклиан вуйидар. Сочиненйир уьлчме жигъатнаан биц1идар шулу.

Урхурайидарин бик1бан ч1ал ккат1абццбаъ изложенйирин эгъемиятлувал аьхюб ву. Амма, гъайифки, сасдар мялимари изложенйирикан урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан ляхнийъ ц1ибдит1ан мянфяаьт ктабгъурдар. Ахтармиш ап1бариян мялум шулайиганси, гизаф мялимари йисан арайиъ анжагъ 3-4 изложение гъахуру.

Хъа сочиненйир к1уруш, ярхи йисди сабкъан дурухрайи мектебарра алахъура. Гъаму нукъсанвалари, гъелбетки, урхурайидарин аьлакьалу ч1ал ккат1абццбазра манигъвал ап1уру.

Изложенйир чпин т1алабариз дилигну къюб жюрейиз: аьгъю ва ахтармиш ап1бандариз жара шула. Аьгъю ап1бан изложенйирин к1улин метлеб баяр-шубарин улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбахъди сабси, литературайин эсерин мянайин ва дидин идеяйин дюзди гъаври хъупаь кюмек ап1уру.

¹² Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала. Дагучпедгиз, 1983.

Дидлан савайи, текстнан зиин гъабхру ляхнин хасиятариз дилигну, изложенйир тамамвалиинди (текстназ гизаф багахъ вуйидар), жикъиди, гъядягъюри, аьлава табшуругъариинди ва сочинениейин лишнар кади дик1рудар шулу.

Урхурайидар бик1бан ляхнариз эсерин разбор аплурайиган, мелзналан вуйи сюгъбатар гъахруган, хулан ляхин тамам аплруган ва ккудубшу дарс гъерхруган вая аьгъювалар тувбан махсус дарсар гъахруган гъязур шулу. Изложение к1ули гъабхайиз улихъна гъязурвалин ляхин гъабхуру: читин гафарин, гафарин ибарйирин гъаврикк ккаъру, гъурулуш жигъатнаан жюрбежюр предложенйир дюзмиш аплуру, ч1алнаъ дюшюш шулайи гъалат1ар арайиан адагъуру, суалариз жавабар тувру, ктитбаан илч1ихбар гъахуру ва гъ.ж.

Изложенйир сифте план гъязур даплну хъасин дик1уру. Миржибпи ва урч1вубпи классарий изложенйир гизафси ккат1абцу пландинди к1ули гъахуру.

Классдий аьгъю аплбан изложениейин текстнан зиин гъамциб къайдайиинди ляхин гъабхуз шулу:

1. Мялим изложениейиз гъязур хъуб.
2. Мялимди текст урхуб.
4. Читин гафарин ва ибарйирин зиин ляхин гъбхуб, эсерин мяна ва идея ачухъ аплуб.
5. План дюзмиш аплуб.
6. Текрар вуди урхуб.
7. Урхурайидари текст ктибтуб.
8. Урхурайидари бик1бан ляхин тамам аплуб.

Изложенйир классдийси хулаъра дидик1ну ккунду.

Литературайиан вуйи сочиненйир гъам мелзналанси, гъамсана бик1бан къайдайииндира гъахуз шулу. Миржибпи ва урч1вубпи классарий урхурайидар сочинениейин вари т1алабарихъди таниш

дап1ну ккунду. Сочинениейихъна ккун ап1урайи т1алабарикан саб-урхурайидари чпин фикрар ва гьиссар ачухъ ап1уб ву.

Литературайин темайиан дару сочиненйир, аьдат вуйиси, урхурайидарин уьмрин хусуси тажрубайин ва дурарин гюзет ап1бариин биналамиш шулу. Гьаму жюрейин сочиненйири баяр-шубарин зигьим, хиялар, фикрар артмиш хьуз аьхю кюмек ап1уру. Месела, урхурайидари чпин аьтрафариь арайиз гьюрайи табиаьтдин жюрбежюр гюзет ап1бариз тялукъ вуйи сочинение хьубпи разделиан урхбан ч1ал ккат1абццбан дарсналан кьяляхъ гьабхуз шулу.

Гьаму темайиз тялукъ вуйи сочиненйир шикларианра к1ули гьахуз шулу.

Урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал артмиш, девлетлу ва ужу хьупан шарт1 вуди сифте нубатнаь фикирлу ва дюз урхуб, дурарин зигьим ляхин жанлу ап1уб, баяр-шубарик жюрбежюр гьиссар кауб, литературайиан айи аьгьювалар яркьу ва дерин ап1уб гьисаб шула. Гьацира урхурайидарихъан аьтрафариь айи гьядисйирииз, ляхнарииз дилигну лазим вуйи саб ихтилат гьам улхбиинди гьамсана, гьамсана бик1биинди улупуз, ктибтуз вая бик1уз удукьури дубхьну ккунду. Баяр-шубарихъан дюзди ва рягьятди чан фикир гьам улхбиинди, гьамсана бик1биинди улупуз духьну ккунду.

Гьарсар урхурайирин чан хусуси словарра ади ккунду. Словарь алфавитдин кьайдайинди бик1биинди гьабхуб лазим ву. Табасаран литература киврайи мялим классдиь гьабхурайи гафарин ляхнарин зиин гюзчи духьну, дурар вахт-вахтарик ахтармиш ап1ури, словарин ляхнин гидишат аьгью дап1ну, думу гьаммишан девлетлу ап1баз мажбур ву. Словарин ляхнин бадали учители гьарсаб гьавриь даршлу ц1ийи гаф доскайик бик1уру ва думу ачухъ ап1уру.

Вахтарик баяр-шубарин словарар мялимди уч дап1ну ахтармиш дап1нура ккунду.

Баяр-шубарин ушвниан улхбан ва члал ккатлабццбан вердиш'валар яркьу аплбан бадали, урхбан дарсарикан гьаммишан мянфьяът ктабгъуб лазим шулу. Гьарсаб урхбан дарснуб баяр-шубарик улхбан ва члал ккатлабццбан вердиш'валар яркьу аплбан бадали, урхбан дарсарикан гьаммишан мянфьяът ктабгъуб лазим ву. Гьарсаб урхбан дарснуб баяр-шубарик улхбан ва члал ккатлабццбан вердиш'валар яркьу аплбан бадали цлиб ва гизаф аьгьювал капру (месела: суал тувуз аьгью хьуб, туву суалназ жаваб тувуз аьгью хьуб, текстнаь клул'инди вуйи гафарин вая паярин гьавриь ахьуб, клул'инди вуйи фикрар китабариз дилигди ктитуз гьитуб, бязи гьурхдар клваьланди пуз гьитуб ва гь.ж.). Урхбан дарсарин кюмекниинди гафарин запасра артухь аплуз шулу.

Урхбан дарсарихьди аьлакьалу вуди исихь улупнайи ушвниан улхбан ва члал ккатлабццбан вердиш'валарин ляхнар гьахуз шулу:

- 1) суалар дивуз ва дурариз жавабар тувуз;
- 2) план дюзмиш аплуз;
- 3) гьурхубдикан ктибтуз;
- 4) изложение биклуз;
- 5) клваьланди аьгью аплуз;
- 6) словарин ляхин ва гь.ж.

1. Суалар тувуз аьгью аплуб. Туву суалназ жаваб тувуб суал тувуз аьгью аплубтлан рягьят ляхин ву. Гьаддиз лигну баяр-шубариз гьурхубдикан суалар тувуз аьгью аплуб (вердиш аплуб) гизаф эгьемиятлу ляхин ву.

Баяр-шубар суалар тувуз фици вердиш дапину ккунду?

Му ляхниь чешне мялим духьну ккунду, яна учители баяр-шубариз суалар фици тувруш улупуру ва ушвниан клури гьаврикк ккаьру. Хьасин вариди коллективно вуди суалар дивуз аьгью аплуру. Суал баяр-шубарихьди дивуз гьитри, учители думу дюз алаплуру ва баяр-шубар вердиш аплуру.

Учебникариъ, китабариъ айи суалариз лигури, суал фици дивруш аьгью аплуру. Баяр-шубари чпи диву суалар чпин арайиъ чпихьди дюз аплуз гьитру

Читинди алахьурайи йишвар учители дюз аплури суалар дивуз аьгью аплуру. Туврайи суал саб предложениейикан дубхьну ккунибдин баяр-шубар гьавриъ хьуб лазим ву.

Гьурху саб текстнан жа-жара паяриз клулар тувуз аьгью аплбу гьадму гьурхубдизра суалар дивузра аьгью аплуз вердиш аплуру. Гьурху текстнан жа-жара паяриз клулар тувуз ккергьбан классариъ баяр-шубариз коллективно аьгью аплуру. Йирхьубпи ва ургубпи классариъ урхурайи баяр-шубариз гьурху текстнан паяриз клулар тувуз гьардиз клул'индира (коллективно дарди) аьгью дубхьну ккунду. Мушваъ дурари учебникариъ айи чешнейикан ва учителин кюмекнакан мянфяаьт кадабгьну ккунду¹³.

2. Суалариз жавабар тувуз аьгью аплуб. Диву суалназ жаваб гьаму улхбиинди ва гьамсана биклбиинди тувуз шулу.

Мициб кьайда баяр-шубарин ушвниан улхбан ва члал ккатлабццбан бадали вари классариъ гьабхуру. Суалнан ва жавабнан арайиъ айи жаравал жюрбежюр классариъ гьаддикан ибарат вуки, сифте суал я саб ясана кьуб предложение жаваб шлубси тувру, хьасин вуйи суалар яркьу ва читин даплну ккунду.

Туву суалназ жаваб тувруган, гьирагьдихьан саризра кюмек аплуз гьидритри, жаваб туврайири клул'инди жаваб тувуз гьитну ккунду. Дурар, жаваб саб швнуб предложенириинди тувуз шлубсира вердиш аплуб лазим ву. Киваьлан гьаплну ккундар, туву суалназ жаваб вуди ушвниан клурайи вая биклбиинди жаваб туврайи предложенир гьаммишан грамматика жигьатнаан урхурайидар гьавриъ ахьрубси дюздар духьну ккунду.

¹³ Керимов С. Методика преподавания родного языка в начальной школе. Махачкала, Дагучпедгиз – 1963.с -43.

3. План дюзмиш аплуз аьгью аплуб. Ляхнин план дюзмиш аплуз баяр-шубариз сифте варидиз саб йишв'инди, коллективно вуди, учителин гюзчиваликкди, учителин кюмекниинди дюзмиш аплуз улупну ккунду. План дюзмиш аплуз, гьурху дарсарикан, гьеерхью ва гьяркью ляхнарикан, удучлвну улхбакан ва гьамци жарадарикан аьгью аплуру.

Школаийь, аьдат вуйибси, план дюзмиш аплуз суаларин кюмекниинди аьгью аплуру. Гьамци план дюзмиш аплуз аьгью гьаплхъантина, текстнан паяриз дилигну план дюзмиш аплуз аьгью аплуру.

План анжах гьаммишан биклбиинди дюзмиш аплуз аьгью аплуру. План дюзмиш аплбан бадали баяр-шубари классдиь учителин гюзчиваликкди, саб йишв'инди ляхин гьабхруган, уьмуми ихтилат гьабхруган, уьмуми ихтилат аплбиинди дюзмиш аплуру. Гьарсаб клулин (заголовокдин) вая суалнан заин дулхну, ачухь даплну, дюз алаплхъантина, хьасин дидин заин биклбан план биклуру. План клу'инди гьарди чав-чакди дюзмиш аплуру вахтна, клваьланди улхури гьял аплуб герек шулдар. Дициб арайийь гьарди чав-чакди фикир аплури план дюзмиш аплуру.

Дюзмиш гьаплу пландиз дилигну, баяр-шубар дидкан ихтилат аплуз ва гьацира биклузра вердиш аплуру. Му ляхнар тамам аплбан бадали учителин гюзчивал чарасуз лазим вуйиб ву.

4. Гьурхубдикан ктитуз вердиш аплуб. Баяр-шубар гьурхубдикан ктитуз вердиш аплбу дурарин ушвниан улхбан ва члал ккатлабццбанвердиш'валарин ляхнар мягькам ва яркью аплуру. Гьарсаб классдиь, урхурайидари чпин гьурхубдикан ктибтбан бадали, гизаф вая цлиб духьнура чпин гафарин запас а. Амма думу чпиз айи гафарин запас дурариз жюрбежюр гьурхударикан ктибтбан бадали гьубклурдар.

Гьурхубдикан ктибтуз гьитбан ляхнари баяр-шубарин гафарин запас гьюблан-гьюбаз артухь аплуру, гьацира дурар хьтрахьди урхуз

вердиш аплуру. Гъаци гъабшиган, му ляхни баяр-шубарин улхбан ва члал ккатлабцбан вердиш'валара яркью аплуру. Гъарсаб гъурху ихтилатнакан баяр-шубарихъди ктитуз гъитну ккунду. Гъурхубдикан ктибтуз гъибтубсифте суал жавабниинди, хъасин дюзмиш дапlнайи планинди гъурхубдикан ктитуз аьгью гъапlхъантина, аьхириь саб суал – жаваб ва дюзмиш дапlнайи планра адарди ктитуз вердиш аплуру.

Гъурхубдикан ктибтруган баяр-шубариз учители гъаммишан кюмек аплуб лазим ву. Саб бязи читин вуйи текстарин зиин гъурхубдикан ихтилат ктибтруган, китабар арццну улдугу йишваз лигуз гъитуб, саб ушвниан адаплуз читин гаф доскайик дибикlну улупузра гъитуб ярамиш шулу, гъаз гъапиш му методикайиз лигну ужуб къайда гъисаб аплура.

5. Гъурхуб бикlбиинди улупуб (изложение). Баяр-шубариз изложение бикlуз ккебгъбан школайиь аьгью дапlну ккунду. Ккергъбан классариь гъахру изложенйир гъелбетда жикъидар ва читин дарудар духъну ккунду.

Бикlбан изложенйир гъахбан бадали материал исихъ улупнайидарикан ибарат дубхъну ккунду: рягъятди вуйи ихтилатар, яшайишдикан къисйир, жа-жара вакъиьйир ва гъамцдар хъана жарадар. Классдиь бикlбиинди вуйи изложение гъабхруган, исихъ улупнайи моментарикан мянфяаьт кадабгъну ккунду:

1. Сифте учители, баяр-шубар изложение дибикlну ккуни текстнахъди таниш аплуб метлеб вуди, дидкан ихтилат аплуру.

2. Хъасин изложениейин текст учители чав урхуру.

3. Изложениейин текст, дидин тамамвалиинди вая кlул'инди вуйи паярин гъаврикк ккаъбан бадали, суал жавабниинди разбор аплуру.

4. Изложениейин текст учители сабансан адахъну гъавриь шлуганси урхуру.

5. Суалариинди ва план биклбиинди изложение биклбан план дюзмиш аплуру.

6. Сар вая саршвнур ученикдихьди, чпи изложение фици биклуруш, ктитуз гьитру.

7. Зиихъ улупнайи гьязурвалин ляхнар гьахбалан кьяляхъ, баяр-шубари чиб гьавриъ гьашибси, дюзмиш даплнайи пландиз лигури вая дивнайи суалариз лигури чпи-чпикди фикир аплури, гьарди чан клул'инди изложение биклуру.

Изложение биклруган орфографияйин гьалатлар дараплбан бадали, саб бязи диклуз читин шлу гафар доскайик дидиклну ккунду. Мидланна гьайри, биклруган жюрбежюр орфографияйин кьайдйир гьерхри ачухъ аплуз шулу.

8. Клваъланди аьгью аплуб. Клваъланди аьгью аплуб урхурайидарихьди урхпан лап сифтейиан (гьязурвалин классдилан) башламиш аплуру ва вари классариъ гьаммишан гьабхуру. Саб бязи мялимари, баяр-шубариз шиърар ва жарадар клваъланди аьгью аплбан бадали, улхьан дарснаъ тувнайи ляхин хъа гьюру дарснаъ сар швнур касдихьан гьерхну, сарун дидин зиин ляхин марцциди ккудубклуру. Мициб метод зат ярамиш вуйиб дар. Клваъланди аьгью аплбан бадали тувдарикан, баяр-шубарихьан ара-арайик гьерхри, дурар клваина хури дубхьну ккунду.

Гьарсаб классдиъ клваъланди аьгью даплну ккуни шиърарин кьадар программийи улупну а.

Баяр-шубар иштирак гьаши китабарикан, газетар, журналарикан, интернетдикан мянфяаьт кадабгьну, учители урхурайидариз, фуну йишв дурариз клваинди гьубзнуш, дурарихьди ктибтуз гьитри, ара-арайик гьерхуб лазим шулу. Гьамцдар ляхнарикан гьерхбиинди учители баяр-шубарин клваъланди аьгью аплбан аьшкь артухъ аплуру.

Зиихъ улупнайи ляхнарикан мянфяаѳ ктабгъбиинди кѳваъланди аѳгъю аплуру ляхнар гъахбу баяр-шубарин ушвниан улхбан ва чѳлал ккатѳабццбан вердиш'валар гужли аплуру.

9. Словарин зиин гъабхру ляхин. Словарин зиин гъабхру ляхин баяр-шубариз урхбан дарсарий фукъан эѳемиятлу ляхин вуш, улхбан ва чѳлал ккатѳабццбан вердиш'валарин ляхнарийра эѳемиятлу ву. Урхбаѳ гъарсаб цѳийиди аѳгъю аплурайи гаф кѳваъланди аѳгъю даплну, гъаммишан кѳваин гъубзрубси, мюгъкамвалиинди аѳгъю даплну ккунду. Урхруган думу гаф рягъятди ушвниан адаплуз дубхъну ккунду. Урхруган аѳгъю шулайи гъарсаб цѳийи гаф баяр-шубариз гъам рябкъбиинди, гъам ебхъбиинди, гъамсана ушвниан пуз хъуп'инди ужуди аѳгъю дубхъну ккунду. Цѳийиди аѳгъю аплурайи гафар исихъ улупнайи упражненйир гъахбиинди ужуди аѳгъю аплуз ва къаназ кѳваин гъитуз шулу:

- а) цѳийиди аѳгъю аплурайи гаф чан алфавитдин словарий бикѳуб;
- б) темйириз дилигну цѳийи гафар группйириз жара аплѳиинди (набататар, гъайванатар, дюшюшар ва гъ. ж.) аѳгъю аплуб;
- в) цѳийиди аѳгъю аплурайи гаф ччивариз дилигну группйириз жара аплуб;
- г) саб предметдикан вуйи группйириз жара аплуз хъуп'инди аѳгъю аплуб;
- д) мяна жигъатнаан чиб-чпиз ухшарвал айи гафарин группйир аѳгъю аплуб.

Саб текст урхурайи вахтна, баяр-шубариз цѳийи гафар аѳгъю аплруган, анжах думу гафнан гъаврий ахъубтѳан гъайри, думу гаф дуариз кѳваъланди ушвниан пуз, гъаммишан кѳваин гъибтуз ва дюзди бикѳузра аѳгъю даплну ккунду.

Гъевеслуди (тясирлуди) урхуз улупуб.

Литературайин эсерин мянайин дюзди гъаври хъупаѳ, дидий улупнайи суратар ва шиклар гъисс аплбаѳ ва урхурайидарик багъри

ч1алниинди тясирлуди урхбан вердиш'валар каъбаъ тясирлуди урхбан метлеблувал ахюб ву.

8-9-пи классарин хрестоматйириъ методикайин пайнаъ баяр-шубариз художествойин эсерар-шиърар ва ихтилатарин жюрбежюр паяр тясирлуди урхуз теклиф аплурайи табшуругъар гизаф дюшош шула. Диди миржибпи, урч1вубпи классдин баяр-шубарин урхбан ляхниъ тясирлуди урхбу важиблу йишв дибисну ккунди айивалин гъякънаан ачухъди к1ура.

Ахтармиш аплбари улупурайиганси, сасдар мялимари, багъри ч1алниинди урхуб читин дар к1урусдар гафариинди, тясирлуди урхбаз къат1'и вуйи фикир туври шулдар. Дурари баяр-шубариз хътрахъди ва зарбди урхуз агъю хъуб тясирлуди урхбан к1улин т1алаб вуди гъисаб хъебехънайидарихъна эсерин к1улин мяна, думу дибик1найи авторин фикрар ва хиялар рукъуб ву. Хъа дурар сифте жвуву гъисс дарапл1иш, хъебехънайидарихъан гъацира, иллагъки эсер зарбдира урхури гъахъиш, гъисс аплуз даршул.

Гъаддиз лигну, багъри литературайин мялимди сабпи дарсналан башламиш дапл1ну баяр-шубарик эсер фикирлуди ва тясирлуди урхбан вердиш'валар ккаъбаз къат1'и фикир тувуб лазим гъюру.

Тясирлуди урхуз агъю хъупан бадали урхурайидари ахю ляхин дубхну ккунду¹⁴.

Урхбан техника адрували, предложенйир фикрин паяриз жара аплуз, чан вахтниинди сес ис ва за аплуз, логикайин ударение дюзди дивуз ва жюрбежюр гъиссар (шадвал, дерд, мюгъталвал, тяжубвал, хъял, аъжайибвал ва гъ.ж.) улупуз агъдрували баяр-шубарин урхбан гюрчегвал ва тясирлувал саб хайлин ис аплуру. Мялимди багъри литературайин дарсарий, гъаму т1алабар к1улиз адагъури, баяр-шубариз тясирлуди урхуз агъю аплуру. Мялимдин тясирлуди урхбу

¹⁴Литература. В.Я. Коровина, И.С. Збарский. Москва. «Просвещение» 2011.

эсерин анализ ап1бан гъязурваликк к1ул ккивра ва думу эсерин мянайин гъаври хъупан жюлег ву. Урхурайирин тясирлуди урхбу эсерин разбор ап1бан ляхин ккудубк1ура, анализдин натижа бисура, думу эсерин гъаври хъупан ва мяна ачухъ ап1уз хъупан (удукъбан) ляхин мялум ап1ура. Ва баяр-шубариз фици дурхну ккундуш аьгью хъупан бадали, дурариз саб мелзналан урхбан бадали ваъ, хъа текстнан гъавриъ шлуси, дидиъ дюшюш шулайи гъарсаб предложениемин ва саб жерге предложенйирин логикайин фикрин, гюрчегвалин ва хусуси лишнарин гъаврикк ккауз шлуси урхуз аьгью ап1уб лазим ву.

Тажрубайи улупурайиганси, тясирлуди урхуз шлу баяр-шубарихъан художествойин текстнан ужуди гъаври хъузра ва дидин мяна азадди ктибтузра удукъуру.

Миржибпи ва урч1вубпи классарин хрестоматйириъ тувнайи сасдар илч1ихбар баяр-шубарин урхбан тягъяр ужу ап1биина диш дап1найидар ву. Урхбан техникайи литературайин тягъярниинди урхбан къайдйир уърхюб, гъадабт1ури (гафар ва слогар к1уруган, ужуди гъаври шлуси ачухъвал ади) урхуб, дюзди нефес хътабгъуб, сес за ва ис ап1уз аьгью хъуб ккун ап1ура.

Художественный эсер тясирлуди урхбахъна вуйи асас т1алабар гъамцдар вуди гъисаб ап1уз шулу:

а) жвув авторин логикайин фикрин дюзди гъаври хъуб ва думу хъебехънайидарихъна рубкъуз удукъуб;

б) гафар ва предложенйир гъадат1ури ва дюзди к1уз (пуз) удукъуб, шиърин ц1арарин нугъат гъисс ап1уб;

в) текст урхурайириз чав думу гъаз урхураш ва чан улихъ фицдар вазифйир дийигънаш аьгьюди хъуб;

г) урхурайи текстнахъна вуйи жвуван рафтар ачухъ ап1уз удукъуб;

д) хъебехънайидариз урхурайибди тясир ап1уб, дурарихъди гъебхъубдин фикрар ап1уз гъитуб.

Тажрубайи улупурайиганси, мялимди багъри литературайин дарсарий гизафси текст урхруган деету гъалатлар дюз алаъбаз ахю фикир тувра. Дицдар гъалатлар дархъбан бадали, тясирлуди урхуб башламиш аплайиз, мялимди баяр-шубарихъди урхуз читин вуйи гафарин зиин гъаврикк ккаъбан ляхин гъабхуб лазим ву.

Табасаран баяр-шубари, эсер адабхъну урхруган гизафси гафарин аххирар, аххирарий айи ачухъ дару сасдар сесер клурдар. Дурари гизафси – *р, -л, с-ш* къюжли сесер (*жв, ч1в, ччв, шв, къ, къ, ва гъ.ж.*) саб-сабдихъди гъидикъуру, садар гафари артухъ ачухъ сес гъяп1ру (*чуру-чру, чипин-чпин, кутлухуб-ктлухуб, кетребчу-ктребчу, хъуц1ур-хъц1ур, швунуб-швнуб, чикиди-чкиди*), хъа сасдар гафар карснугъ (къайдап1уз- къайд ап1уз, фицибуш-фициб вуш, гъарсавахтна-гъарсабахтна) ва жаради (*дегъ замана-дегъзамана, дубхъна яв-дубхънаяв, рябкъюра зуз-рябкъюразуз ва гъ.ж.*) клуру. Баяр-шубари гафари шиърар урхруган гизафси жара ап1уру.

Ученикари дидлан савайи, гъацира дюзди дарди ударенияра дивру, *р-б* инфиксар гъидирчури вая, сабдин йишв'ин жараб ишлетмиш ап1ури урхуру. Мицисдар ва жара гъалатлар урхурайидари деетуб, гизафси табасаран литературайин ч1алнан гъякънаан ц1иб агъювалар айивалилан ва урхбаъ чпин гъулан нугъатназ артухъси фикир тувуб шула. Му ляхин ужуди, мянфяаьтлуди клули гъабхбан бадали, мялимди чав киврайи дарсна литературайин ч1алнан нормйир уърхюри, литературайин ч1алниинди гафар дап1ну ккунду. Дицдар гъалатлар дюз алаъбан бадали, мялимди баяр-шубарихъди тясирлуди урхуз гъязур хъупан илч1ихбар дурхну ккунду.

Гъаврий адру, читин гафар сифте мялимди дупну ккунду, дурар доскайик дидик1ну, дурарин мяна ва метлеб ачмиш дап1ну урхурайидар гъаврий айш лап мянфяаьтлу ляхин ву. Дицдар илч1ихбарин заин гъар дарсна саб биц1иди вахт жара гъап1ишра лазим шулу. Тясирлуди урхуз ученикариз ихтилатарт1ан, махъварт1ан

шиърар урхуз читинди алабхъура. Му ляхнин гъаврира хъуз шулу, фицики ихтилатнан члал аьдати сюгъбатнан члаланаз гизаф багахълу ву. Хъа шиърин члалназ гизаф чан хусуси лишнар а. Шиърин члалнаъ цларарин нугъатну, дийигъивали ахю роль гъабхура. Гъаддиз шиир урхруган, саб цлар тмунубдихъан сессуз арайиинди жара аплбаз, дурарин нугъат уьбхбаз зурба вуйи фикир тувну ккунду. Гъаци даршиш шиърин гюрчегвал, дидин мяна ва авторин хиялар дургру, думу гъаци клуру гаф вуки, дициб урхуб мянасузуб шулу.

Сифте эсер мялимди чав тясирлуди дурхну ккунду. Мялимдин урхуб бицлидариз чешне вуди дубхъну ккунду, фицики дугъу урхбалан асиллу ву ученикарин урхубра.

Тясирлуди урхруган, урхуб къатлар дапну ккундар, иллагъки шиърар урхруган. Урхурайи текстнаъ гъаври даршлу читин гафар алахъиш, дурар мялимди, аьдат вуди, кучлвбан сюгъбатнаъ гъаврикк ккаъну ккунду.

Дарснаъ шлубкъан гизафдарихъди урхуз гъитру, текста сабшвнуб пайназ жара дапну ккунду. Бицли текстари урхурайидари деету гъалатлар дюз алауз ва дурарихъди дюзди гъадму гаф вая предложение пуз гъитуз ахю гъулайвал яратмиш аплуру. Эгер урхурайидари гъалатл деебтиш, думу предложение бегъем дурхну ккудубклиган, дюз алаплуб лазим ву. Цлийи текст урхуб, тясирлуди урхуз шлу сар-къюрихъди текрар вуди урхуз гъитбиинди ккудубклуру¹⁵.

Эсерар ва дурарин жюрбежюр паяр клваълан аплубра тясирлуди урхбан вердиш'валар артмиш хъупаъ лайикълу йишв бисура.

Эсер тясирлуди урхбан ляхин баяр-шубари хулаъ давам аплуру.

Тясирлуди урхбан ляхин текстнан заин духну ккуни вари ляхнар гъахбалан къяляхътлан клули гъабхурдар.

Эсерин зиин тясирлуди урхуб тахминан вуди гъамциб къайдайиинди гъабхуз шулу. Мисал вуди «Ургур чвуччвун гъала»

¹⁵ Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. М., 1963, с. 146.

к1уру кьиса гьадабгъурхъа (диди дарснан кьюбпи пай тешкил ап1уру). Сифте мялимди кьисайин сабпи абзац тясирлуди дурхну ккунду ва урхуз читин гафарин зиин илч1ихбар дурхну ккунду. Мялимди кьюбпи ражари, чешнелуди кьиса урхуру, хъасин баяр-шубари тясирлуди кьисайиан саб пай урхуру. Мялимди баяр-шубари урхурайиган деету гьалат1ар дюз алауру.

Гъаму дарснаъ мялимдихъан текст урхбан сабшвнуб къайдайикан мянфяаьт ктабгъуз шулу. Месела:

а) хрестоматияйиан урхуб;

б) махсус табшуругъар тамам ап1ури, махъвнан саб ч1ук1 урхуб, читин гафар пуб'ин ляхин ап1уб, интонация дивуб, логикайин ударение дивуб;

в) к1ул'инди урхуб;

г) биц1и ч1ук1ар хориинди урхуб.

Аьхиримжи сюгъбатнаъ мялимди жикъиди урхурайидариз тясирлуди урхбаз кьимат тувру, кьяляхъна, урхурайидари фит'ина фикир жалб дап1ну ккундуш улупуру ва хъана тясирлуди урхбан эгъемиятлувалин гьякънаан кьюб гаф к1уру.

Хулаз ляхин вуди кьисайиан мяна ва тясирлуди урхуз аьгъю ап1уб тувру.

1.4. Миржибпи ва урч1вубпи классариз тематикайин улупбар (планирование)

VIII—КЛАСС (68 сяаьт)

Эсерар аьгъю ап1бан бадали — 52 сяаьт

Ч1ал ккат1абицбан бадали — 8 сяаьт. Классдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зиин сюгъатар гъахбан бадали — 8 сяаьт.

№	Дарснан тема	Сяаьта	Дарснаъ мялимди ва ученикари дубхну ккуни	Дубхъну ккуни

		рин къадар	ляхин	натижа
1	Куч1вбан дарс	1	Табасаран литературайиъ халкъдин уъмрин жюрбежюр терефар улупуб.	Табасаран литературайи дагълу имбу миллетарин литатурйири хъди вуйи багахълувал. Багъри литература артмиш хъупан деврар.
2	Табасаран литературайин сифте к1улар. XVII—XIX аьсрарин литература	2	Дагъустандиъ илим ва культура улихъна гъягъбакан мялуматар. Дегъзаманайин литература аьраб, фарс, тюрк ва ерли ч1алариинди яратмиш ап1уб. Дидик инсанпервервалин фикрар кади хъуб. Дагъустандин тарихи китабар: “Дербент- наме”, "Дагъустандин тарих" ва гъ. ж. XVI—XIX аьсрарин литературайиъ багъри	Ученикариз думугандин эсерарин тема, мяна ва идея ачмиш ап1уз улупуб.

			<p>чІалниинди яратмиш дапІнайи эсерарин кьадар артухъ хьуб. Дурарий инсан ккунивалихъна, азадвалихъна ил апІбан гьиссар яркьу хьуб. Ханариз, беглариз, истисмарчйириз аькси фикрар гужли хьуб. Му деврарин бажарагьлу шаирар (Кьалухъ Мирза, Датил Уруж, Гьвандикк Жигер, ЧвулатІ Имам, Гурихъ Гьяжиюсуф ва гь. ж.). Дурарин насигьятнан ва лирикайин эсерарий яшайишдик жюрбежюр терефар.</p> <p>Табасаран милли литература арайиз гьуб.</p>	
3	<p>Мялум дару шаирарин эсерар: “Бахтсуз”, “Табасаран”</p>	2	<p>“Бахтсуз”. Шиърий табасаран халкъдин касиб гьатарин гьагъи ва аьжуз гьял улупуб.</p> <p>“Табасаран”. Шиърий Табасарандин табиаьтдин ва инсанарин гюрчегвал улупуб ва дурарин тяриф апІуб. Шиърий шаирин гьяйбатлувал.</p>	<p>Литературайин теория.</p> <p>Шиърарин чІалнан гьякънаан мялумат ккатІабцуб.</p>

4	<p>Къалухъ Мирза. “Хандиз жаваб”, “Ашукъ бюлбюл”</p>	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>“Хандиз жаваб”. Шиъриъ революцияйиз улихъна вуйи Дагъустандиъ феодалари, ханари уьзден халкъдин жилар дисубсиб ляхниз хас вуйи дюшюш улупуб. Шиъриъ чІалнан тясирлувал.</p> <p>“Ашукъ бюлбюл”. Шиъриъ уьмур шадхуррамди адапІурайи бюлбюлин сурат яратмиш апІуб.</p> <p>Шиъриъ чІалнан тясирлувал.</p>	<p>«Хандиз жававб» кІуру эсериъ халкъдин девлетлуйирихъ на вуйи даккнишин.</p> <p>Ханарин тямгъкарвал ва зулумкарвал пислемиш апІуб. Дурарин образар ачмиш апІуб.</p> <p>«Ашукъ бюлбюл» кІуру шиъриъ табиаътдин жюрбежюр лишнар ачмиш апІуб. Шаирин бюлбюлихъна вуйи гъиссар улупуб.</p>
5	<p>Рижвниккарин Саидмягъмад.</p>	3	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан</p>	<p>БицІидарихъан шиърарин мяна</p>

<p>Вахтарикан ва дуланажагъдикан вуйи шиърар: «Дар дубхъназуз аку дюнья», «Гъябкъну узуз», «Гъякъ наан а?»», «Аьхир диван фила хъибди?»», «Уъмрин къисмат», «Дустариз», «Чара адар», «Тавлу дажи», «Фагъум апІин, лиг жвуву», «Фила хъибди?»», «Ихтибарсуз», «Ягъсуз», «Дерд», «КІару уьмур», «Гъанда садакъа?»», «Къюб шейъ», «Этег мягъял». Л и р и к а й и н э с е р а р: «Жил'ин дивну гвар йифрин», «Яв къувват», «Гюльзаман», «Гюльзамандиз», «Гъуншийин риш».</p>		<p>мялуматар. Вахтарикан ва дуланажагъдикан вуйи шиърариъ касиб халкъдин гъагъи уьмур ва читин гъял улупуб, кюгъне уьмур танкъид апІуб. Шиърариъ шаирин маллийрихъна, кентхудйирихъна ва девлетлуйирихъна вуйи даккнишин. Шиърарин чІалнан тясирлувал. Литературайин теория. Лирикайин эсерарин жюрйирин гъякънаан мялумат.</p>	<p>ва метлеб яркъуди ачмиш апІуз удукъуб.</p>
---	--	--	--

6	Даттил Уруж.“Я касиб”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ касиб халкъдин гъагъи уьмур ва читин гъял улупуб. Шаири кюгъне уьмур танкъид апІуб.</p>	<p>Шиъриъ гележегдиъ халкъдин яшайиш ужуб ва акуб, зулумкрар имдарди азадуб шлуваликан шаирин умуд кайивал.</p>
7	Гъвандикк Жигер. “Аьхир диван шул паччагъдин”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ улихъдин дагълу халкъдиин зурвалар апІури гъахьи гъякимдрарин хлихънар танкъид апІуб, дурарин тямгъкарвал, инсафсузвал улупуб ва пислемиш апІуб. Гьюкмин аьхюр вуйи паччагъдин кавха хабардар апІуб.</p>	<p>Эсерин художествойин хусусивалар, рефрендин метлеблувал фу вуш улупуб.</p>
8	Халагъ Мурадяли “Гъарай, дустар, учвуз гъарай”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ гъагъи уьмри гъаллаж дапІнайи шаирин аьжуз гъял, дугъан</p>	<p>Шиъриъ шаирин гъагъи уьмрихъна вуйи наразивал улупуб. Шиърин</p>

			субайвал ва думу чан читин йигъкан инжиг духънайивал улупуб.	чІалнан тясирлувал.
9	БикІбан ляхин	2	Изложение	
10	Дагъустан халкъарин литературайин Етим Эмин “Агъ, уьмур”, “Васият”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. “Агъ, уьмур” шиъриъ шаири чан вахтнин рази дарувал улупуб. Гъадму вахтнан къанунсузвал, ихтиярсузвал ва гъагъивал ачухъ апІуб. Шаирин думу уьмрихъна вуйи разисузвал. “Васият”. Шиъриъ, гъагъи уьмриан ищцру духънайиган, чайна кІул зигуз дяргъюрайи багахълуйирикан рази дарувал улупуб.	Шаирин уьмрикан ва ярар- дустарикан, багахълуйирика н юкІв ктабтІуб. Шиърарин чІалнан тясирлувал ва гюрчегвал. Урхурайидариз думу вахтари инсандин гъагъи уьмрикан мялуматар ади хъуб.
11	Мунги Агъмад. “Къубачийин жигъил устйирин мяъли”, “РитІишин”, “ЮкІв	1	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Шиъриъ Дагъустандиъ гъацІар	Халкъдин гъагъи гъялнан сурат яркъуди ачмиш апІуб.

	хътарди лихру касар”		чпиз ккуниси, хъа тмундар аъжужди яшамиш шулайи улихъдин уьмур пислемиш апӀуб.	
12	Инхо Аьлигъяжи. “Гашун жанаврарси”	1	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар. Шиъриъ XIX аьсрин къюбпи пайнаъ дагълу касиб нежбрарин яшайишдин гъагъи гъял улупуб. Шаири гъадму вахтнан чӀуру аьдатар ва къайдйир пислемиш апӀуб.	Эсериъ кечмиш духънайи касдин багахълуйирин тямгъкарвал, дурари йитим бицӀидар фици тӀараш гъапӀнуш улупуб. Шиъриъ диндин гъуллугъчйир пислемиш апӀуб, дураригъ къюб маш гъайивал улупуб.
13	БикӀбан ляхин	2	Сочинение	
14	1917—1945-пи йисарихъанмина вуйи табасаран литературайиан	2	Цийи табасаран литература арайиз гъюб. Табасаран литературайин бина диву шаирар ва писателар: Абумуслим Жяфаров, Багъаудин	Табасаран литература цийи жанрйириинди (поэма, повесть, роман,

			<p>Митаров, Манаф Шамхалов ва ж. Дурадин эсерариъ багъри Ватан, халкъ азад хъуп'ин шадвал ва дамагъ апІуб.</p>	<p>пъеса ва ж.) девлетлу хъуб. Ватандин Ахю дяви ва табасаран литература. А. Жяфаровдин, Б. Митаровдин, М. Шамхаловдин, М. Митаровдин ва жара эсерариъ дявдин тема ачмиш апІуб.</p>
15	А. Жяфаров. “Закурин рякъ”	4	<p>Писателин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Гъулаъ цІийи рякъ ва гъяд тикмиш апІуб. Урус инженер Сашайинна дагълу ветврач Гюльперийин суратар. Дурадин арайиъ айи рафтар. Жигъиларин хасиятарин лишнар: гъюрматлувал, кІван ачухъвал, чпин ляхнихъ юк!в убгувал.</p>	<p>Повестдиъ дагълу гъулан уъмриз Ватандин Ахю дявдин къяляхъ йисари гъюрайи ахю дигиш'валар улупуб. Сашайинна Гюльперийин образар ачмиш апІуб.</p>

			<p>Гюлперийиканна</p> <p>Сашайикан гъулаъ</p> <p>футнийир рагъуб. Марци</p> <p>мюгъюббат вари</p> <p>читинвалариин гъалиб</p> <p>хъуб. Цигъарин цийи</p> <p>жинс аргъаж апІбакан</p> <p>вуйи Гюлперийин умудар.</p> <p>Повестдин асас мяна.</p> <p>Литературайин теория.</p> <p>Художествойин образдин</p> <p>гъякънаан мялумат.</p>	
16	<p>Б. Митаров.</p> <p>“Гъалибвалин завар</p> <p>рахри”,</p> <p>“Гъургъушум убзри</p> <p>завуъ, убгура</p> <p>дюн’я”, “Душман</p> <p>терг апІурхъа”</p>	3	<p>Шаирин уъмрикан ва</p> <p>яратмиш апІбарикан</p> <p>мялуматар.</p> <p>Шаири чан эсерариъ</p> <p>Ватандин Ахю дявдиъ</p> <p>ихъ халкъари улупу</p> <p>гъунараар адлу апІуб.</p> <p>Шаири гъанлу душмандиз</p> <p>абйириси</p> <p>дирбаш'валиинди йивуз,</p> <p>дугълан къисас алдабгъуз</p> <p>дих апІуб.</p>	<p>Шаирин</p> <p>шиърариъ</p> <p>ватанпервервал</p> <p>ин гъиссар</p> <p>улупуб.</p> <p>Шиърарин</p> <p>чІалнан</p> <p>тясирлувал.</p>
17	<p>М. Шамхалов.</p> <p>“Дагълариъ</p> <p>тІуркІбар”</p>	5	<p>Писателин уъмрикан ва</p> <p>яратмиш апІбарикан</p> <p>мялуматар.</p> <p>“Дагълариъ тІуркІбар”</p> <p>“Женгчйир” повестдин</p> <p>къюбпи китаб вуди хъуб.</p>	<p>Повестдиъ</p> <p>дагълу</p> <p>уълкейиъ</p> <p>халкъдин</p> <p>яшайишдиъ,</p> <p>дуланажагъдиъ,</p>

			<p>Повестдиъ Дадашдин регъберваликкди аьсрариинди дагълуйириз гъурхулувал туври гъабхьи магъу дерейиь яркъу, машинар гъягъру рякъ тикмиш апӀуб. Магъу дерейин сурат.</p>	<p>экономика ва культура за апӀбаъ гъягъюрайи аьхю ляхнар улупуб. Халкъ эсерин асас игит вуди хъуб. Халкъдин образ ачмиш апӀуб.</p>
18	БикӀбан ляхин	2	Сочинение	
19	М. Митаров. “Ифдин гъарзар”	4	<p>Эсериь ихтилат гъябгъюрайи тарихи вахт. Дидиь ч!ат терефнан чапхунчйирихъди азадвал ва асиллу дарувал бадали гъубху гъякълу женг улупуб ва халкъдин гъунар адлу апӀуб. Поэмайиь живан дагълу балин образ. Дугъан багъри ватандихъна вуйи вафалувал, душмнарихъна вуйи даккнишин. Балин фикирлувал, гафнан учӀрувал ва мюгъкамвал. Душмнарин вягъшивал ва</p>	<p>«Ифдин гъарзар» поэмайин дибдиь халкъдин къиса ади хъувал улупуб. Поэмайин чӀалнан хусусивалар. Дидиь ктибтбан къайда. Поэмайин ччвурнан мяна.</p>

			инсансузвал. Халкъдин игитвалин аьжалсузвал.	
20	И. Шагьмарданов. “Дявдин гвачин”, “Мюрхюн гьар”, “КIваин илмийиз”, “Гъаз-вуш аьхиримжи вахтна	4	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Шаири эсерариь халкъди Аьхю дявдин гъагъи йисари уьлкейин азадвал бадали фашистарихъди гъубху гъякълу женгнан суратар яратмиш апIуб. Шиьрариь дявдин шиклар. Дявди инсанариз ва табиаьтдиз туву аьзабар. Гъанлу душмандиин гъалиб хьувалиин авторин инанмиш'вал. Гизаф миллетарин сабвал ва гъякълу женгназ вуйи вафалувал. Фашизм нянатламиш апIуб.	Эсерариь шаирин ватанпервервал ин гьиссар. Шиьрарин чIалнан хусусивалар (метафорйир, ташбигъар, жанлу апIбар). Эсерар мисалар вуди гъадагъну, бицIидарин Ватандихъна вуйи ккунивал за апIуб.
21	Ш. Къазиев. “Руг ва рюкъ”	4	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Поэмайиь дагълу гъулан Ватандин Аьхю дявдин улихъна вуйи ва дявдин къяляхъ вахт улупуб. Нежбрин	Эсериь дявдин шиклар улупуб. Дявди табиаьтдинна ва инсанариина гъахи аьзабар. Ислягъ зегъметнан

			<p>зегьметнан гюрчегвал. Уъмриъ инсандин заан буржи, вазифа. Гъяснан образдиъ дагълуйириз хас вуйи хасиятнан лишнар: рягьимлувал, чан ляхнихъ юкІв убгувал, чан инсанвалин вазифйир намуслуди тамам апІувал.</p> <p>Поэмайин художествойин хусусивалар (жанлуапІбар, ташбигъар, метафорйир, лирикайин улдучІвбар, обращенйир ва ж.)</p> <p>Поэмайиъ антитеза яркъуди ишлетмиш апІбан метлеблувал.</p>	<p>хутІлар ва дявдин майднар улупуб, дурарин шиклариинди эсериъ дяви пислемиш апІуб.</p>
22	М. Чаринов «Абйирин Уълке»	1	<p>Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Шиъриъ лирикайин игитриз багъри ватан дериндиан ккун хъуб. Ватан гизаф ккунивалиан дидин табиаътра гьадмукъан гюрчегди рябкъюб.</p>	<p>Ватан ккун хъуб жвуван багъри уълке ккун хъуплан башламиш шулайивал ачухъ апІуб.</p>
23	Аь. Салаватов. “Уьру партизнар”	4	<p>Пьесайиъ ватандаш дявдин йисарин гьядисйир</p>	<p>Пьесайиъ уьру партизнарин</p>

			улупуб.	образар: Булат, Демир, Гъизтаман. Партизнарин хасиятарин лишнар. Дурарин халкъдин азадвал бадали гъабхурайи гъякълу женгназ вуйи вафалувал.
24	А.Аджаматов«Уъмр из» , «Гъар» , «Сес ву ширин»	2	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.	“Уъмриз” шиъриъ шаирин уъмрихъди вуйи рафтар. Зегъметнахъ, гъяракатнахъ юкІв хъуб. “Гъар” шиъриъ айи гъарин сурат. Дидин баб-жилихъди айи аьлакъя. “Сес ву ширин...” шиъриъ

				<p>шаирин шиърарихъна вуйи тПалаб, дурарин заан метлеб ачухъ апуб.</p>
25	Х. Авшалумов. "Йиз душман — йиз гъунши".	2	<p>Гъикаяйиъ инсанарик кайи чтуру хасиятар зегъмет дизригди гъазанмиш апуб нигъ апуб. Гамбаринна Сари- Самадрин къаматар.Гъикаяйин художествойин къат'ивалар: игитри чав пислемиш апуб, мисалар ишлетмиш апуб ва эсерий дурарин роль.</p>	<p>Гъикаяйин ктурулин фикир ачухъ апубаъ сатирайинна юморин мяна ва метлеб.</p>
26	Ю. Базутаев «Хулар»	1	<p>Шаирин уъмрикан ва яратмиш апубарикан мялуматар.</p>	<p>Эсерий айи иштиракчийрин сурат ачмиш апуб.</p>
27	А. Агъмедов «Гвачин»	1	<p>Шиърий гвачиндин табиатдин гюрчегвал.</p>	<p>Шиърий шаирин багъри ватандин табиатдин гюрчегвалихън а вуйи гъиссар</p>

				ачмиш апIуб.
28	БикIбан ляхин	2	Сочинение	
29	Класдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали	8		

IX КЛАСС (68 саяът)

Эсерар аьгъю апIбан бадали — 52 саяът.

*ЧIал ккатIабццбан бадали — 8 саяът. Класдин гъирагъдиъ гъурху
эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали — 8 саяът.*

№	Дарснан тема	Саяъта рин къадар	Дарснаъ мялимди ва ученикари дубхну ккуни ляхин	Дубхъну ккуни натижа
1	КучIвбан дарс	1	Гъамусдин деврин табасаран литературайиъ улихъдин литературайин ужударстар аьдатар давам апIуб.	Жанр жигъатнаан табасаран литература артмиш хъуб. Тема жигъатнаан дидин

				жюрбежюрвала р.
2	XX-пи аьсрин 2-пи пайнан табасаран литература 1946—1992 йисар	2	Табасаран литература улихьна гъябгъбан деврар, чапдиан удучІву чІатху эсерар, китабар ва дурариь гъамусдин деврин инсандин сурат. Табасаран литературайиз урус литературайин тясир. Жанр ва тема жигъатнаан табасаран литература артмиш хьуб. Табасаран литературайин халкъчивал. Табасаран литературайин милли терефар.	Гъамусдин деврин табасаран литературайин улихь дийигънайи вазифйир. Халкъарин дуствал мили литературйирин дуствал вуди хьуб. Урус, дагъустан ва табасаран литературйирин аьлакьйир. Табасаран литература ва диди инсан тербияламиш апІуб.
3	М. Митаров. “Устад”	2	Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. “Устад”. Поэмайин асас мяна, халкъдин художествойин яратмиш	Халачйирин устад Перийин образ ачмиш апІуб. Поэмайин

			<p>апІбарин ад апІуб, дурарихъна вуйи дюз дару, буш фикрар батІул апІуб, дурар имбубсан артмиш апІуб вуди хъуб. Дугъан ляхнихъна ва милли искусствойихъна вуйи ккунивал ва аьшкъ, аьдатнан чешнийириъ накъишарин ва рангарин цІийивал тІапІуз удукъуб. Халкъди халачачи дагълу дишагълийин баркаллу ляхниз лайикълу кьимат тувуб.</p>	<p>хусусивалар. Дидиъ табиаьтдин шикларин роль.</p>
4	БикІбан ляхин	2	Изложение	
5	А. Агъададашев. "Уъмрин къайда", "Фунур вувуз гирами"	1	<p>"Уъмрин къайда". Инсандин кІул'ина фицдар йигъар-йишвар вушра гъюб мумкинвал айиб улупуб. Амма гъарсар инсанди, чав уъмрин къайда вуйиб улупуб. "Фунур вувуз гирами?" Шиъриъ варитІан гирамир халис инсан вуйиб улупуб.</p>	<p>Шиърарин устадвалин хусусивал. Инсан уъмриъ фицир духъну ккундуш улупуб.</p>
6	Къ.Рамазанов	2	"Гъазелар". Шиърариъ	"ХъухърумартІа

	“Гъазелар”, “ХъухърумартІан мархъ лазим ву”		инсандихъна (дишагълийихъна) вуйи марцци гъиссар. Инсандин уъмрикан философияин фикрар. Гъазел уъмуми лирикайин шиърин рифма.	н мархъ лазим ву”. Эсерий гъякъкъбатдиъ ичІи гафартІан ляхин лазим вуйиб улупуб. Шаирин устадвалин хусусивал. Тевуб.
7	3. Дашдемиров. “Йиз фикрар”, “Насигъят”.	2	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. “Йиз фикрар”, “Инсан, инсан”. Шиърариъ Ватан, халкъ, баб адлу апІуз шаирин кІван гъиссар. Гъийин девриъ миллетарин арайиъ сабвал, мясляаџт ккун апІуб. Душмандихъна вуйи даккнишин.	Шиърариъ шаирин кІваз сикинвал тутруврайи дерин философияин фикрар, ватандаш’валин гъиссар улупуб. Шиърарин тясирлувалин гужалвал.
8	Б.Ражабов.”Ватан,” Уъмур”, ”Уъл”.	2	“Ватан” шиърин ватан адлу апІуб, дид’инди дамагъ апІуб. “Уъмур”. Къабирин суратнаъ дугъан зегъметнуна женгну абціну гъубшу уъмур улупуб. Абйирин	Шиърариъ инсандин Ватандихъна, уъмрихъна ва уълихъна вуйи лигбар ачухъ

			<p>насигъятар. “Уъл”. Шиъриъ инсандин марци зегъметнан бегъер вуйи уъл адлу апІуб. Уълиз гъюрмат апІуб, дидин гъадри ади вердиш хъуб инсанарин шарт!арикан саб ву. Инсанди уълихъ зигру жафа ачухъ апІуб.</p>	<p>апІуб.</p>
9	<p>Ю.Базутаев. Байвахтнаан сюгърин жилгъа. (Поэмайиан къатІар).</p>	3	<p>Дирниъ уълер уржури инсанариз туврайи ва гаш’ан йихурайидарин хажалат зигурайи баб ва пул бадали гаш’ан инсанар тІанкъ хъуз гъитрайи севдиграр. Поэмайиъ гъитІиккнайи яракъ артухъ апІувалин, дявдин, ризкъ гъясил апІувалин, инсандин фагъумлу уъмур хъапІну ккунивалин месэлийр.</p>	<p>Поэмайиъ багъри юрднан мясляабтнан вахтарин ва дявдин вахтарин шиклар яркъуди улулуб. Поэмайин композицияйн хусусиятар улулуб.</p>
10	<p>А. Гъяжиибрагъимов. “Гъизил айи тавра”.</p>	2	<p>“Гъизил айи тавра”. Эсерий севдигар Гъяжибалайин яшайиш. Маллайинна севдигрин сюгъбат. Угъланбикайин гъизил айи тавра.</p>	<p>Зегъмет дизригди уч гъапІу деветнакан мянфяабт ктабгъуз</p>

			Угъланбикайин уьмур ва аьжал. Девлетну, тямьгьну инсандин кIваан инсанвал утIубккуб.	дархьуб. Гъзили “Гъярам хил” абгурайиб улупуб.
11	Аь.Рашидов. “Яшамиш хьуб ужуб ляхин ву”.	1	“Яшамиш хьуб ужуб ляхин ву” ихтилатнаь Аьгмадина Мухлисатди сар-сариз вафалувалин гафар тувуб. Аьгмад Ватандин Аьхю дявдин иштиракчи. Эсерин игит дявдиан инвалидди хъадакнугьуб. Аьгмадин уьмрихьна вуйи ккунивал.	Ихтилатнан игитарин мюгьуббат чИви хьуб, дурарин аьхю инсанвал, рюгьнан мюгькамвал, кIван ачухьвал, эдеблувалин гюрчегвал улупуб.
12	П. Къасумов. “Литературайин дарснаь”	2	“Литературайин дарснаь” эсериь мектебдиь гъябгъюрайи литературайин дарснан гидишатдикан пуб.	Урхурайи баяр- шубарин арайиь айи зарафатарикан мялимдин ва урхурайидарин рафтар. Сабпи мюгьуббатнан гъиссарикан ачухьди бикIуб.
13	Гь. Гьюсейнов.	2	Повестдиь дагьлу	Повестдиь

	“Гъизил”.		гъулан яшайиш улупуб. Селмийин уьмур. Дугъан образдиъ автори инсан фици яваш-яваши мал- мутмуйин, девлетнан тясирнакк ккахъну дигиш шулуш, улупуб. Селмийин хасият повестдин эвелиан аьхириз дигиш хьпан рякъ. Аьлдинна Минайин мюгьуббат.	табиаьтдин шиклар яркъуди ишлетмиш апӀувалин метлеблувал. Эсерин гъурулушнан хусусивалар.
14	П.Асланов “Къисмат”, “Рубасди хь”, “Аьхюр”, “Коррида”.	2	“Къисмат”. Шиъриъ инсандин уьмрин рякъ художественно- успагьиди улупуб. Инсандин уьмур къисматнаъ ади хьуб. Хушбахт къисмат ккундуш — зегьмет зигуб, женгнаъ учӀвуб. Шиърин чӀалнан хусусивал. “Рубасдихь”. Шиъриъ дагьлу табиаьтдин шиклар. Рубасдихьна илтӀикӀну улхбаан авторин багъри жилихьна вуйи	Шиърарин мяна ва метлеб ачухъ апӀуз удукьуб.

			<p>гирамивалин гьиссар ашкар хьуб. Инсанарин уьмур ва табиат гюрчег апБаь Рубасдин метлеблувал. Зегьметкеш дагьлуйирин гьайгьушнар.</p> <p>Шиьрин чIалнан тясирлувал (эпитетар, метафорйир).</p> <p>“Аьхюр”шиьриь гьитIиккнайи гьийин ихь уьмрин читин месэлийр. Зегьметкеш халкъдин аьжуз гьял, “аьхюрин” гьяясузвал ва “аьхюри” халкъдин гележег пуч апIурайивал.</p> <p>“Коррида” шиьриь образный саягь, корридаиз адапIнайи йицракан улхури, гьийин гьякъсуз дюн'яйиь инсандин уьмрикан пуб.</p> <p>Шиьриь йицран, тамашачйирин ва матадорин образар.</p>	
15	БикIбан ляхин	2	Сочинение	

16	<p>Ш. Шагьмарданов. "Жихрин гьар"</p>	4	<p>Писателин яратмиш апІбарин мялуматар. Эсерин лиризм. Табиат жанлуди улупуб.</p>	<p>Повестдиъ багъри табиатдихъна вуйи ватанпервервал ин гъиссар ва рафтар улупуради хъуб. Эсерин кІулин игит вуйи жихрин гъарин образ. Инсандин табиат уьбхбахъна вуйи рафтар. Табиатдин шиклар яратмиш апІбаъ авторин кІван дугъривал.</p>
17	<p>Гъ. Таибов. "Рубдин тикйирикан баллада", "Деллу нир", "Му фу гъабши".</p>	2	<p>Шаирин яратмиш апІбарикан мялуматар. "Рубдин тикйирикан баллада". Ахю жилиин бицІи рубдин тикйир гатІахъуз йишв адрувал. Табиатдихъна вуйи марцци гъиссар. Эсерий</p>	<p>Жигъил шаирин эсерариз кымат тувуз удукъуб.</p>

			<p>ислягъвалихъна гъарай, дих ап1уб.</p> <p>“Деллу нир” эсерий шаирин вазифайикан ашкарди пуб. “Сесерин нир йивура йиз мухриз” — ц1арарин метлеб. Шиърий шаирин вахтнакан хиялар.</p> <p>“Му фу гъабши”.</p> <p>Шиърий улихъдин дявдин читин йигъарихъна аъксивал, аъсси духънайивал. Ихъ деврий шаирин к1ваъ сикинсузвал ипнайи фикрар.</p>	
18	А. Агъмедов. “Инсан”, “Буржи”	2	<p>“Инсан”. Инсандин рюгънаъ сабси яшамеш шули женгнаъ айи къаршувалар ва дурар улупбан устадвал.</p> <p>«Буржи». Шиърий шаирин художествойин фикрин къудратлувал улупуб. Шиърий ч1алнан хусусивал.</p>	<p>«Инсан» шиърий Инсандихъна илт1ик1ну к1урайи гафарин метлеб ва мяна ачухъ ап1уб.</p> <p>«Буржи» шиърий Инсандин буржи — Ватан, халкъ, баб адлу ап1уб, дурар</p>

				бадали “уьмрин гажин” абцІну гъам, дерд, шадвал убхъуб.
19	Г. Уьмарова. “Йигъ-йишв”, “Гъиснан хилар”.	1	Шиърарин тясирлу апру художествойин дакъатар. Дурарин композицияйин хусусивалар.	Шиърарийь табасаран дишагълийин уьмур, дугъан йигъ-йишв, зегъмет шикиллуди улупуб. Дишагъли йи уьмри чаин илипнайи заан вазифа тамам апІувал.
20	Ю. Хапалаев. “Сабпи изан”	1	Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. Шиърин художествойин къатІивалар.	“Сабпи изан” шиърийь нежбрин зегъмет, дугъан юкІв чан пишейиин хъуб, гизаф йисарин тажруба, халкъдин

				<p>аьдатар улупуб. Халкъди нежбрариз гьюрмат апуб. Нежбрин сурат. Хьадукран йигъарин шиклар.</p>
21	<p>Р. Гьямзатов. “Урусатдин эскрар”</p>	4	<p>Шаирин уьмрин ва яратмиш апбарин рьякъ. Поэмайин ватанпервервалин дерин мяна.</p>	<p>Дагъустандин баркаллу бай Советарин Союздин Игит Мягьяммадзагьи д Аьбдулманафов дин образ. Ихъ халкъарин арайиь сабвалин ва дуствалин чIур апуз даршлу мюгъкамвал. Инсанарин теревнаан Ватандихьна, ислягъвалихьна вуйи сяргьятсуз ккунивал ва вафалувал.</p>

22	Аь. Абу-Бакар. “Дарги шубар”	4	<p>Писателин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ.</p> <p>Повестдиъ риш хьуб бедбахтвал гьисаб апІури гьахьи дагълуйирин кюгъне фикир.</p> <p>Гъизтамумдин важара шубарин суратариинди батІул апІуб. Эсерин мяна ачухъ апІбаъ эпиграфдин роль.</p>	<p>“Дарги шубар” повестдиъ дагълу шубарин хасият тешкил хьупан гьяракат улупуб. Дидиъ гъийин йигъан дагълу гьулан жигъиларин уьмур. Сад йисан бабкан гьахьи йирхьур шуран къадар-къисматар.</p> <p>Шубарин хасиятариз хас вуйи лишнар.</p>
23	БикІбан ляхин	2	Сочинение	
24	И. Гьюсейнов. “Гъванар”	2	<p>Шаирин яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Эсерин дюзмиш хьуб. Чалнан дакъатар.</p>	<p>Ватандин Аьхю дявдин вахтна халкъдин ватанпервервал.</p> <p>Селимдин образ. Эсери кІулин фикир ачухъ апІбан бадали гъванарин метлеб.</p>

				Фашистарин жасусдин фикир кҮулиз удудубчІвуб.
25	Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия	4	Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия, дидин тематика ва проблематика. Ватандиз вахалкъдиз вуйи вафалувал, инсанпервервал ва ватанпервервал. Дявдиз вуйи аьксивал. Кечирмиш шулайи деврин поэзияин вакилар: Аьлит I агьир Сефигьурбанов, Аьбдурягьим Аьбдурягьманов, Аьбдуллагь Аьбдурягьманов, Аьбдулмажид Кьурбанов, МуслимКьурбанов, Гюлбика Уьмарова, Мягьяммед Мягьяммедов, Шюшеханум Керимова, Керим Маллаев, Гьюсейн Аьбдурягьманов, Эльмира	Табасаран литература жигьил ва бажаранлу шаирарин ва писателарин яратмиш апIбари девлетлу ва гьунарлу апIуб. Литературайиз цIийи гьенгар ва фикрар хуб. Табасаран шаирари ва писателари халкъдин улихь чпин жавабдар буржи аннамиш апIуб, табасаран литература артмиш апIуб. Жанрйир жигьатнаан гьамусдин

			Аьдилова ва гь. ж.	<p>деврин поэзияйин жюрбежюрвал ва девлетлувал. Цийи жанрйир (баллада, сонет, триолет ва ж.) Кечирмиш шулайи деврин поэзияйин художествойин дакьатар ва кьат'ивалар.</p>
26	Кечирмиш шулайи деврин табасаран проза	2	<p>Кечирмиш шулайи деврин прозайин эсерарин жанрйир жигьатнаан вуйи жюрбежюрвал. Гьамусдин деврин прозайин художествойин дакьатар ва кьат'ивалар.</p>	<p>Табасаран арин гьамусдин деврин проза, дидин тематика ва проблематика. Дидин инсан ва Ватан ккун хьувалин гьиссар. Ватандин Аьхю дявдин гьагьи вахтарикан, ислягь зегьметнакан</p>

				яратмиш дапІнайи эсерар.
27	Текрар апІбан бадали	2		
28	Б и к І б а н ляхин	2	Сочинение	
29	Класдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали	8		

1.5. Миржибни ва урчІвубни классариъ литературайин дарсарий лигру ва техникайин дакъатаршлетмиш апІуб.

Гъийин мектебдиъ, адар шул мялим, чан улихъ гъамцдар меселйир дириврур:

1. Фици дарс акуб ва маракълуб дапІну ккундуш.
2. Урхурайидарин аьгъю апІурайи предметдихъна вуйи ккунивал за апІуб.
3. Урхурайидарихъан мянфяаьт ктабгъуз шлуганси дарс фици тешкил дапІну ккундуш ва гъ. ж.

Гъаци вуйиган, гъийин мектебдин асас вазифйириккан саб гъадму вуки, бицІириз чан кІул'инди ляхин апІуз улупуб. Ухъуз мялум вуйиганси, гъийин мектебар вари компютерарихъди, интерактивный доскйирихъди тямин дапІна. Бабан чІалнанна литературайин дарсар гъахбан бадали кабинетарра кмиди тувна, гъарсар мялимдиз ва ученикдиз компютерихъди, интернетдихъди ляхин апІуз мумкинвал тувна.

Гъи гъарсар мялимди бабан чІалнанна литературайин дарсар, гъюкуматдин образованияйи (ФГОС-ди) фици тІалаб апІураш, гъаци гъахуб

асас вазиѳирикан саб ву. Бабан ч1алнанна литературайин дарсарин мянѳяьтлувал за ап1бан бадали, лигру ва техникайин дакьатари хайлин аьхю роль гьабхура.

Литературайин аьдати дарсариь, мялимдихьан, интернетдиан ихь ва дагьустандин халкъарин шаирарин уьмрикан ва творчествойикан хайлин материал адабгьуз шулу, музаяриз литературный экскурсийир дап1ну ккунду, гьаржюрейин конкурсариь иштирак'вал дубхну ккунду. Гьацдар жюрейин ляхнар гьахури гьашиш, урхурайидарин аьгью ап1урайи темайихьна ва дарснахьна аьшкь за шулу.

Чав ап1урайи ляхниь ва практикайиь, мялимди конспект-презентаційирра ишлетмиш гьап1иш ужу шул, яна думу гьаци к1уру гаф вуки, дарсназ гьягьруган жикьи текстар ва шиклар гьязур дап1ну ккунду. Мициб ляхин ц1ийи тема кивруган гьабхуб лазим гьюру. Интернет ишлетмиш ап1уз шул ихь халкъдин мелзналан вуйи эсерар аьгью ап1руган, дарсариьси, гьам класдин гьирагьдиь вуйи ляхин гьабхруганра (табасаран халкъдин тамшир, аьдатар) ва гь.ж. Му материал наьнан абгуру гьапиш, ихь аьлимарин М. М. Гьясановдин, М. М. Кьурбановдин, М. Г. Юсуфовдин ва гь. ж. интернетдин дакьатариь хайлин мянѳяьтлу ва бегьерлу материал тувна. Гьацира, ихь табасаран халкъдин аьдатарра кинофильмирииз илт1ик1ну улупна.

Информационно-коммуникационный технологйириинди, бабан ч1алнан дарсар, ухьуз варидиз аьгью аьдати жюрейин дарсарихьдира тямин ап1уз шул: улерихьди рябкьуб, гьидирчнайи гьярфар гьяуб, гьидирчнайи пунктуацияйин ишарйир дивуб, текстар редактировать ап1уб ва гь. ж.

Бабан ч1алнан дарсариь компьютер ишлетмиш ап1ували, биц1идарин ч1ал ва урхуб ккат1абццузра аьхю кюмек ап1уру.

Дарсариь компьютерихьди ляхин гьабхруган асас упражненир ва методикайин улупбар гьамцдар ву:

1. Суална жаваб туври диалог гьабхуб.
2. Гьядягьюри жавабар туври диалог гьабхуб.
3. Ачухьди гьязур дап1найи жавабнахьди диалог гьабхуб.

4. Гъидирчнайи гъярфар ва ишарйир гъяъри упражненйир гъахуб.

Компьютер, цлийи дарс кивруганси, ккудубшу материал ижми ап1бан бадалира ишлетмиш ап1уру.

Интернет-технологйир ишлетмиш ап1ури, биц1идарихъан, табасаран шаирарикан биц1и макъалйир, рефератар дюзмиш ап1уз шул.

Къайдайинди информационный технологйир ишлетмиш ап1ури гъашиш, ухъуз гъамцдар меселйир гъял ап1уз кюмек шул к1ури умудлу вуча:

1. Мялимдинна ученикдин арайиъ айи аьлакъя дюзмиш ап1уз.
2. Биц1идарин урхбахъна вуйи ккунивал за ап1уз.
3. Учителин ляхнихъна вуйи бажаранвал за ап1уз.
4. Урхбаъ хусуси ляхин ишлетмиш ап1уз.
5. Дарснан мяна ва метлеб за ап1уз.

Компьютерный технологйир ишлетмиш ап1бу, биц1идарин бабан ч1алнанна литературайин дарсарихъна вуйи ккунивал за ап1ур. Гъаци вуйиган, дарс мянфяаьтлуди, биц1идариз аьшкъ ади к1ули гъубхиш, думу мялимдин заанвал ву.

Литературайин дарсарин мянфяаьтлувал за ап1бан бадали, лигру ва техникайин дакъатар хайлин аьхю роль гъабхура.

Му ляхин к1ули гъабхбан бадали, ухъхъан литературайин дарсарий учебный кинофильмйир гъахуз шулу.

Учебный кинофильмйири, ученикарин литературайихъна, шаирихъна ва дугъан эсерарихъна вуйи ккунивал мягъкам ап1уру.

Учебный кинофильмйири, литературайин дарс ч1иви ап1уз дих ап1ура, шаирарикан ва дурарин эсерарикан лап дериндиан аьгъювалар гъадагъуз кюмек ап1ура. Фильмйир, шаирин уьмрин саб вахтназ бахш дап1найидар, мялимдин лекцйирин саб пайси ишлетмиш ап1уз шулу. Мицисдар фильмйир, гизафси текрар ап1ру дарсарий ишлетмиш дап1ну ккунду. Кинойикди улупували, эсерин мяна дигиш ап1уз шулу, думу

албагуз шулу, чӀал ккатӀабццбан ляхин гъабхуз шулу. Дидиъ йирсибна цӀийиб, дирбашна услир, ляхин апӀрурна дарапӀрур ачухъ апӀуру¹⁶.

Багъри литературайин дарсарий табасаран радиойин передайирикандра мянфяаьт ктабгъуз шулу. Дид'ан туврайи литературайин передайири табасаран литературайин чӀал аьгъю апӀбаъ тясирлуди урхбан вердиш'валар гъадагъбаъ кюмек апӀуру.

Мялимди радиойиан туврайи музыкайин передайири халкъдин ва табасаран композиторарин мукъмар ва мяълийирихъ хъпехъбаризра артухъ фикир тувуб лазим ву. Му ляхни мялимдиз магнитофонди аьхю кюмек апӀуру.

Къайд апӀуб лазим вуки, урхбан ляхин улихъна гъабхбаъ аьхю роль уйнамиш апӀурайи лигру ва техникайин дакъатар багъри литературайин дарсарий ишлетмиш апӀуб гъелелиг ухъухъ гизаф къайдасуз гъялнаъ ими. Дурар литературайин дарсарий асуллагъ ишлетмиш дарапӀрайи мектебар гизаф дюшюш шула. Гъамциб аьгъвалат яратмиш хъупан кӀулин себеб, гъелбет, вари мектебарий лигру ва техникайин дакъатар адарди хъуб ву. Хъа дакъатар (фильмоскопар, эпидиаскопар, магнитофонар, компютерар, интерактивный доскйир ва гъ.ж.) айи йишвариъра, багъри литературайиз тьлукъ вуйи шей'ар адарди хъувализ лигну, дурарикан мянфяаьт ктабгъуз шуладар¹⁷.

Натижайиъ урхурайидарин аьлакьалу улхуб ккатӀабццбаъсаб жерге камиваларра гъузра.

Дидлан савайи, багъри литературйир аьгъю апӀруган лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш апӀбан меселйирра гъелелиг гъял ва

¹⁶ Прессман Л.П. Методика применения технических средств обучения, М.,1988

¹⁷ Шахмарданов Ш.И.Юкьубпи классдий багъри литература аьгъю апӀуб., Мягъячгъала, Дагучпедгиз,1983.

ахтармиш дапнадар. Му ляхин улихна гъабхбаз лигру ва техникайн дакьатар ишлетмиш апбаз тьялукъ вуйи методикайн пособйир адарди хьувалира ахю манигъвал яратмиш апура, яна думу гъаци кпуру гаф вуки, багъри литературайиз лазим вуйи къадар фикир гъелелиг тувну адар.

КЪЮБПИ К1УЛ МИРЖИБПИ ВА УРЧ1ВУБПИ КЛАССАРИЪ ТАБАСАРАН ЛИТЕРТУРА АБГЪЮ АП1БАН МЕТОДИКА

2.1. Миржибпи ва урч1вубпи классариъ революцияйиз улихна вуйи деврин эсерар абгъю апуб.

Революцияйиз улихна деврин литературайин эсерар абгъю апбазаъхиримжи йисари филологияйн илимди ахю хьуркьувалар къазанмиш дапна, иллагъки бици халкъарин литературйир фици

аьмалназ дуфну, дурар фициб гьурулушдиь чан тарихдин кьанунариь асас духьну артмиш шули гьийин деврин сьргьятарихьна багахь гьахьнуш.

Географияйин гьяларин шартлари табасаран халкь яратмиш дубхьнайи йишв учв дегьзаманайихьанмина Кюгьне Востокдин ригь кубк1ру, чан сьргьятарилантина гьаммишанлугь аьлакьйир натижйир гьягьюрайи уьлке вуйиб кьадим тарихчйирира чпин бик1барийь ц1ибди дупнадар, асас вуди табасаран литература Востокдин тьсирнаккди гизаф аьсрарин мудатнаь артмиш хьувалин саб шаkra адар. Гьацира Дагьустандин имбу вари миллетарра аьрайиь Востокдихьди сигь аьлакьйир ади гьахьну. Историк А.Р.Шихсаидовди чан «Кьялан аьсрарин Дагьустандиь ислам» к1ру китабдиь Табасарандин культурайин архйир 1X-пи аьсриан ккергьрайиб кюгьне (вахтарин документарин шагьидвалариинди тасдикь аплура.

Кюгьне Арменияйин тарихчи вуйи Фавст Бузандди IX-пи аьсриь «Эрменистан тарих» к1ру чан китабдиь табасаранлуйир маскутдн паччагь Санесандин терефнаан эрменйирин Хосров паччагьдиз аькси дявдиь иштарак хьуваликан к1ваина хура. Кьайд аплуб лазим вуки«Таваспаран», ясана «Таваспаранарин уьлке» гьадму вахтна адлу вуйи ибераринна албанарин уьлкейихьди ктухура.¹⁸

«Жигьан-наме» китаб гьибик1у автори кюгьне табасарандикан мялуматар туври, думу мягькам дап1найи кьалайин багарихь ягьч1вур агьзур хизан яшамиш шулайиб мялум аплура.

Зиихь дупнайибдин натижайиан мялум шулаки, гьубшу деврин кьялан аьсрари Табасаранди ригь гьудубч1вру терефнан Кьавкьаздин тарихдихьди аьлакьалу вуйи гьядисйирикан саб хайлин метлеблувал уйнамиш гьап1ну.

¹⁸М. Юсуфов. Школйириь табасаран литература агью аплбан бязи меселйир. Мягьячкьала, Дагьучпедгиз, 1982.

Табасаран вари Востокдинахю ад айи ва Европайиан Азияйиз рьякъ гьябгьру культурайин, алверин ва стратегияйин къувватлу вуйи Дербентдин багахь ерлешмиш хьували Иранди, аьрабари ва жара истисмарчйири вилятдиз гьаммишанлугь фикир туври хьуб субут аплуз шулу. Гьадму уьлкйирин терефнаан Табасаран вилятдин экономика ва культура артмиш хьпаз хайлин манигьвалар гьаплну. Мидихьди сабси Табасаран жара уьлкйирихьди гьам экономикайин, гьамсана культурайин сигь аьлакьйир клули гьахури, душван ерли халачийин, гьвандин ва харат устйирин ад лап ярхлаз машгьур гьабхьну.

Сабсан тарихдиан адабгьуз даршлу далил гьадму вуки, аьрабари ихь уьлкейиз ислам дин гужназ гьабхнушра, думу динди ва диндин гьурулушди табасаранарин ва жара дагьустанлуйирин яшайишдиз, культурайиз улихьна рибшвуз зурба кюмек тувну.

VII-XV-пи аьсрари Багахь Востокдин ва Кьялан Азияйин гьюкуматарин культура Дагьустандиз ахю гьяракатниинди гьюз хьюгьну, гьадму гьисабнаан сифтена-сифте вуди аьраб члал ва аьрабарин литература гьафну.

Бязи вахтари Дагьустандин халкъарин культура лазим вуйи саягь ишлетмиш дараплрувалари, душваь гьалатл вуди саб гьвалхьандитлан гьииди гьузували ва совет деврин идеологияйин тахсир ккудубшу халкъдин рюгьнан культурайин бина ва дидин жилгьйир батлил аплури гьахьну. Мисал вуди, совет литературовед К.Зелинскийи чпин милли литературйир фици арайиз гьафнуш чан ахтармиш аплбариь табасаран ва дарги члалариинди литература анжагь 1934-пи йисхьан ккебгьну клури замина вуди тасдикь аплуз чалишмиш шула. Хьа дугьан дюздарувал исихь хьайи бицли далили субут аплура: 1914-пи йисаз улихьна А.Жяфаровди «Сабпи кьадамар» клуру шиьрарин гьварч, дугьан «Улихьди ва гьамус» ихтилатар, «Мучлувалиан акувализ» пьеса; Э.Ханмягьмадовдин «Гьаплури иплур» клуру повесть, хьа даргйирин

к1уруш му месэлайиз барабар мисалар лап артухъ а, гъеле революцияйиз улихъна дибик1найи литература к1ваина хури адаршра. Гъадму саягъ саб жерге табасаран культурайин П.П. шшрира зиихъ дупнайибсиб гъалат1 текрар ап1ури, табасаран 'ши ратурайин сабпи альманах (1949) дюзмиш гъап1у М.Митаровди ва М Шамхаловди альманахдиъ гъамци бик1ура: "Табасаран халкъ савадсузди хъпахъдн аьлакьалу вуди, дурари багъри ч1алниинди революцияйиз улихъна художественный эсерар яратмиш ап1ури гъахъундар". Исинаси гъаму гафарин авторари, чпи дупнайиб элбеэл бат1ил ап1ура, фицики, гъадму альманахдиъ революцияйиз улихъна гъаши табасаран шаирар вуйи Даттларин Уружликан, Зюрдгъарин Гъяжисяидрикан ва жарадарикан саб хайлин мялуматар тувра.

Саб терефнаан, ухъу фагъум тувиш, сабпи табасарйнди бик1рударин альманах дюзмиш гъап1дарин зиихъ дупнайи гафарикра саб артухъ тахсир кипуз шулдар, гъаз гъапиш ихъ аьсрин 40-пи йисарин аьхириз табасарандин кюгъне деврин литературайин эсерар ахтармиш ап1увал, дурар агуб ва чапдиан адаъну халкъдиз аьгъю ап1уз мумкинвал адрувал себеб дубхъну, гъи саб хайлинси ухъуз аьгъю духънайи революцияйиз улихъна вуйи шаирарин ччвурар думу вахтна яркъуди ашкар духъну ади гъахъундар, гъаддихъди сабси кюгъне деврин вакиларихъна илт1ик1уз гъадму йисарин гъюкуматдин идеологияйинра гизаф иштагъ ади гъахъундар, хъа гъийин иигъари ихъ мугагъназдин литературайин яратмиш'валар саб хайлин ахтармиш дап1на ва хъана думу ляхин гъизгъинди давам шула. Багъри литература ахтармиш ап1бан маракьлу ляхник М.Митаровди, М.Гъясановди, А.Гъюсейнаевди, И.Сеньковди, Гъ.Садикъийи, Б.Раджабовди, Малик Гъясановди, М.Къурбановди, М.Юсуфовди чпин хайлин китабар, макъалйир бахш дап1ну ахъю пай кивна.

Думу макъалйири ихъ халкъдин адлу шаирарин - А.Жяфаровдин,

Б Митаровдин, М.Митаровдин, М.Шамхаловдин, Къ.Рамазановдин ва ц1иб къандиси литературайин яратмиш'валарин атрафдиз ачмиш гъаши шаирар вуйи П.Къасумовдин, Ш.Къазиевдин, П.Аслановдин Ю.Базутаевдин, М.Къурбановдин, Ш.Шагъмардановдин ва жарадарин яратмиш ап1бариз лайикълу къимат тувра.

Гъамусяаьтдин алимарин ихтиярназ тарихдиан дуфнайи материалари шагъидвал ап1урайиганси, къялан аьсрарин деври литературайин, культурайин ва илмин терефнаан улихъна дубшнаи гъадму вахтнан аьламдиь ижми аьлакьйир айи Табасарандихъан лапра савадсузди гъубзуз ккундувушра шулдайи. Пулин дакъатар ади мумкинвал айи инсанар аьгъювалар ва илим гъадабгъуз жара уьлкйириз гъаувал аьдатнан ляхин вуйи. Илим гъадабгъуну Ватаниз къяляхъ хътаку ужударстар вакилар асас вуди, Востокдиь-Египетди Турцияйиь, Сирияйиь гъадагъу аьгъювалар чпин ватанагълийири арайиь яркъуди ттарагъуз чалишмиш шуйи. Лапра аьхю алимарин - Малла-Гъясан Гъясановдин, Малла-Юсуфдин, Ханмягъяммед-эфендийин (Сирияйиь образование гъадабгъдар), Египетдиь ургуд йисан гъахъи Мягърягъярин Гъяжимягъмад Эфендийин, Ярсарин Казимягъяммеддин, Малла-Къасумдин, Мягърягъярин Гъяжи-Пэнагъдин ччвурар адлу ву.

Аьраб ч1алну яркъуди Табасарандиь чан йишв бисбахъди сабси, Востокдин литературайин ужударстар шаирарин ва писателарин яратмиш ап1барихъди таниш хъуз мумкинвал гъабхъну. Хъасин Малла-Гъясан Гъясановди ва Малла-Юсуфди Цухтгъярин мистаь дарсар туври, Востокдин илмар ттарагъури гъахъну.

Саб жерге ихъ девриз улихъна вуйи тарихдин ядигарарин кюмекниинди Табасарандин бик1бан тарих аьгъю ап1уз зурба мумкинвал а. Думу ядигарар, гюмбетар, архитектурайин тикилишдин дидик1найи бязи гъванар сифте девриь аьраб ч1алниинди, хъасин аьраб гъярфарин графикайиинди табасаран ч1алниинди "аджам" вуйидар гъахъну. Табасарандин литературайин бик1бан фаркълувал думу

сабийшв'инди шубуб (табасаран, араб ва тюрк-азербайжан) чӀалариинди вуйивал ву. Арабарин грамота Табасарандиь X-XI-пи аьсрариь тарабгӀнайивал субут аплури, гьеле XI-XII-пи аьсрари дидикӀнайи араб китабарин паяр РАН-дин Дагъустандин филиалин аьлимариз Табасарандин сяргьятариь гьидихъну.

1331-пи йисан Табасарандиан вуйи Мягьяммед-аль-Гурихъийи Абдул-Гьюсейин ар-Разийин араб чӀалнан словарь хил'инди гьибикӀну. XVI-XVII-пи аьсрариз гизаф кьадар хил'инди гьидикӀу китабар, жюрбежюр илтӀикӀбар, кагъзар дахил шула. Улхурайи вахтарин Ругжарин Кавха Ражавдин ва жарадарин бикӀбариь упбиинди улхбакан вуйи илимдикан, георафияйикан, математикайикан, астрономияйикан вуйи паяр гьидихъну. Заан Яракк XVII-пи аьсриь кпикӀу араб чӀалнан гьарсаб гафнан дерин мяна тувру словарь гьибихъну.

Историкари шагьидвал аплурайиганси, аьлимар вуйи Зюрдгьярин Гьасну ва асас вуди дугъан бай Гьяжи-Мягьяммедди Табасаранарин ва гьунши лезгйирин культурайин уьмриь дерин шил гьибтру метлеблувал уйнамиш гьапӀну.

Гьяжи-Мягьяммеддин ахю кьасыда (поэма) - 1638-пи йис Дагъустандин литературайин тюрк чӀалниинди дидикӀнайи улихьдин ядигарарикан саб ву. Думу гьартерефлу зигьимлу инсан вуди гьахъну: дугъаз араб, тюрк, фарс, азербайжан, лезги, кьумугъ, саб жерге Дагъустандин ва Къавкъаздин саб хайлин чӀалар аьгьяди гьахъну.

Гьяжи-Мягьяммеддиз Востокдин поэзияйин классикарин эсерар гизаф танишди гьахъну, гьадму гьисабнаан Физулийин "Лейли ва Межнун" кӀуру яркьу эсерра. Дугъу дюзмиш гьапӀу вазлин календарий ахю устадвалиинди Физулийин шиърар аьна.

Улихьдин жара историкарин, арабарин, географарин дикӀбар ншлетмиш аплури, чан кагъзариь ва бикӀбариь Гьяжи-Мягьяммедди Дагъустандикан, Къавкъаздикан, дурарин тарихдикан ва географияйикан, иллагьки Каспий гьюлкан аьлааматнан улупбар гьитну.

1684-пи йисан дугъан аба Гъясну ибн Рамалданди тюрк чӀалназ Саадийин "Гюлистан" илтӀибкӀну (гъамусяьтди думу хил'инди дибикӀнайи китаб — рукопись — ДГУ-йин библиотекайиь уьбхюра 1708-пи йисан Гъяжи-Мягъяммедди астрономияйиан, математикайи ва жара илмариан китабар гъидикӀну.

Гъийин йигъарира абйирин ахью ядигарар вуди гъисаб аплури Востокдин литературайин эсерар гизаф къадар хусуси библиотекйириь (Хянягъ, Гуми, Дарвагъ, Куркакк, Кюрягъ, Халагъ, Хюрикк, Гурихъ ва жара гъуларийь) историяйиан, экономикайиан, геометрияйиан алгебрайиан, грамматикайиан, медицинайиан, философияйиан ва жара илмариан китабар, къиматлу дафтрар ва аьлава гъаплу мялуматар гъузна.

Гъамци, ГъуштӀларин Рамазнан мялуматдиь (хроникайиь) Табасарандин, Къибла Дагъустандин тарихдикан, политикайикан, жара аьлакъйирикан, душмандихъди вуйи гъати женгнанкан, даргъбарикан уьзрарикан ва яшайишдин жара шартӀарикан багъалу материалар уч дапӀна.

Зиихъ ухъуз рябкъюрайиганси, Табасарандин сяргъятар саб къадар ахьудар даршра, дидиз яркъу ва маракълу тамами тарих а ва тарихдин жикъи далилар къайд аплувалиинди шак адарди пуз шулуки, Табасаран къадим вахтарихъанмина айтӀ ва чӀат патан политикайи ва табиаьтди тувнайи шартӀариз дилигну, гъич сариканра асилли дару чан рякъ гъабхурайи виляят вуди гъабхъну.

Дугъривал бадали дупну ккундуки, уьлкейин совет девриь гизаф миллетарин сабвалиинди арайиз гъафи СССР-ин ахью гъюкуматди халкъарин милли литература артмиш хъуз зурба ляхин гъабхбан натижайиь табасаран литературайи ахью ва яркъу къадам алдабгъну асас вуди совет, деврин литературайи табасарандин культурайи тарихдиь вартӀан багъалу ва девлетлу йишв бисура.

Дарпиди гъузуз шулдар, фицики совет деврин вахтна диндиз къаршу вуйи идеологияин серенжемар гъахбан натижайиь, тарихд» багъалу ядигарар, дицдин литературайилан башкъа, къимат дап1н ккудрук1ру къадарсуз литературайин китабар, иллагъки рукописар 31 къяляхъ хуз даршлубси барбат1 гъап1ну.

Думу вахтна фицдар багъалу эсерар ва дурар яратмиш гъап1дарин ччуварар деврин фагъумдиз тарихдиан гъаргандиз, ихъ тарихдин китабдин кагъзариь фукъан лизи, буш, бик1найиб кут1убшвнайи машар гъитнуш, гъич сарихъанра пуз даршул.

Аьраб ч1алну ва дидихъди дуфнайи культурайи ихъ яшайишдиь ва медениятдиь улихъна гъябгъбан бадали аьхю роль уйнамиш гъап1нушра, думу сабси варихалкъдинуб дубхъну вардин фагъмариз бегъемди хъубкъундар, фицики думу деврин дагълуйирин яшайишдин аьжузвали, гизафдариз рубкънайи касибвалин пайну жямьяьтлугъ гъир'ятлувалинна-эдеблувалин къайдйири вардиз сабси урхуз-бик1уз, илимдихъна рукъуз мумкинвал туври гъабхъундар.

Хъа халкъдин мелзалан яратмиш дап1найи эсерар, милли кумътурайин асас циркил вуйи халкъдин милли искусство-мурар дугъриданра бегъем варихалкъдин рюгънан ирс гъисаб шулу.

Табасарандин жямьяьтлугъ уьмрин ва тарихдин гъяракат, дагълу зегъметкешдин яшайишдихъна чан илт1ик1уб ва янашмиш хъуб къайд дап1найи летопись тематикайин ва жанрйирин состав жигъатнаан фольклор ву. Фольклор учв милли литература яратмиш шулайи гъяракатнаъ халкъдин фагъум ахмиш шулайи булагъси думу - къимат дивну ккудудук1ру девлет - учв чан вазифйир гафниинди тамам ап1урайи халкъдин искусство ву.

Табасаран халкъдин яратмиш'валар чан художествойин ва яшайишдинна-уьмрин гъурулушдиь халкъдин медениятдихъан жара ап1уз даршлу гъендемси вуйивалихъди сабси, дурар гъар жюре жанрйириинди ат1агна: аьдатнан ва аьдатнан дару мяълийир, нагълар,

махъвар, агъалар ва айтйир, дургъунагъар, бицлдарин фольклор, тарихи ихтилатар ва абйирин гафар, гъикая ва гъ.ж. Гизафси яркъуди халкъдин аьдатарин поэзия гъатлабцна: уьмрин гъизгъин зегъметнакан вуйи эсерар, сумчран мяълийир, кечмиш гъаширихъ аплу ишлар, лиро-эпический (чан айтл эпосдин ва мяълийин кпикъувал айи) эсерар ва гъ.ж.

Халкъдин яратмиш'валарин дупнайи художественный гъатнан сабсана фаркъвал гъадму вуки, душваъ тувнайи эсерар багъри члалниинди, азербайжан ва лезги члаларииндира дидиклна, анжагъ яшайишдикан вуйи аьдатнан ва жюрбежюр йискъбан авазнан йигъариз бахш вуйи мяълийир ктарди - дуарар ялгъуз табасаран члалнииндитлан яратмиш даплнадар. Месела: "Тум убзуб", "Эбелцен", "Гудил" ва гъ.ж.

XIX-пи аьсрин къялариъ, иллагъки XX-пи аьсриз багахъ шули фольклориъ тарихи гъякъикъат улупувалин ва инсандин гъиллигънан фагъумдин гъурулушдин мяна тувувалин зиин хайлин дигиш'валар хъуз хъюгъну. Гизафси мициб дигиш'вализ ашкъарин поэзия фаркълу шула, мушваъ гъаржюрейин мянайин эсерар яркъуди тувра ва учв шаир вари халкъси ваъ, хъа ялгъуз хусуси кас вуйи саягъ улихъна удучлвур. XIX-XX-пи аьсрариъ азербайжан ашкъарин поэзияин аьдатар уьрхюри, дастанар (шиърар гъяъри дибиклнайи ихтилат) халкъдихъна машгъур аплури гъаши хайлин ашкъарин ччвурар халкъдиз яркъуди мялум вуди гъахъну: Табасаранлу Аьгъмад, Мажвгларин Гъямид, Ляхлаарин Ражаб, Гъуштларин Ильяс, Жвул'арин Къурбан, Гъергъярин Нигарханум ва жарадар.

Табасаран ашкъарин искусствойин гъамциб фаркълувал ади гъабхъну: ашкъи дастан клуруган дидин ихтилат табасаран члалниинди клури, хъа шиърарихъна гъафиган мяъли азербайжан члалниинди чюнгрин тархъувалихъди аплури гъахъну, гъеле гъийин (гъамус дуарар лап цлиб духъна) ашкъарира думу аьдат гъархундар. Гъаму жюре аьдатну ухъуз азербайжан культурайин тясирнаккди табасаран

халкъдин поэзияин сюжет ва дастанар мяна жигъатнаан девлетлу хъуб улупура.

Ашкъарин ад айи девриъ табасаранариз гизафдариз марциди азербайжан ч1ал агъяди гъабхъну, думу ч1ал (бязидари думу ч1алназ чиб-чпиз ухшар ч1алар хъпаз лигну, тюрк, ясана татар ч1алра к1уру) Къавкъаздин халкъарин арайиъ чиб-чпихъди янашмиш хъпан бадали вуйи жямаятлугъ ч1ал вуди гъабхъну. Гъаци вуйиган, табасаранарин арайиъ тюрк ч1алниинди мяъли, ясана гаф-ч1ал гъап1ну к1ури тахсир гъисаб шули гъабхъндар. Гъаму саб мисали фициб ихъна дагълу Къавкъаздин арайиъ ахъю аьлакьйир ади, саб хизанси дегъзаманйирихъанмина яшамиш шули гъахънуш ухъуз ашкар ап1ура.

Зиихъ къайд дап1найиганси, жара гъунши халкъарин культурайи табасаран халкъдин яратмиш'валар улихъ гъягъюз ахъю кюмек тувну ва яратмиш дап1найидарин арайиъ аьлим М.Къурбановди "Мюгъюббатдин шараб", "Нивк1ун шараб" дастанар улхъан жергейиз хура. Ухъуз рябкъюрайиганси, табасаран фольклорин бязи эсерар къюб-шубуб ч1алниинди ади хъувал аьдат гъисаб шула.

Мелзналан вуйи табасаран поэзияин эсерарин жанрйириъ милли халкъарин чиб-чпин арайиъ айи аьлакьйир ачухъ ап1ури, гъарсар инсандин къисматнахъна, дугъан фагъумдин рюгънахъна маракълувал за шула. Фольклори милли литература бабкан хъуз "гъязур" ап1урайиб рябкъюри ихъ улихъ тасдикъ шула. Натижайиъ гъадму терефнан уламдиккди ухъу фольклорихъна янашмиш шулахъа.

Поэзияин фольклорихъди сабси, гъелелиг ц1ибдит1ан яратмиш данп1ну адаршра, табасаран халкъдин яратмиш'валиъ прозайин фольклорира лайикълу йишв бисура, асас вуди дурар: агъалар, айтйир, мисалар, дургъунагъар, абйирин гафар, махъвар, нагълар, къисйир ву. Прозайин фольклорин жанриъ жямаятлугъ, гъир'ятлувалинна-эдеблувалин къайдйир, яшайиш, халкъдин игитарин дережа, аьдати инсандин диндихъна вуйи янашмиш'вал, камаллувал, гъякъ ва

дюзвалин халисвал, саб гафниинди халкъдин философияйн ва дагълуйирин фагъумдин рюгънан лишнар ачухъди атлагна, гъацира дурариъ варикъавкъаздин халкъариз хас лишнарин темйир, сюжетарин дестйир, уъмрин муддатар ва багъанйир; жара уълкйирин тларашчйирихъди вуйи женг, нежбрар феодалариз къаршуди дугъужвуб, чпин арайиъ алжагъувалар, швушв гьитликлувал ва гъ.ж. алахъуру.

Гъарсаб фольклорин жанриз чан хусуси темара а. Гъаци, балладйирин (тарихдин, ясана нагълин бинайин темайин шиир), гъикайиъ, нагълариъ, игитваларикан вуйи мяълийирин жара уълкйирин тларашчйирихъна вуйи женгнан тема яркъуди гъатлабцна, иллагъки "Ургур чвена сар чи" клуру къисайиъ. Учв ургур чвуччвун ва сар чуччун къиса гъамусяътдира Табасаран райондин центр вуйи Хючна гъулан исихъ Рубас нирин гагул терефнахъ ягъли мурзнийн рябкъюри имбу гъалайихъди сатли дапна.

Думу эсер аьсрарин ярхи муддатнаъ хайлинси гагъ дигиш шули, гагъ дидин мянайихъ цлийи клултлан тарихи гъядисйир хъитри фольклориз вуйи вари жюрйирикан ибарат дубхънайи табасаранарин эпос гъабхъну.

Фольклорин тематикайи, дидин дережйирин образари, яратмиш апбан дакъатарин бикбан литературайиз къадарсуз ахю сурсат тувну. 1920-1930-пи йисари диндиз ва маллйириз къаршуди вуйи темайи яркъуди сес тувуз хъюгъну. Думу сатирайинна драмайин эсерариъ ачухъди улупуз хъюгъну. Дупнайи темайиз рякъ улупну уъмриз адапуб, гъелбетки, фольклор ву.

Ччвур тувну адру шиърарин искусствойин тематика асас вуди жюрбежюр паяриз жара шула.

Сабпиб - дурар яшайишдинна гаф саб дару гъюжатнан далилин бинайин алидар ву.

Гъадрарихъди сабси диндиз къаршу вуйи темайин. Гъадму тема гъаци къасустлан арайиз дуфнайиб дар. Дагъустандин вари миллетарин литературайиъра гъадму темайи бегъем йишв бисура.

Дупну ккундуки, думу вахтари (20-30-пи йисари) дин ва диндин шариаътдин къанунар, къадарсуз, гизафси саб бинара адарди, лазимсуз саягъ чларклувал деврин аьдат вуйиси гъабхъну. Натижайиъ, тахсир кайидарихъди саб жюрейинна чахсир ктру "малла" ктуру гафналантина илимлу, жямьяътлугъ яшайишди чарасуз герек шлу касарра къадар адрубкъан талаф гъахъну. Гъийин йигъари дицидар гъадисйири уьмриъ чпин лайикълу йишв дибрисуб ва бисуз даршлуб уьмри субут гъапунхъуз.

Аммаки, девлетлуйирихъди, беглер-ханарихъди сабси диндиз гъуллугъ апру гизафдари исламдии идеологияйихъна гъяракат апрударра, чпи касибар вушра, аьжузвалиан удучлуз гъитдайи.

Гизафна-гизафси инсандин гъиссар, фикрар рюгъ ачухъ ва думу шад хъуз гъидритди айиваларикан шагъидвал апруайи лирикайин, мягъюббатдин поэзияра зиихъ улупнайи меселйирин рякъюъди гъябгъюйи.

Халкъдин нагъларин, дургъунагъарин ва мисаларин ахъю пайнаъ касибвали ккагънайи касарикан жикъиди, амма тамам мяналуди дупна. Аьрифвалин, къуттли апру, кльак элбеэл кабсру, вари гъавриъ ахъру гафну "хяртлхъан йивуйи", дурарин обществойиъ айи дюз лару ляхнариз къаршуди чпин наразивалин янашмиш'вал къайд данлнайи "Хандин улхъан, гъяйвнин къялхъан мягъян", "Касибвалиан эргунва, беглариккан гъаллаш шулва", "Касибриз пул гъибихъиу, хъа мажник гъибихъундар", гъамрариъ зиихъ дупнайибдин мяна сатли шула.

Мялум дарди гъузу авторин гъацдар фикрар лапра аьгъ'янди, ачухъди, метлеб ади диш дапна. Шиъриз "Залум" ктуру. Рябхъюрайиганси эсериз яркъу адрес а: думу чаз мялум вуйи, ачухъди

улупнайи касдиз аьксиди диш дап1на. Инсафсуз бегдин хасияг
бегьемди улупнайи шиклиан арайиз дубхна:

Инжик духьна гъаз му къадар

Яв зулмарикк аьжуз халкъар?

Филадизкъаи, эй мулкидар.

Гъубзди мициб девран, залум?

Йипа, фици шлуб вуш тахил.

Тямягъкарди ч1юбкънайи хил?

Дюн'яйиин гьибтрайи шил

Ифи хъайиб вужав, залум!

Гъар инсандиз а чан тямягъ,

Анжагъ дубхьну ккун дугъак ягъ.

Филадизкъаи яв зулмар аьгъ

Ап1идихъа учу, залум?

Хлницар дарш, шулдар т1ирхуз

Руб адарди - палат бирхуз.

Машнаан ич дерди урхуз

Дубхьну ккунду увхъан, залум...

Зиихъ тувнайи шиъриъ идеяйин эвел арайиз гъюрайи багъанйир
"Бахтсуз" к1уру успагъи ва читин аьхир айи шиъриъ давам ап1ура.
Хажалат, дерд зигувал, жвуван къисматдиин рази дарувал халкъдин
къисматнак ктикъура.

Поэзияйин рякъюь гъацира читин илт1ик1уб патриарх
обществойин къанунариккан бегьем асиллувалиь абхънайи дишагълийин
къисматнура арайиз хура. Мумкин ву гъаддиз, ккунивалин лирикайиь
ц1арар варит1анна заан поэзияси, художественно-лирическийси ва
драматическийси халкъдин фагъумдиь лапра ижмиди мюгъкам хьуб.
Ккун хьувалин лирика - табасаран фольклориь варит1ан эзбер вуйи
жанр ву. Инсандин гъисс, дугъан дерд-хажалат ашкар ап1урайи
шиърарихъди сабси, ккунивалин лирикайи яшайищдин наразивал айи

жямяаьтлугъ уьмриь чиб-чпи ккунидарин мурад-метлеб тамам даршулайи аьгьвалат ва дидин дерин драматизм сабхилди тасдикъ аплура.

Бахт дархьи, мураднахъ хьтрубкьу мюгьюббатдин, чиб-чпиин юк1в улубкьну, уьмриь сат1иди метлебнахъ хьтрукьбан натижайиь уьмур кур гьабши гизаф инсанарин, аьксина вуди гужназ нюкгьиь аьну мюгьюббатдилан уьмурлугъ ц1ар алдатну бат1ил гьаши синифдин хажалатнакан, риш масу тувру кьут1кьли гьякьикьатдин темайи уьмриь яркьу йишв дибисну, дидин ц1ар поэзияин ц1арариз дуфну, учв ккудудубк1ру порчек гьярakat ахмиш аплурайи инсандин юк1в ачмиш гьапл1ну.

Думу поэзияиь швнубна сабан дерднан улин нивгьар, суза, хажалатнан аьрз ачухъ дапл1ну, гьийин урхурайириз гуманист идея гьабхну ва кьат1и вуди заан дугьривалин гьярakatна эдеб-гьир'ятнан агьавал чиб-чпихьди вуйи гьюжмиь тасдикъ гьапл1ну.

Дишагьлийин инсанвал, гьисс эсерарий швнуб-саб жюрейин клалбиинди тувна. Халкьдин поэзияиь игитарикан ктибтурайи мяьлийир, элегийир (пашман мянайин) ва чпиь саб хайлин уч1ру муддатар сат1и дапл1найи миниатюрйир (жикьи, аьнт1икьа эсерар) гизаф а. Дурарин деринариантина гьац1кьял дибисну - дерд, хажалат, аьзиятнан суза машна-машди гьягьюра.

Дишагьли учв жилижвувахъ тевиگان табиаьтдин назук тяфа ву. Гьадму назуквали дугьан уьмрин аьтрафдихьна вуйи илт1ик1уб, дерднахьна, шадвалихьна вуйи янашмиш'вал клван фикрин гьат1абццувалиь дерин шил гьибтуб ву. Чпин клваь гьял аплурайи дерд-хажалат дишагьлийихьанси жилижвувхьан ашкар аплуз шулдар. Белки дициб гьисс дурариз бинайиан инсаниятдин уммат чпилантина артмиш хьпан бадали табиаьтди тувнайи бабвалин пайну тувнушул, ясана дишагьлийин клван хасиятнан умунвали, чалантина уммат

гъибтуз зигурайи дерин ва читин уъмриъ юк1в убгувалин, буржлувалин
тясири ккунхъувалин поэзияйиз аку рудар гъибихъну шул.

Дишагълийиз чан уъмриъ алахъурайи читинвалар, уъмрихъна вуйи
аьшкъну, дулар дюз ап1уб метлебниинди сузайиккди кюмекназ дих
ап1ура, чаз уъмриъ айина-адру чве, адаш, дада учвт1ан швнуб дарежа
заанди дидисну, чан дерди дюз рякъюз хуз дурариз миннат ап1ура. Хъа
дагълуйирин, учв дуламиш шулайи ватандин эдеб-намусвалин
къанунари уърхюри дишагълийин аба-баб, чве-чи сабси саб кюлфетдиз
дахил вушра, дурарихъна гъарурихъна илт1ик1уб дишагълийин саб дар.
Тарихдин вари деврариъ кюлфетдин к1ул аба вуди гъахъну, дугъахъна
вуйи кюлфетарин гъюрмат жарарихъ тевиган башкъа вуди гъабхъну,
гъамусра гъаци ву, иллагъки абайихъна дишагъли, риш гъарган
уфаллугъди ву, шурхъан абайин улихъ чан мюгъюббатдикан фук1ара
пуз шулдар, вушра чан гележег бадали шураз абайихъна илт1ик1уз
думу диндирмиш ап1уз уъмри гуж ап1ру муддатарра а. Лигухъа гъаму
мяълийиз абайихъ шурхъан машна-машди пуз шулдаршра:

Дюн'яйиин саб дюзвал алш,

Гъягъюрдарза даккни касдиз.

Миннат ибшри увуз, адаш,

Дипу лишин къяляхъ ап1ин.

Хъа дадайихъди саб хайлин дерди машна-машди гъял ап1уз
уфаллугъвал, нач дугъан дицикъан адар, гъеле жарасиб вушра тягънара
йивуру:

Гъамкъан узу вуз даккниган

Му дюн'яйиз гъаз гъахунва?

Яв ккунириз уву гъиган

Зу даккнириз гъаз туврава?

Дишагълийин, шуран гъардшихъна вуйи аьлакьа жараси ву. Абайихънатлан дугъахъна гъулайди янашмиш духъну, чан метлеб ккуни къайдайиъ ипуб тlалаб апlура:

Ухъуз рябкъюрайиганси, зиихъ гъадагънайи мяълийирин мисалари дишагъли чан мураднахъан хътахъурайиган деврин жямьяатлугъ къайдайин инсафсузвали марцци мюгъюббатнан кlван гъиссар чlатинди утlурччвуз гъитувал мялум апlура.

Гъамциб маракьлу фольклорилантина сабпи табасаран бикlрударин дестйири чпин яратмиш'валар ккергъну. Революцияйиз улихъна гъаши табасаран шаирар вуйи Къалухъ Мирзайи, Даттларин Уружли, Саруханов Наврузу, Зюрдгъярин Гъяжи-Сяидри, Ккурхъарин Зияутдинди ва жара бикlрудари успагъи эсерар гъитну. Фольклориъси, дурарин эсерариъра, яшайишдин месэлийири асас йишв бисура.

Революцияйиз улихъна вуйи деврин Табасаран Халгъарин Мурадялди ("Гъарай, дустар, учвуз гъарай"), Даттларин Уружли ("Фици дубхъна замана", "Гъякъсуз дюн'я", "Я касиб"), Гъвандиккарин Жигери ("Аьхир диван шул паччагъдин"), Навруз Сарухановди ("Мициб зулум гъябкъюб дарзуз") ва гъ.ж. чпин эсерариъ гъаму жюрейиинди шикиллу апlура¹⁹.

Фольклориъ ва къайд дапlнайи шаирарин яратмиш'валарихъди таниш гъашиган, рябкъюруки дурариъ азадвалин фикрари, айи дюз дару гъюкум терг апlбан хиялари асас йишв бисура.

Гъамрарихъди сабси гъюблан-гъюбаз Багахъ Востокдинклассикарин эсерарин тясирнаккди аргъаж гъаши шаирарра ухъуз машгъур ву. Эвелна-эвел дурарикан халкъдин савадсузвал терг апlбан, дурариз илим тувбан рякъюъ жафа гъизигу Ккурхъарин Гъяжи-Юсуф улупуз шулу.

¹⁹М. Юсуфов. Школийриъ табасаран литература агъю апlбан бязи меселйир. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1982.

Табасаран литературайин ва гъунши халкъарин вакиларин арайиъ ахю алакыйир айивал Гъажи-Юсуфдин шиърариинди дидик1найикагъзари Абдул-Фятягъ Эфендийиз (1902 й.) ва Ст1ал Сулеймандиз (1916 й.), гъацира Алкъадар Гъасназ (1904 й.) вуйи яшайишдин, эдеб- гъир'ятдин, дюз-дивандин рякъ'ан вуйи месэлийрин гъякънаан чиб- чпиз бик1ури хъуб айивали ухъуз субут алура.

Думу вахтари (XIX-пи аьсрин аьхир ва XX-пи аьсрин эвелар) табасаран литературайиз саб хайлин яратмиш алура вакиларин ччуварар гъафнушра, тарихдин гъяракатарихъди литературайин яратмиш алуб явашди гъябгъюрайи. Халкъдин гизаф пай савадсуз гъат вуйи, гъаддиз лигну думу гъатназ цлийи яратмиш'валар текбирт1ан хъуркъдайи, асас вуди бик1уб адруган, яратмиш гъапу эсерарра вахтну кт1ушвнийи.

Цлийи милли литература, меденият за хъпан ва улихъна гъабхбан бадали вари табасаран халкъ жара миллетарихъди сабси уълкейиъ шулайи ахю социальнo-экономический дигиш'валариз жалб духъну, дидин гъяракатнахъди сат1иди душну ккундийи. Ахю Октябрин социалист революцияйи дагълу халкъарин ч1алариинди, гъадму гъисабнаан, табасаран ч1алнииндира урхуб-бик1уб яратмиш алуз яшайишдинна-сиясатдин, идеологияйин рюгънан цлийи шарт1ар дивували ахю кюмек тувну ва табасарандин милли культура жанламиш хъуз гъадми шибрит1 дивну.

Культура за хъпан эвелар ахю гъяракатнииди дагълу гъирагъарий, халкъдин савадсуз к1ап1алиъ гъягъюз хъюгъру.

Гъаци, 1921-пи йисан сентябриз Къяйтагъ-Табасаран округдиъ 3 агъзур кас урхури 54 мектеб тешкил шулу. Школйириз ерли пишеклар гъязур ап1бан бадали Дербент ва Темир-Хан Шура шагърарий жикъивахтнан курсар ачмиш алуру. 1923-пи йисан тюрк ч1алниинди "Табасаранлуйин сес" газетдин саб швнуб номер удуч1вуру. Сумч1урпи йисарин эвеларий Т.Шалбузовдин ахю иштираквалиинди табасаран алфавит яратмиш ап1бан къяляхъ 1932-пи йисан ккебгъну бабан

члалниинди "Уьру Табасаран" (56-60-пи йисари "Колхоздин уьмур", гьамус 'Табасарандин нураp") газет удубчлвуз башламиш аплуру. Му гьядисйир табасаранарин уьмриь тарихдиан зат ктлушвуз даршлу Октябрин революцияйи гьидиклу, кьимат дапну ккудудуклру мяргьяматлу машар вуди ихь литературайин тарихдиь ижмиди учлвна.

20-пи йисари художествойин гаф, дидин гьиллигь ва гьенг жанламиш гьабши фольклорин аьдатарилан ккебгьра. Ччвур мялум дару мяьлийир аплрударин асас тема цлийи яшайиш гьурмиш аплуз зегьмет гьизигу уьмуми вуйи халкьдин игитваларикан шулу.

Думу деврин гьяракатарийь клубанди иштирак гьаши ва чпин ччвурарихь халкьди игит клуру гаф хьибтлу инсанар думу машгьур вачитин йисари цлибди гьахьундар. Гьийин йигьариз ватандаш дявдин игит, чав халкьдин арайиь зурба ад гьазанмиш гьаплу Таригьули Юзбековдикан вуйи мяьли эзберди ими. Эсер яратмиш аплбан гьурулуш ва дидиь атлагурайи гьар жюре далилар, гьядисйир сатли гьаплиган, думу эсер эпический жанр жигьатнаан гьисаб шулу, гьацира эпический яркьувал ва тамам дубхьнайи фабулайиз гьилигган, думу цлийи табасаран совет литературайин сифте клуларийь поэмасира рябкьюру. Гьякьикьи гьядисйирин бинайиин алди дидин мяьлийин клалиб эсерин аьхюнур геройихьди литературайин яратмиш'валарин вари терефнаан сигьди гьюра ва сюжетдин ккебгьру бинайин саб жерге далилари ихь фикри гьяракатнан багахьна жалб аплура:

Бакуйиан Таригьули,

Таригьули гьулаз дуфна.

Накь паччагь ултлуккнуду клури

Шадлу хабар хьади дуфна.

Эсерин бязи йишваригь мяна члукарди, гагь мушвкан, гагь тушвкан улхувалин, сюжетдин рякьлан арабир улдугувалин себеб гьадму шулаки, саб клуруб: эсерин гизаф варианттар ади хьували, кьуб клуруб - эсер клваьланди яратмиш дапнайивали ва клуруриз эсерин

мяна ціб гафариинди ухти пуз ккунивалин шартларіъ дюзмиш дапнаивали.

Табасарандин 20-пи йисарин литература, чаз жюрбежюр ккудубклу художествойин кліалибар адарди гъахъну ва чаз хас вуйи шиклар, рангар, дурарин хъпалгуб ва уьмрин гъенгнахъ дурар тевуз агури ва дубгъури гъаракатнаъ абхъру. Натижайиъ дидин дубзнайи политикайин ва мянайин рудар гевюллуди ктубчлувуз хъюгъбахъди сабси, 30-пи йисари литературайи бегъем ери айи яркьу гам алдабгъну.

Зегъметкеш халкъдихъди таза яшайиш ккебгърайидарин жергъириан литературайиз чиб ківантан ціийи уьмрихъ хъугънайи вакилар гъюз хъюгъру: А.Жяфаров, Б.Митаров, Э.Ханмягмадов, Т. Шалбузов, М. Шамхалов, А.Везиров ва жарадар.

1933-пи йисан Дагкнигоиздатдиъ А.Жяфаровдин "Сабпи къадамар" клуру сабпи китаб удубчлувур, дидин къяляхъ саб жерге жара биклрударин шиьрарин гъварчар, прозайин ва драматургияйин эсерар, хрестоматйир кми-кмиди удучлувуз хъюгъру.

Дявдин йисарин табасаран литература чан улихъ 30-пи йисари уьлкейиъ гъаши репрессийрин гъадисйир багъна духъну, чайна гъафи читинваларив тлагъмайи дидин тарих ва гъаракат имбу деврарихъан саб хайлинси дигиш вуди ккебгъра. Думу йисар ккергъайиз саб жергеписателар деврин идеологияйи литературайин яратмиш'валарихъан ярхла гъапнаийи. Гизафдар дявдиз гъадагънийи. Табасаран литературайин дестейиъ эдрегди биклрударин ччвурар анжагъ - Б.Митаров, М.Шамхалов, А.Везиров вуйи. Б.Митаровра гъеле чан хушниинди дявдин эвеларий гъушур, чан шаирвалин ціар абхириз хъаплуз дархъиди, душмандин гюллди дявдин чюлиан къяляхъ гъюз гъитундайи. Гизафси думу табасаран литературайиъ дявдиъ дугъу яратмиш гъаплу эсерарилантина ухъуз машгъур гъахъну.

Б.Митаровдин гъардаш вуйи М.Митаровди, учв дявдин иштиракчи, шаир Б.Митаровдин шиьрарин гъварчнан китабар

"Табасарандин шад сесер"(1948), "Хъдуглу симар" (1971), "Хабар тувай дустариз" (1974) дявдин къялхъян йисари чапдиан адаъну.

Дявдин йисари М.Шамхаловди литературайин гъаржюрейин жанрйириъра бегъемди ляхин гъап1ну. 1944-пи йисан "Ватан бадали, азадвал бадали" к1уру эсерарин гъварч дявдин девриъ табасаран литературайин ялгъузди вуйи саб китаб Дагъустандин издательствойи теетбтну.

Дявди туврайи багъалу материалин бинайиинди, душман нянатламиш ап1ури, азадвал хурайи совет зскрин женг гъякъ ап1ури, ватандин халкъдиз азадвалихъна дих ап1ури, багахъ шулайи гъалибвалихъна юк1вар рюгъламиш ап1урайи М.Митаровдин, М.Шамхаловди, А.Везировдин, ва жарадарин шиърари думу деврин литературайик лайикълу пай кивну.

Хъц1урпи йисари табасаран литература зат даршлубси ахъю гъяракатниинди артмиш хъуз хъюгъру. Хайлин ярхи муддатнан арайиъ багъри литературайихъан ярхла дап1ну гъаши, табасаран совет литературайин шибрит1 ккебгъу Абумуслим Жяфаров хъана литературайиз гъюру ва жикъи вахтнан арайиъ чан гъархнайи писателин ччвур тазат1ан жанламиш ап1уру. Думу йисари дугъу табасаран литературайиъ сабпи яркъу ва дерин мяна жигъатнаан фаркълу шлу "Эреллер" к1уру поэма яратмиш ап1уру.

1949-пи йисан сабпи табасаран альманах удубч1вурну ва дидин машарик йиц1исар авторин ччвурариккди гъаржюре шиърар, прозайин ва публицистикайин эсерар чап ап1уру. Гъадму альманахдик ихъ табасаран литературайиъ сабпи, яркъу, гъат1абцнайи сюжетдин "Чирагъ нирин дерейиъ" к1уру Манаф Шамхаловдин романдиан к1улар чап ап1уру.

Дявдин къяляхъ вуйи йисарин литературайин вазифйир уъмри тамам вуди ашкар гъап1нийи: игитвалин гъалибвал, дявдин гъюрдариан халкъдин мяишат адабгъурайи гъунарлу зегъмет вахтнан мурзнийин

дугъужвнийи. Гъамциб гъялатдиь игит эскринна зегъметкеш зарбачийин гъиллигъар сатли ап1бан темайин проблема литературайиь аьмалназ гъюру. Гъадму темайин эсерар гизафси А.Жяфаровдин, М.Шамхаловдин, М.Митаровдин, И.Шагъмардановдин ва Э.Ханмягъмадовдин бик1барий арайиз гъюру.

М.Митаровди А.Жяфаровдиси аьхиримжи йисари (60-80-пи йисар) табасаран литература девлетлу ап1баъ лайикълу аманат ивну. Тарихдин ва лирикаийн поэмийрин жанр, лирикаийн, философияийн поэзияийн таза ц1ар - гъамрар вари дурарин ччвурнахъди аьлакъалу ву. М.Митаровдин "Иран хараб", "Хъарагъ дерейин симфония", "Устад", "Ифдин гъарзар", "Гъарзукк ккахъурин мукъам", "Сулакдиин ригъ", А. Жяфаровдин "Дарч1иди кивур", "Чйир", "Эреллер" ва жара поэмийр - муар табасаран литературайин гъизилин фонд гъахъну.

Табасаран райондиь удубчвлурайи газетдихъди багъри ч1алниинди яратмиш ап1рудариз 1951-пи йисан удубч1вуз хъюгъю "Хиварин колхозник" газетра ахю кюмек гъабхъну. Гъамцдар жвуван ч1алниинди чап ап1ру мугагъназт1ан артухъ мумкинваларин натижайиь бик1рударин жергера яркъу шулу, фицики печатдихъди сабси бязи урхбан заведенйир ккудук1ну заан тягъсил гъадабгъдарин къадарарра за шулу. 50-90-пи йисари варждилан заина табасаран авторарин шиърарин гъварчар, поэмийр, ихтилатарин китабар, повестар, романар, пьесийр бабан ва урус ч1алариинди удуч1вну.

1950-1980-пи йисари табасаран литературайиз саб хайлин бик1рударин вакилар арайиз гъафну ва шаираринна прозаикарин ччвурар урхрударихъна яркъуди эзбер гъахъну; А. Агъададашев, Т.Мягъяммедов, Къ.Рамазанов, М.Къурбанов, Ш.Шагъмарданов, П.Асланов, П.Къасумов, Ш.Къазиев, Ю.Базутаев, А.Агъмедов, З.Ханмягъяммедова, М.Гъясанов, К.Маллаев, Гъ.Гъюсейнов, Гъ.Гъяжиев ва жарадар. Саб швнуриз М.Горькийин ччвурнахъ хъайи Литературайин институтра ккудубк1уз мумкинвал гъабхъну.

Литературайин гыйин девриз артухъ фикир туврайи эсерар М.Митаровди, А.Жяфаровди, Къ.Рамазановди ва дурартлан жигьил Ю.Базутаевди, Ш.Къазиевди, М.Къурбановди, П.Къасумовди, Ш.Шагьмардановди, П.Аслановди, Г.Умаровайи, Б.Раджабовди яратмиш аплури, дурари деврин яшайишдин рябкъбаз чпин хусуси нугъатар ва кӀалиб абгури, яратмиш гъаши эсерари гъи ихъ литературайин машариъ парлагъди акв тувра.

Дявдикан, Ватандикан ва дидин тарих кӀваина хурайи хайлин эсерариъ яркъуди ишлетмиш аплру думу йисарин темайи ккудубшу ва гыйин вахтна багъри «халкъди ккадаплурайи уьмрин рякъ улупуз аьшкъ ади гизаф шаирар тарихи темайихъна илдицнайи эсерарра а.

Ухъуз багахъ вуйи деврин табасаран поэзияйиъ поэмайин жанри махсус йишв бисура. Дурарин арайиъ лирический, лиро-эпический тарихдин жюрйирра а. Дурар - М.Митаровдин "Иран-хараб", "Ифдин гъарзар", "Гъарзукк ккахъурин мукъам", "Устад", "Мишмишин гъарин къисмат"; А. Жяфаровдин "ДарчӀиди кивур", "Чйир"; Ш.Къазиевдин "КӀару арс"; М.Къурбановдин "Жилин зийнар", "Уьмрин гъирагъ"; П.Къасумовдин "Табасарандин ригъ"; Ю.Базутаевдин "Байвахтнан сюгърин жилгъа" поэмйир къайд аплуз шулу.

Аьхиримжи йисари табасаран поэзияйиъ классикайин лап читин, гъеле-беле удрукъру сонетдин жанр сифте вуди Ш.Къазиевди дубхну саб швнуб сонет дугъу гъидикӀну. Хъа лапра читиндитӀан яратмиш аплуз даршлу "Сонетарин кунцӀ" (1975) М.Къурбановди, ва Ю.Базутаевди табасаран литературайиз заан устадвалиинди гъахну. Дурар ихъ табасаран литературайин яратмиш'валарин аьхю хъуркъувал ву.

Драматургияйин рякъ'ан, прозайин ва поэзияйинси артухъ эсерар адаршра, саб хайлин думу жанрин пьесйири ухъу ягъламиш аплру саб жерге эсерар а. А.Жяфаровдин "Марччлихънин сумчир" (1960), "Таригъули" (1968), М.Шамхаловдин "Бахтавар гъашидар" (1955), "Хил

алдабгъ" (1956), Ю.Базутаевдин "Гвач1нин дубхъна - гъулаз душну ккунду" (1979), "Къала" (1986), Ш.Шагъмардановдин "Хъадукран хлинцариккди" (1980) ва саб жерге жара пьесйири думу терефнаан асас йишв бисура.

Ухъуз рябкъюрайиганси, гъийин йигъаз ихъ табасаран литература яваш-явашди, хайлин тарихдин читинвалари, улихъ девриъ гъам жвуван ч1алниинди урхуб-бик1уб къанди арайиз гъювали, гъамсана читин вахтарин манигъвалари артмиш хъувал хайлин яваш гъап1нушра, читинвалариз дилигди думу гъийин чагълариз дуфна.

Дупну ккундуки, багъри литература артмиш хъпаъ гъийин йигъарира ц1ийик1улт1ан бязи манигъвалар ачмиш духъна. Мугагъназ даира вуди бик1рударин литературайин альманахар удуч1вури вуйиш, гъамус, халкъдин яшайишдиз ва яратмиш'вализ ажугълу перестройка гъафихъанмина дурар удуч1вуб ккут1ну, гъамус авторариз китаб чапдиан адабгъувалра читин гъабхъну. Гъамциб натижайиъ аргъаж шулайи литературайин гъурулушдиз ахъю манигъвал а.

Аммаки, табасаран литературайиъ яратмиш ап1ру вакилари чпин яратмиш'валарин аьшкъ, гъевес алахъурайи читинвалариз саб вахтнара мют1югъ даршули, хъана ихъ литература имбубсана заан дережайиз адабгърубдиин умудлу вухъа.

2.2. XX-пи аьсрин сабпи пайнантабасаран литература

Ватандин ахъю дяви ккудубк1балан къяляхъ совет литературайин вазифйир уьмрин т1алабари мялум гъап1нийи: дявдиъ гъазанмиш гъап1у игит гъалибвалин тяриф ап1уб ва дявди барбат1 гъап1у халкъдин мяишат тазат1ан жанламиш ап1уб. Гъадрарин арайиъ игит эскерна тикилишдин ва мяишатдин зегъметкеш ачухъди рякъюз хъюгъру.

Гизаф миллетарин Дагъустан литературайин арайиъ табасаран успагъи гафра артмиш шулу. Думу ляхнин хъуркъувалар гизафси хъуц1урпи йисарин къюбпи гъац1аъ удуч1вуз хъюгъру.

Творчествойихъан хайлин даирайиъ перерыв гъабши табасаран литературайин сарпи биначйирикан вуйи А.Жяфаровдира литературайин ляхин давам аплуз хъюгъру. Фронтдин насликан Ахю дявдин иштиракчи М.Митаровра литературайиз гъюру. Му йисари Манаф Шамхалов садпи табасаран романар ("Чирагъдерейиъ". "Дюзмиш гъабши дере") авторсира машгъур шулу. Ватандин ахю дявдиъ игитриси жан диву Б.Митаровдин эсерар чан чве вуйи М.Митаровди уч даплну "Табасарандин шад сесер" ччвур алди клулди китаб 1948-пи йисан чапдиан удубч1вуру. Къяляхъна йисари Б.Митаровдин эсерар урус ч1алназ илт1ик1ну урус читателра дугъан творчествойихъди таниш шулу. Хъа Б.Митаровдин чав гъидик1у вари эсерар вари кади "Хабар тувай дустариз" клуру тамами китаб 1974-пи йисан чапдиан адаплуру.

Улихъна разделариъ дупнайиганси, 1949-пи йисан табасаран писателарин сабпи номерин альманах удубч1вуб ихъ халкъдин уъмрин медениятдин гъякънаан ахю улихъна гъягъбан лишан гъисаб гъабхъну. Йисан сабан удубч1вурайи думу альманахдик табасаран бик1рударин хайлин произведенйир гъамусдиз удуч1вну. 1951-пи йисланмина табасаран ч1алниинди сабсана газет удубч1вуз башламиш аплуру. Сифте йисари дидиз "Хиварин колхозник", 70-80-пи йисари "Октябрин акв", 90-пи йисарин эвеларианмина "Аку хяд" клуру. 1968-пи йисланмина республикайин радиовещаниейи табасаран ч1алниинди даирайиинди передачйир гъахура. Гъамциб гъялатнаъ, хайлинси шибрит1 дубхънайи табасаран литературайиз лапра умудлуди, ц1ийи деврин т1алабариинди бик1уз хъюгънайи вакилар ачмиш шулу. Йиц1бариинди шиърарин гъварчар, прозайинна драматургияйин эсерар бабан ч1алниинди, гъацира урус переводдиъди чапдиан удуч1вуру. Саб

дупну ц1ийи шаираринна прозаикарин ччвурар яркъуди машгъур шулу: А.Агъададашев, Къ.Рамазанов, М.Къурбанов, Ш.Шагъмарданов. Т.Бабасиев, Гь. Аьлимурадов, Ш.Къазиев, Ю.Базутаев, П.Къасумов, П.Асланов, Ш.Гъямидов. Гь.Гъюсейнов, Гь.Гъяжиев, А.Аьгъмедов, К.Маллаев, А.Ханмягъяммедов (урус ч1алниинди бик1рур) ва жарадар. Бязидариз литературайин институтдиъра урхуз мумкинвал шулу.

Дагъустандин писателарин Союздиъ гъаммишанлугъ вуди табасаран литературайин секция либхуз хъюбгъру. Поэзияйиъси. прозайиъра, драматургияйиъра 50-70-пи йисарин уьмриъ гъаши дигиш'валар ат1агуз хъюгъну. Гизафси обществойиз лазим вуйи героярин образ тартиб ап1увализ артухъ фикир тувру.

Литературайинна фольклорин проблемйир артмиш ап1увал гъати шулу. 30-40-пи йисари А.Жяфаровдин, М.Шамхаловдин яратмиш'валариз кьимат диври артмиш ап1бан материалар китабарин сифте гафнан макъалйириз дахил гъахъну. 60-пи йисариланмина Гь.Ц1адасайин ччвурнахъ хъайи ИЯЛ-ин Институтдиъ, РАН-дин Дагъустан филиалиъ, В.И.Лениндин ччвурнаъ хъайи ДГУ-йиъ, ДГПУ-йиъ табасаран фольклоринна литературайин месэлийир дериндиаи гъял ап1ру серенжемар сикин дарди гъахура.

Табасаран поэзия артмиш шулайи гъамусдин даира Дагъустандин культурайин ва экономикайин улихъна дубшнаивалихъди аьлакъалу гъабхъну. Халкъдин уьмур, жямьяылугъ фагъум за, хъпахъди писателарин яратмиш'валарин гъевесра за гъабхъну, гъаддихъди сабси уьмрин эдеб, гъир'ят заан дережайиз хури, инсанарин психология дериндиан улупну ккуни месэла улихъ дугъубжвну. Шаирар вуйи А.Жяфаровдин, М.Митаровдин, М.Шамхаловдин, Къ.Рамазановдин ва таза чеар вуйи Ю.Базутаевдин, Ш.Къазиевдин, М.Къурбановдин, Ш.Шагъмардановдин, П.Къасумовдин, П.Аслановдин ва жарадарин творчествойиъ гъийин деврин проблемйириз гизафси фикир тувра. Дураар халкъдин тажрубайихъна, аьсрариинди гъадабгънайи

билигдихъна, геройин гъиллигъ, дугъан фикрин философияин тереф ачмиш аплуз сикиндарди илтликлура.

Дявдин къялхъян вуйи табасаран литература халкъдихъди хъана сигъ аьлакъайиъ шулу. Лирикайин асас лишан думу "фагъумдинлирика" хъуб ву. Фагъум тарихарин сяргъятариан ва гъядисйириантина ухътси утлубчвурду, фагъумдин гъушу деврар чан улихъ рякъюри чливиди дерккру. Гъадму жюрейин фагъум сюжетдин цлар М.Митаровдин деврин поэзияиъ ккебгъну ккудубклайиз гъацкъял дибисну гъябгъюра. Фукъан Митаровдин поэзияин тематика яркъу гъаплишра, фукъан творчествойин фикрарин жергейин клялиб дигиш гъаплишра, дугъан шиърариъ дявдиан дуфнайи касдин хажалатнан фагъмари агъавал аплура.

Гъийин йигъан дявдин ва дидин иштиракчйирин гъякънаан месэлийр лапра учлрудиди дугъужвна. Халкъдиз дявди туву бедбахт ктарди, совет халкъди дявдиъ гъаплу игитваларилан цлар алдатну аькси лепера арайиз дуфна. Яна, клура гъи, Сталиндин гъалатл вуди халкъдин нуфус гизаф арайиан гъушну, шлихъан дурари жанар дивнуш халкъдиз аьгъдар, фашистарихъди ухъу дявдиз гъудужвуб гъалатл гъабхъну ва хъана гъаци, саб гафниинди, гъийин халкъдин фагъумдиъ кучлилин синигъ ипну, халкъ ахмакъ аплуз чалишмиш шул "тарихчйирра" арайиз дуфна.

Дугъриданна, тарих ккунибси гъулайди кпиклуз аьгъю "устадарра" цлиб дар, амма дурар чиб гъадму вахтна дявдиъ гъаши инсан йишв'ин дерккнуду, дидин гъядисйир, халкъдин игитвал, чарасуз фашистариин гъалиб духъну ккунивал фагъумдиз хуз даккунди, халкъ рихшант аплуз чарйир агура. Гъаци вуйиган дявдин деврин вахтна душваъ иштирак гъашидарин фикрар аьгъю даплну, думу вахт гъядисйириз дериндиан дюз къимат тувуб варихалкъдин гъи асас меселйириккан саб шула. (Зиихъ къайд даплнайи "тарихчйир", аьдат

вуйиганси, дявдиккан фу чара дап1нура чпин к1ул ккадабгъуз чалишмиш гъаши касарикан ясана дурарин тухмарикан шул).

Дявдин къялхъян вуйи читин йисарин шаирари, писателари чпин эсерариъ инсандин девлетлу к1ван алам, фикрин дарежа, дугъривал, ватан гъюбхю женгчйирин рюгъ, чпин произведенйириз хури шулу, магъа гъамцдар герояр ву табасаран шаир М.Митаровдин эсерарин героярра.

Митаровди лирикайин поэзияйиъра ккудушу вахтарин йигъарихъна духъну, ц1ийик1улт1ан ярхла гъадисйириз гъийин уламдиан къимат тувра. "Иран хараб" (1968), "Ифдин гъарзар" (1973), "Гъарзукк ккахъурин мукъам" (1983) поэмйириъ му ачухъди рябкъюра. Гъякъикъи материалин бинайин алди Тимурина Надир-шагъдин ишчивалихъан хъюгъну дюз, Ватандин Ахю дявдиъ ихъ халкъ гъалиб гъаши йигъазкъан дугъан поэмйириъ тарихдин яркъу мяна айи ихтилатар гъягъюра.

Хьц1урпи йисарин абхирариъ табасаран литературайиз хъанара ц1ийи ва яркъу сюжетдин А.Жяфаровдин "Эреллер" поэма ачмиш шулу. Думу йисар Жяфаровдин творчествойиъ бегъерлудар гъахъну. Дугъу гизаф къадар шиърар ктарди "Чйир" (1959), "Дарч1иди кивур" (1964), "Бегъерлу йис" (1967), "Уъмур бадали" (1969), "Лизи мужри ккайи хюрчабан", "Мавзолейиъ" (1968) поэмйир, "Йиц1убпи рейс", "Уълин тики", "Спичкайиъ айи холодильник" ихтилатар, "Биц1и геологар" к1уру ихтилатарин гъварч (1965), "Хлинцар кайи зиянкар" (1964), "Закурин рякъ" (1964) повестар, ккудубк1уз дарши роман "Накъвдиъ концерт", "Таригъули (1967) пьеса ва жара эсерар гъидик1ну. А.Жяфаровдин эсерар заан идеяйиндар ву. Гизафси писателин вари произведенйир девриъ ихъ общество улихъна гъябгъбан гъяракатарихъди, табасаран халкъдин уъмрихъди аьлакъа айидар ву.

А.Жяфаровдин "Эреллер" поэмайин мяна дерин гъяракатариинди гъизгъинди артмиш шули ачухъ дап1на. Шаири Асландин, Сейрандин

вуйи Ражабна Рамазан ва бегъемди читинвалар чаин улуркъу, уч1вру касиб Мягъмудан гъиллигъар ва гъяракатар суратназ хуб'инди касибар алдатмиш ап1ури, куч1лин хабрар рагъру шихар, маллйир аьйибнакк ккирчра. Магъа куч1ларихъ хъугъну, пис ниятарин мукъ вуйи дюрхъяъ ахъу Сейранди Ших Агъмаддин балин "мялим" Фейзуллагъдиз к1ура:

- Марцци касар! — гъелегъ гъизигуд шуру,

Хъасин чан к1ул за дап1ну, гъапну дугъу:

- Деллу хуйир вучва, вягъши духънайи.

Жанаврар учвут1ан мяргъяматлу ву.

- Узу варт1ан ягъал дагъдиз удуч1вну,

Вари Дагъустандиз гъарай ап1урза!

Эреллер, шихар, марццидар, куч1лар ву,

Касибрин ифи ухурачва, - к1урза!

Поэмайиъ фольклорин эсерарин гъурулушдиз хас вуйи къайдйирра ишлегмиш дап1на: махъвракси, габнариз сат1иди сариз бай, тмунуриз риш хъуб, девлетлуйирин ва касибарин хасиятар к1ару рангариинди улупуб ва гъ. ж.

А.Жяфаровдин бик1барий Ватандин Ахю дявдин темайи лайикълу йишв бисура. "Чйир", "Дарч1иди кивур", "Лизи мужри хюрчабан" поэмйириъ, саб-швнуб шиърариъ дугъу ватанпервервалин гъиссар ихъ уълке фашист душмнарехъан уьбхру гъунарлу юк1в айи касар улупбиинди ачухъ ап1ура. Дугъан поэмйир жюрбежюр шаирвалин къайдйириинди дидик1на.

"Чйир" к1уру поэмайиъ Ватандин Ахю дявдин йисари имтигъян гъабши урус халкъдинна Къавкъаздин халкъарин дуствал урус учительница Марияйин ва дирбаш, к1убан зегъметчи дагълу дишагъли Зейнабдин образдиинди улупна. Дидиъ шубуб пай жара ап1уз шулу: ислягъ зегъметдин дявдин улихъна йисар, вари совет халкъдин женгар гъахури гъаши гъизгъин дявдин йисар ва дявдин къяляхъна вахт. Назук шикиллу гафариинди шаири сабпи пайнаъ Марияйинна Зейнабдин

Василийинна Гъяйдран уъмрихъ ва марцци зегъметнахъ хъайивал,
дурарин бахтаварвал адлу аплура. Шадлу гъиссар дерин улупуб метлеб
вуди, дугъу поэмайиъ Марияйна Зайнабди чпин бицлидарин шинтахъ
аплу мяълийир хура, дурарин уъмрин хиялар чпин чирккварихъ хъайи
псинчларин гъайгъушнарихъди тевра.

К1ваин ализ: Зайнаб, Мария шадди
Псинчлариз лигури шуй, аьлхъюри.
Баб дитлибхну айвандиккна хъубкъиган.
Мукъаъ гъатху гъямгъямарра рякъюйи.

Псинч1 шадди баяриз ип1руб тувну,
Ярхла дагъдин к1ак1арихъна тлибхуйи.

Марияна Зайнаб дидиз лигури,

Чпин бицлидариз лай-лай урхуйи.

Хабарсузди гъафи къурхуллу дявди аку мяълийир ва шад
гъайгъушнар ч1ур аплуру. Ватан уьбхбан бадали къюриддин жиларра
"цлийир кархъну ургурайи йишваз" гъягъюру. Вари ихъ "Ватанди
илдандин палат абалхъуру". Гъамус шаирин ч1алнан гъати рангар
поэмайин сабпи пайнандарихъан тафавутлу шула. Думу рангари
душмнарехъна айи ихъ халкъдин хъюлкан, дугъ'ин улубкъу
мусибатнакан ва Гъяйдрона Василийи дявдиъ чпин жанар дивбакан
ктибтура. "Гъадму вахтна гъулаз къюб кагъаз гъафну: Кайи гафар
гюллийирси к1ваъ арсуйи". "Завуъ айи хядар гук1ни гъахънийи".
"Дагъларира маш ч1ур дап1ну айи хъял кади".

Эсерин сабпи пайнаъси поэма шадлу гъевеснан гафариинди
аьхирехъна гъюра. Марияна Зейнаб хъана чпин ислягъвалин
зегъметнахъ хъа.

Юк1в ачухъ ву. Ватандиин гъи ригъ ал,
Уъмур, бул шил айи нирси, убхъура.

Аьзиз Ватан!.. Люкьран дагъларин кӀакӀар...

Миллетарин дуствал дагъларси дубхъна.

"Чйир" поэмайиз, "ДарчӀиди кивур" кӀуру лирико-эпический поэма багахъ ву. Думу неинки А.Жяфаровдин бикӀбарий, гъацира Дагъустандин литературайиъ ужударстар эсерарикан саб ву. Поэмайин герой, гъунарлу ва читин уьмур чан ватандин уьмрихъди сигъди поэмайиъ улупнайи ватанпервер, габан ва кӀубан юкӀв айи адми Рустамдикан дидиъ шаири зурба тясир апӀру гъевесниинди ктибтура. Поэмайиъ вари фикир Рустман образдиз жалб дапӀна, гъаддиз дидин тмуну персонажар кӀваинди гъузруси тувнадар. Поэмайин эвелиъ Рустам ухъуз колхоздин маларихъ хъади рякьюрахъуз;

ГунтӀ'ин думу чинарин гъарси дигъган,

Дугъ'ин шадди завуъ люкьяр тӀирхуйи.

Чан гъуландар чаин рази вуйиган,

Гъулан девлет габни шадди уьбхюйи.

Дявдин къялхъян вуйи йисарин Рустман яшайиш улупуб шаири чан герой фашистариз къаршу женгариъ иштирак шлуган чаин фицдар читинвалар улуркънуш, дугъу кӀваин апӀуб шиклиз хуб'инди аьлава апӀура.

Рустман къисмат къатӀ'иди ва деринвалиинди шикилназ дубхнайиваликан поэмайиъ дизигнайи дугъан суратнан лишнарира кӀура.

ЙирхъцӀурпи йисари А.Жяфаровди гъидикӀу эсерарик дугъан «Таригъули» кӀуру табасаран халкъдин сягънайиин диву пьесара тафавутлу ву. Думу табасаран литературайиъ гъелелиг думукъан артмиш духънадру драматургияйиъ Жяфаровдин тажрубайин эсерарикан саб гъисаб дапӀну ккунду.

Йирхъц1урпи йисарихъанмина литературайин раццаз жигъил шаирарин эсерарин: Къ. Рамазановдин, Ш.Къазиевдин, Ю.Базутаевдин, М.Къурбановдин, Ш.Шагъмардановдин, П.Къасумовдин, П.Аслановдин, Б.Ражабовдин, Гъ.Гъюсейновдин, ва жарадарин сесер ерхъуз хъюгъру. Дурарин творчествойи саб терефнаан багъри литературайин аьдатар давам аплури, тмуну терефнаан – ц1ийивалин идейир хуру.

Думу йисари жигъил писателарихъди республикаийъ гизаф мянфяаьтлу серенжемар, гъар йисан совещанйир, семинарар, гъахури, ужударстар произведенйир ерли ва республикаийн печптдиъ, жигъиларин журналариъ чап аплури, гъаддихъди сабси бик1руриз чан хусуси маш улупуз хайлин мумкинвалар шулу.

Гизафдарин эсерар сат1иди вуйи "Тазар" (1975), "Чирагъ" (1976), "Ватандин сес" (1976) гъварчариъ, "Аку ц1адлар" (1977), "Ярхла рякъ" (1979) Ш.Къазиевдин; "Бахтлу хияларин вахт" (1977), "Шаирвалин гвач1нин" (1979) П.Къасумовдин; "Ахсрар"(1974), "Васият" (1978) Б. Раджабовдин; "Хъадукран мархъ" (1976), "Умрин гъар" (1979) Ю. Базутаевдин; "Аку апрель" (1969), "Бабан дих", "Шиърар" (1978) А.Аслановдин; "Къюбпи бахт" (1979) Ш.Гъямидовдин; "Чархачи", "Жвуван рангар" Ш.Шагъмардановдин ва гъ.ж.; Муслим Къурбановдин, Малик Гъясановдин, Абумуслим Аьгъмедовдин, Гъюсейн Гъюсейновдин эсерар сат1иди вуйи шиърарин гъварчариъ ва даирайин печатдиъ чап аплуру.

Анжагъ, гъамци саб зиъланди ктухбиинди вуйи литературайин далилари, фукъан жигъил яратмиш'валарин къувватар арайиз гъафнуш улупура.

Жигъил шаирари литературайин чпин аьхюну вакиларихъан яратмиш'валарин билиг гъадабгъну, халкъдин рюгънан ирснахъна вуйи гъюрмат уьбхюри, багъри литературайин успагъи удукъру къувватар улупуз хъюгъру.

Тематика жигъатнаан литературайиз гъаржюре мянайин шиърар ва хъана яркьу эсерар гъюз хъюгъру. Дурарин арайиъ асас йишв инсандин эдеблуваликан дидик1найи эсерари бисура. Думу темайиз шаирари гизаф шиърар дидик1на. Думу темайикан вуйи Ш.Къазиевдин-шиърариз фикир тувхъа. Ш.Къазиев ихъ литературайиз 60-пи йисарин аьхирариъ ачмиш гъахъну. Дугъан шиърарин гъварч 1976-пи йисан удубч1вну. Гъварчнаъ айи шиърариз гъилигган, гизафна-гизафси эдеб, гъир'ят, намус уьбхбан тереф бисури, автори чан вари яратмиш'валарин къувват гъарсаб келимайин к1лалиб успагъи хъуз жалб аплура ва гъаддихъди сабси шиърин асас гъурулуш уьбхюри, мяна гъубк1уб ва гъавриъ ахъуз гъулайди шлуб ву. Гъаму терефнаан "Жил ва инсан" к1уру шиир улупуз шулу. Дидиъ тевбар, аку метафорар ва хайлин поэзияйин дакъатар, Жилин успагъивал, Инсандин къисмат ва дугъан ижми сабур улупбан бадали духна. Шиъринъ классический жанрариан вуйи произведенйирин персонажарра текрар аплура:

Йиз багъри Жил,
Йиз аьзиз жил, к1ван мурад,
Эгер вари
Уч гъапл1иш яв хажалат,
Аьлам абц1ур,
Ургубан ац1ур аьршар...
Фици думу
Сир инсандин к1ваъ убшна?
Аьзиз Инсан,
Читин дарин яв къисмат!
Наънан вуяв
Гъадмукъан зурба къудрат?
Даршиш Данко
Дарин бушу ихтилат,
Хъа Прометей

Вуйин яв гьякьлу сурат?

Шиърин аъхириъ, вари эсерариъ чливиди ва сабурлуди
рябкъюрайи Жилиз шаири суал тувра, ва думу суалназ жаваб ухъу -
чливи ва фикиртувнайи Инсанди тувур клури дугъан миж ка.

Инсандиин

Дубхъну ава ихтабар,

Ивну хилиъ

Зурба гьюкум ихтияр,

Амма фу-вуш

Тувуз гъубшну яв клваълан –

Ачухъ рякьюъ гъаз ургру ув'ин инсан?

Шаири гьарган абгурайи цлийивал, клялиб тяжублудар,
урхурайир фикрикк каърудар ву. Дугъу ишлетмиш аплурайи
аллегорияйиинди инсандин гьяракат ва хасиятар жара
тадарукарилантина, геройин гьиссарилантина гъавриъ тлаъра.
Ишлетмиш аплурайи поэзияйин вари дакъатар саб мянайихъна хура:
инсан халкъдин гьуллугънаъ хъуб урхурайириз швнуб сабан чан, ялгъуз
чан шаирин члалниинди клваин аплура.

Яваш дарди ебгури ава мухриъ,

Сикинсуз тки, фу пуз ккундувуз узуз?

Дарш жакъвлгиси, йибтлнайи мучлу къефсиъ,

Азад дубхъну ккундунуз завуз тлибхуз?

Даршиш "дурп-дурп" аплури бицли аьлим,

Дюзмиш аплурана жили аьлаамат?

Сарин клвазра гьамусдиз дарфи мяъли

Хабарсузди увуз дубхънайин къисмат?

Фу гьюрухъа му яв мяълийин гьурд'ан?

Шулин дидхъан жилин дерд аплуз яваш?
Фукъан гужлиб вушра, ширин бенднакан
Шулин гаш'ан йиклурайириз лаваш?

Уьбхюраву дердер-къазйирихъан мухри,
Курклуз гъитдар миклар, мархъар, ригъ, аяз,
Амма уву агурава дердер вари
Наан? Фила? Шил'ина гъафнувуш? Гъаз?

Ккебехъна юклев, аьгъ аплури дерд вари,
Хажалат абгура наан ашра чаз...
Йишвди-йигъди ебгури кубсра мухрик
Къабул дарди сикинвалиъ айи бахт...
("Яваш дарди ебгури ава...")

Дявдин темайихъна дарфиди гъузу шаир бажагъат шул. Учв биклурайи автор дяви гъябкъюр вушра-даршра дявдин бала вардиз кубкору, гъаддиз дявдикан дарпиди гъузуз гъашир цлибра адар. Гъамусдин девриъ, гъубшу дявдин йисар клваина хури, Къазиевди чан шиъриъ жигъил насил вердиш аплбаз фикир тувра. Дугъу дявди туву зийнар гъамци клваин хура:

Вахтарик иццру шулу дявдин зийнар,
Вахтну дурар сагъ аплуру явашди.
Амма вахтнахъанна сагъ аплуз шулдар,
Дявдин зийнар, эскру гъахи чан клваъди.

Гъамус эскер къаби духъна, чан худлиз
Махъвар аплура дугъу гъюркан, сулкан...
Гъаз ккебехънайклан думу, клул даплну ис,
Худли гъапиган: - Кидибт узуз дявдикан!

Шиърин аьхириъ къаби эскру худлиз дюзи жаваб тувра:

- Гъарах, йиз бай, тамшир аплуз вахт дубхъна,

Дявдин тамаша Семедрихъди ву аплин.

Ш.Къазиевдин сабпи ражари удубчлву китабдиъ поэмара а. "Клару арс" гьамциб ччвур иливну автори чан эсериин. Му поэма "Мани гъарзар", "Барсиклай", "Нитларикк пир", "Ямисат", "Нивкл" клуру паярикан ибарат шула.

Поэмайин саб пайнаъ ватан душмандихъан уьбхбан женгнаъ улупу

игитваликан биклура. Му ургур чвйириккан ва сар чуччуканвуйи ихтилатнаан аьгъю шулу. Поэмайин ккудубклру пай "Нивкл" ву. Душваъ шаири гъаши гъядисйириккан чан фикрар улупура, Табасарандин тарихдикан биклура.

60-пи йисарин табасаран литературайин яратмиш аплбарик ва думу артмиш хъпак Къ.Рамазановдинра ахю пай ка. Дугъан поэзияйин члал гьииди гъавриъ шлуб ву. Дугъан сабпи шиир ягъчлвурпи йисарин къялариъ чап гъаплнушра, асас биклбан ахю бегьер йирхъцлурпи йисариз къайд шула. Къ.Рамазановди табасаран литература швнуб-саб терефнаан девлетлу сюжетарихъди, идеййирихъди, темйирихъди заан биклбан устадвалиинди девлетлу гъаплну.

Думу вахтна чав хайлин яратмиш гъаплу ва чапдиан удучлвнайи китабарик "Аку умуд" клуру китабди лайикълу йишв бисура. Дидиъ уьмриъ алахъурайи жюрбежюр нукъсанвалар тянкъид аплру эсерра а. Хъа мюгъюббатдикан вуйи шиърари табасаран поэзияйиз кюгъне деврин мукъмар хура, Востокдин поэзияйиз хас вуйи "газел" дугъу ихъ члалнаъра мюгъкамди ишлетмиш аплуз шлувал исбат аплура:

Маклан узуз: "Гъаз лигурва ацагну?" –

Лигбаъра чан меъли къастар шулдарин?

Мюгьюббатнан ялав машнаъ атлабгну,
Аьшкънан эвел ишаратар шулдарин!
Мурслин са-саб гугар кахъри убхури,
Гъалвик кюкйир - аьламатар шулдарин!
Къюр кас дусну са-сабди гаф улхури,
Сяътар'инди хуш сюгъбатар шулдарин!
Къабул шули саб гъиллигъ гъи, саб закур,
К1ваз нур хру мюгьюббатар шулдарин!
Хъа аьшкъ гъабшиш рякъ дибрихъру пис яркур,
Ккудудук1ру аьзиятар шулдарин!
Аьшкъну ккагъну айир духъну пашман-кур
Шархъликк хилар ккивру вахтар шулдарин?

Жара жанрйирихъди сабси дугъу табасаран литературайиз йирхъц1урпи йисарин эвелариъ сарпири вуди басня хувалира ихъ литература авадан ап1уру. Дурариъ инсанарин жюрбежюр гъии дару гъиллигъар дериндиан гъавриъ ахъруси рихшант ап1ура.

Табасаран литературайиъ, гъяйифки, сатирайин эсерар гъелелиг ц1ибт1ан адар. Гъеле ихъ литературайиъ гъацдар произведенйир алахъурарки, тамам ккебгъну ккудубк1айиз, зарафатнан урхурайидарин инч1 рибшвру гафкъан ктрудар. Къ. Рамазановдин эсерариз дициб нахуш'вал аьгъдар, дугъу табасаран литературайиз духнайи сатирайин ва юморин шиърари йирхъц1ур-ургц1урпи йисарин литература думу терефнаан саб хайлин заан дережайиз адап1ну. Магъа гъамцдар шиърарин ц1арари.

Учв гъюжаткар ва абдалур
Хъпаз лигну Мазнан Гъяжи,
Гъуландари лак1ам тувур
Байдимиди мугъаз "дажи".

Эвлемиш хьпан кьяляхъ, хпирин тягънийир ерхьури, Гьяжди гьуландар уч дап1ну, чан лак1ам алдагьуб ккун ап1уру. Дугъаз ц1ийи лак1ам тувру: "Гъудугъ". Шад духънайи жилир дяркъну,

Хпири к1ур: - Эй дивана.

Нягьякъ харжар гьягйда уву.

"Гъудгьикан" сад йислан хъана

Ахью дубхъну, "дажи" шулу.

("Гъудугъ" шиир)

Къ. Рамазановдин "К1ару хинк1ар", "Авам", "Ай эявай къисмат" к1уру жара шиърариъра му жюрейин гъюдли кялхъбар ц1иб адар.

Дугъриданра, литература халкъдин гъир'ят, намус ва эдеб ву. Эгер гьаму шубуб гафнан мянайин шарт1ариз дибик1найи эсери жаваб туврадарш, думу литературайихъан ярхла ву.

Гъарсар шаири литературайиз чан хусуси лишнар хуру. Юсуф Базутаевди чаз Ватан, инсан ккунивал улупура, П.Къасумовди - гьамусдин эскрарин уъмрикан вуйи тема литературайиз дубхна (Бахтлу хияларин вахт").

Юсуф Базутаев табасаран урхруриз ургц1урпи йисарин эвеларий аьгью гъахъну. Дугъан тематика, ихъ уъмурси, гъар жюрейинуб ву. Дугъу багъри юрднахъна ва Ватандихъна вуйи байвалин мягьюоббатдикан бик1ури чан творчество ккебгъну. Табиаьтдикан ва дустарикан вуйи фикрар ачухъ ап1ура.

Хьалкъдин мяълийрихъна багахъ вуйивали дугъан шиърарин къувват гужли ап1ура, урхурайидар дугъан гъаврий шула, хъа чиб шиърар хьпалгдар, гъюдлидар ва урхуз рягъятдар ву. Гьаму шиир Базутаевдин сабпи шиърарикан ву, думу учв Ватандин эскервалин гьуллугънаъ айиган гъабаик1уб вуйивализ шак адар.

Гъац1ишвар ву. Дийигъназа постниин

Ул зирекди диш дап1наза муч1ушназ.

Ашра дюн'я даабхну нивк1уь ширин,
Фагьум, фикир жалаб дап1наза йиз постназ.

Хъа аьхир:

Ижми дустарси узуна автомат
Карснача сар-сарик метлеб саб вуди.
Нивк1 ап1инай, йихъай гьарган саламат,
Йиз Ватандин халкъар, учук миж кади.

(«Постниин»)

Сабпи ц1арари улупурайи йишвандин шикил дишла урхурайирин
улихь дугьубжвур: улиь т1уб убччврашра дярбкъру муч1ушин, завун
хядар (думу ц1арариь дупнадаршра), сакитвал ва эскрин мугъаятвал.

Дугьу ватандаш'валин буржи тамам ап1ури, ихъ гъайгьу зигури
гьуллугънаь айивалихъ ухьу к1ваант1ан хьугъуз мажбур шулахъа.

Табиаьтдикан дидик1найи шиьрариь шаириз думу табиаьт фукъан
фикирлуди ва дидихъна ихтиятвал ади ккундуш ухьуз рябкъюрахъуз.
Му шиьрариь дугьу йисандин фаслар ктухурадар, дидиз айи суратар
бюркъюди ктик1урадар, хъа табиаьтдихъди, ч1иви инсандихъдиси
сюгъбат гъабхура. Магъа "Булагъ" к1уру шиир. Шаириз булагъдин сес
мяьлиси ебхьуру. Дугьу булагъдихъди гъамциб ихтилат гъабхура:

Бизарвал зат адарвуз. Яв сес гьюру
Хъадну, чвну, къюрднура лап аязлу.
Шилкан вуяв му мяьли ккудрубк1ру,
Шли, булагъ, дап1нава, йипа, ву аьшкълу?
Сикинвал адарвуз. Хябяхъ-гвач1нин

Гьюрувухъна жилгъайиьди инсанар.

Гьуллугъ тамам ап1урава ву гьарсарин,
Му жумартвал наьнан вуш тува хабар!
Шулдарва, булагъ, къаби. Яв марцци сес
Йигълан-йигъаз артухъ шулаяв къудрат.

Варидарик кап1ри ава шад гъевес,
Шли, булагъ, тувравуз му сагъ къувват?

Булагъди гъамциб жаваб тувра: "Инсандикан вуйи мяъли,
инсандин гъунарлу ляхнари дап1назу аьшкълу". Шаириз му жаваб
къабул шула. Хъа булагъдин мелзнииинди инсандиз насигъят тувра:
"Эгер, жигъил, къаби духъну зат ккундарш, инсандиз йихъ гъуллугъ
ап1уз чалишмиш".

Базутаевди чан эсерариъ чаз ватан ккуниб, думу гъарган гюрчегди
гъубзувал чаз варит1анна гирамиди вуйиб ашкар ап1ура.

Гъудган ап1ру кас фици
Илт1ик1уруш къиблайиз,
Гъариблугъдиъ йиз гъаци
Улар увуз лигуриз.
Табасаран, йиз Ватан,
Вува уву йиз къибла:
Яв терефназди гъарган
Лигурза айиган ярхла.

("Йиз къибла")

Гъаму жюрейиинди, анжагъ хусуси жилгъайиъди, ватандин, думу
ккунивалин шикил улупру ва ад за ап1урайи шиклар йирхъц1урпи
йисари табасаран литературайиз сабпи лик алдабгъу П.Къасумовдира
гъартефлуди хуз хъюгъру. Шаири аьхю гъевесниинди ватандихъна вуйи
мюгъюббатдин геренар улупура:

Тяриф дариз, гъюрайи гаф вуйиз гъарган,
Аъиз вузуз йиз жанси Табасаран.
Увуз хялижв гъаши яз касдин к1ваан
Хиял гъюру рябкъюз ккунди сабансан.
Салам тувну увухъна яр-дуст гъиган,
Ккунш хал вува, ккундушсана ресторан.

Уъру жил ккайи халачайиин деиган,
Гъяйран ап1урва ву, йиз Табасаран.

П.Къасумовдин му шиир чан сабпи яратмиш'валарикан саб ву.

Амма шиир яратмиш ап1ру вахтна учв набалугъди, шаирвалин зиквар хлинцариина гъафундаршра, гъаму шиърин ц1арари дугъаз ахю литературайиз т1ирхуз ял хъипра. Сакъудар ц1арари секи табасарандин успагъи шикил тувра: душван дагъларин гъяйбатвал, уьмарат халкъ, гюрчег халачйирин юрд, душван марцци ц1адларин булагъар, гъацира ахю ватандихъди дидин сат1и хал вуйиб ва халкъдин гъиллигъ.

Му мяъли 1971-пи йисан Москвайиъ Дагъустандин литературайин ва искусствойин декада гъябгъюри гъаши йигъари Чайковскийин ччвурнахъ хъайи театрин сягънайиин Ж.Къурбановди гюрчегвалиинди гъап1ну.

Думу йисарин табасаран литературайиз П.Къасумовди саб жерге мюгъюббатдин лирикайин шиърарра хуру. Думу шиърариъ ккунирихъна к1ван марцци гъиссар улупури, жвуван халкъдин меденият, уьмрин ва яшайишдин колорит улупуз чалишмиш шула. Думу циклийан "Маншалла устад" шиир улупуз шулу.

"Яраб, дустар, шуран к1ваълан гъябгъюрин,
Чюнгрин сес туври алахъу гугар!
Яраб узхъан дарпиди къара гъюрин:
"Ялхъвниз удуч1в, ккунири кахъра гугар!"

П.Къасумовдин бязи эсерариъ урхурайир улихъдин тарихдин йисариз хътаури "Табасарандиниина ригъ" поэмайиъ революцияйин йисар ва дидин къялхъян вуйи дагълу гъулан яшайишдин дигиш'валарикан бик1ура.

Темайинна идеяйин сяргъатар яркъу ап1бар гъацира Б.Ражабовдин, Ш.Шагъмардановдин, А.Аьгмедовдин яратмиш'валариъ

рякьюру.

Б.Ражабовдин "Уву нянатламиш аплураза" шиърин цларар халкъдихъна гъарай вуди ерхъура. Дугъан интернациональный темйири дуствалин, сабвалин мяна халкъарин арайиъ гъаргандиз вуди тасдикъ хъуз инсанарик рюгъ кап1ра.

Чан ватандиин такабурди ва дидхъан юк1в убгури дидик1найи шиърар "Табасарандин рюгъ", "Тамам гъахъну ихъ халкъдин мурадар", "Сенграр" ва гъ.ж. чан таярихъна дикъатлуди илдицну дидик1на.

Эпический клалбин творчествойиз Б.Ражабовди ахъю хъуркъувалар гъахну. Гъаму терефнаан "Шаир" к1уру поэма тафавутлу шула. Думу поэма писатель М.Шамхаловдиз бахш дап1на. Поэмайин эвел аьдати поэзияйин дакъатаринди ккебгъра:

Завуъ варт1ан ягъал аку,
Хъана саб хяд кт1убшвну.
Нирариз дар гъахъну кьирар,
Дерднан селлер гъахури.
Рапак, Къалухъ, Къаркъул – дагълар
Сикин дарди ишури.

140 цларнакан ибарат вуйи му эсери ухди уьмриан гъушу писателин тамам образ Б.Ражабовдихъан ачмиш аплуз дубхъна. Романтикайин эпизоддиъ фикриинди накъвариъ шула. Сасдар Шамхаловдин гъубк1найи аку уьмриин бахил вуйидарра гъахъну:

Кам гъахъундар бед инсанар,
Юк1вариз мершв йивнайи.
Накъвдиин яв къалам дипну:
Магъа гъамус бик1 к1урайи.

Гъубшу сягънайиъси Ражабовди романтикайин стилин тереф давам аплури, шаирин уьмур суратназ хури, гъати женгнан рившуб гъяракатнаъ ипра:

Гьюл'ин лепе, гъабхъну т1урфан
Халкъдин ажугъ убхъури.
Сар шли-вуш лепйир аднан
Т1урнигъ "т1арам" йит1ури.

Поэмайин аьхириъ шаир суест ап1ури:

Саламат йихъ, суест йихъ, аьзиз,
Архаин хъуз багъана а.
Гъич саризра думу женгсуз
Гъибихъуб дар гъавайи.

Гъаму шиърарихъди чан хусуси жилгъайиъди, сарира ашкар дарап1уу гафар агури, гъякъикъатдин аьдати рангариъ гюрчегвал улупури Абумуслим Аьгъмедовра гъафну. Дугъан шиърар - мурар рюгъан гъарай, к1ван марцци сес ва ватандин нефес ву. Чан шиърариъ дугъу багъри Ватандин ва халкъдин улихъ хъайи шаирин фарз тамам чалишмиш шула. Абумуслимдиз чан уьмур жикъиб шлуб аьгъюганси, дугъу лап читин темйир гъадагъури гъахъну. "Буржи", «Багъри халкъ», "Гъибди саб вахт", "Читин ву хъуб", "Мик1" ва жара шиърарин гъеле саб ччвурари думу шад гележегдихъ хъугъри, закурик миж кайивал улупура.

Гъибди саб вахт...
Гъерхди йиз бали узхъан:
-Йип, гага,
Узуз му яв кеспнакан...
Фициб ляхниз
Жалб гъап1унва яв зегъмет?
Набши узуз
Ирсди гъибтнайи девлет?
Аьхирихъна жаваб тувра:
... Гъибтраза тек
Хусуси шиърарин гъварч.

Гъибихъгант1ан
Нирарихъ дипнайи гъизил...
Ягъурлу ц1ар
Гъибихъган шуйза рази.
Эгер увуз
Гъап1иш дурари ц1иб гъисс
Бахтлувуза –
Гъибтунза йиз бализ ирс.

("Гъибди саб вахт...")

Дугъан талант гизафси "Шубуб гюрюшмиш" к1уру поэмайи ачухъ гъап1ну. Дидиъ уъмриъ чан бахтнахъ хътрукъу дагълу жигъил шуран къисматнакан ктибтура. Уъмрин бинайиин алди Агъмедовди чан халкъдин рюгънан ччивар агури, инсан улихъна гъягъбан ва дугъаз ккудудук1ру къуватар айивалин шиклар чан эсерариз гъахну²⁰.

1969-пи йисан табасаран читателихъна Пирмягъяммед Аслановдин "Аку апрель" к1уру биц1и китабдиъ шиърарин гъварч рубкъуру. Дупну ккундуки, дявдин йисарин къялхъян вуйи литературайиз сифте вуди гъафи вакиларин арайиъ табасаран ч1алниинди удуч1вуз хъюгъю сабпи китабарикан думу сабнуб вуйи. Дидхъанмина шаирин шиърарин гъварчар удуч1вну ва табасаран литературайик чахъан шлу пай ижмиди кивуб давам ап1ура. Думу гъварчарин сабнуб шиъри учв авторин жумарт юк1в шлубкъан ачухъ ап1ура:

Гъач, абзиз дуст, ич хулаз,
Хялижв йихъа ич гъулаз.
Валлагъ, дидиз барабар,
Му дюн'яйиъ гъул адар.
Уву гъюб'ин шад шулу

²⁰Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

Гъулан биц1ир шад шулу.
Сат1и духъну ихъ таяр,
Мажлис ккебгъру бахтавар.
("Теклиф")

Му хялижвди гъач пувал хялижв къабул ап1увалин аьхю ад айи халкъдин шаирин дих ву. Мушваъ Аслановди чан багъри гъул Табасарандиъ варит1ан ужуб ву к1ури ад ап1урадар, хъа шаири учв яшамиш шулайи виляятдин фунуб гъулаъра багъалу хялижвуву ракнар к1ван ачухъвалиинди т1аъна к1уру гаф ву.

"Ватан" к1уру мяълийиъ шаири хъана багъри ватандихъна чан ккунивал, дидин успагъивал ва чазра багъади вуйивал лапра улупура:

Т1ирхураза яв хабахъна,
Аъзиз ватан, гъат1арцц хилар.
Бабуси зуз мак ап1ина,
Кижикка йиз къяши улар.
Ламун жилик кивраза маш,
Яв къабгъю руг вузуз ширин.
Хъебехъ фици юк1в ебгураш
Увук ижми карсу балин.
Гъисс ап1ураза яв мани нефес,
Ув'ин дабхъу гъарсаб гъвандин.
Йипай, нирар, дарин ичв сес
Ккуни мукъам баб-ватандин?

Ватандикан, уткан табиаътдикан, инсандикан, дугъан гюрчегваликан бик1ури табасаран литературайиз ургц1урпи йисари Шагъвелед Шагъмардановра гъафну. Дугъан гъарсаб шиъриъ ц1ийи гъенг марцци гъисс, дерин фикир ва ккунивал ат1агна. Шаирин шиърарин гюрчег ч1алну, лирикайин назук гъиссари, философияйин дерин фикрари ихъ поэзия уткан ап1ура. Дугъан эсерарин тясирнаккди, урхурайидар гюрчегвалихъна, аку гъиссарихъна, рягъимлувалихъна

уягъ шулу. Ш.Шагъмардановди чан гъарсаб биклурайи цлар, поэзияин заан дережайихъна хуз жафа зигури, члалнан мядандиан ужударстар ктюхюри, гъаму шиъриъ клурайиганси, дюзмиш аплуру:

Гъибарси, гъярф хъап1ри гъярфнахъ,
Гафарин цларар гъитраза кагъзиин.
Ашкъиси, гъисс т1ап1ри гафнаъ,
Бенднан юкъуб сим хъпалгураза шиърин.
...Шиир, албагнайи чюнгюрси, гъязур ву... йив...
Хъа клваан гъерхъзуз гафар:
Гагъ чит рябкъюрухъуз дюгюрси,
Хъанара лиг, бегъем дизигнаш симар.
("Гъибарси гъярф...")

Фунуб темайикан шаири гъибиклишра, ухъу дугъахъ клваант1ан хъугърахъа, гъаз гъапиш дугъан гафар аку мархъси тазадар ву:

Ригъра ал... Мархъра убгъура...
(Гъюран сумчир айклан яраб?)
Гъаргансиб дар. Аку мархъ ву.
Узу гъалат1 шуладарин?
...Убгъура аку мархъ...
Дидхъан
Гъюра ригъдин ва жилин ниъ.
("Аку мархъ")

Лирика – шаирин клван рюгъ ву. Лирикайин игитрин гъиссарра табиаътдин гъиссариан удуч1вурa, дурариан имбубсана ашкар шула. Гизаф шиърариъ инсан ва табиаът барабарди сабийшв'инди дийигъура ва табигъ вуди тархъра.

Дявдин темайи секи гъарсаб шиъриз гъийин гъякъикъат ва гъубшу гъядиса чиб-чпихъди сатли аплуб хас шула. "Уч1ру сесну нивкл'ан уягъ гъап1унзу" шиъриъ лирикайин геройин фикрар сеснан ва манзилнан ташбигъар тевбиин дерккна. Йишвандин самолётдин сеснахъди геройин

адаш хъергра:

...Йигъ мялум гъабхъну, хъа думу деънайи –
Ликар эрхну деу чан, ухът алдабхъну...
...Йигъ мялум гъабхъну, хъа думу деънайи
- Гъадмуганси хилар ахниъ ут1укъну

Ш.Шагъмардановдин секи вари шиърар фикриз, к1албиз хуп'инди аьхиризкъан давам дап1найидар ву. Композицияйикан улхуруш, асас мяна аьхиримжи ц1арари ачухъ ап1ура, дибдин айгъам тувра. Гъарсаб строфайи, келимайи, монологди, риторикайин ишарайи шаирин чаз хас вуйи хат1накан к1ура. Гизаф шиърарин гъисс-темайин шадвална пашманвал ккат1абццбан вая жара ап1бан «мурччван гъван» вуди дийибгъура.

- Наана, нир, жабгъурава,
Гъялак дубхъну,
Каф ут1убччвну мандвариз?
Гъарзуз фикир тувдарва.
Улихъ гъабхъу.
Яв къаст фу ву?
Гъабч амриз!
-Йиз къаст? - гъюлиз рубкъуб.
Анжагъ.
Гъадушваъ йиз рябкъюразуз аьхю бахт.
Гуч1уразуз,бисну гъирагъ
Гъузуз йиз йигъар,
Балгуз дархъи гъюлин тахт.

(«Наана, нир, жабгъурава»?)

Табасаран поэзияйиз чан хусуси гъиссариз хас вуйи жилгъа дибисну, йирхъц1урпи йисари лик алдабгъну, ургц1урпи йисари умудлуди давам ап1уз хъюгъю Муслим Къурбановдира багъри литература артмиш хъпак чан пай кивну.

Гъякъикъи поэзияйн аьлапат гьадушваъ аки, варжариинди ярхи гафариинди дупнутан, анжагъ саб цларниинди успагъивалин ери ади клурайибдин мяна тувуз хъуб. Шаирин шиърарихъан шиърарихъна гъяри, гъарсаб эсериъ цлийивал, уьмрин утканвал ва халис дагълу вилаятдин к!ван рюгъ кайивал рябкъюра.

Дугъан поэзияйн эвел - му цлийи таза кюкдин назуквалси, мархълин арсран цладалси, инч! ккайи хъадукарси жакъварин мукъмарихъди хуррамди машна-машди улихъна дуфнайи шикаст ктру ч!иви уьмурси фагъумдиз рябкъюрайи гъякъикъатсиб ву.

Йиф ебц!ури, удубч!вури,
Пагъ лигайчва кюкдиз цлийи
Назук кюкю ццийин сабпи,
Увуз хушгелди, хушгелди!
Хуррам дарин мархълин шадвал,
Гъюри айи ягъал зав'ан,
Сабпи мархълин арсран цладал,
Увуз хушгелди, хушгелди!

("Хушгелди, хъадукар")

Ихъ поэзияийъ бязи вахтна саб жюре шаирар алахъуруки, чав саб ражну гъурху шиърихъна кьубпи ражну хътакуз иштагъ гъурубзрудар. М. Къурбановдин шиърар дицидарихъан тафувутлудар ву. Жикъи шиърин цларариъ ахю йишв а ва йиф али дагълариси марцци акв аьтрафариз рабгъура. Цлалцлам дап!найи думу поэзияйн цларар урхурайирин к!вак уьмурлугъди карсну гъузру:

Диржури а чигру уклар.
Такабурди хъаъри клулар.
Ис йихъ, гъадагъ арсран гъибар -
Хъана уву гюрчег ишри.
Успагъивал увуз тувну.
Ккун гъаши думу хъадукру.

Чигси ккун хьувал назук ву,
Думу дерднан сел дарибшри.

("Мюгьюббатдин чиг")

М.Къурбановди литературайиь дубкъну лик алдабгъувал дугъан гьартерейн образар айи эсерари улупура. Дугъан эсерари читин вахтна инч1 ккадап1узра гьитра, хъа шадлу дакъикъайиь фикрарикра китра.

Дявдинна ислягъвалин темайин гъвалхъан гъудуч1вну гъушу шаирар мумкин ву затра дархъуз. Гъи ухъу фунуризра: "Инсандин варит1ан ахъю метлеб фу ву?" - к1ури гьерхиш, - "Азадвал, архаинвал", - жаваб тувди гьарсари. М.Къурбановдин творчествойиь асас йишв дявдин темайин эсерарира бисура. Учв дявдин ахъириь бабкан гъашир вуди, дяви чав гъябкъюр даршра, дугъан эсерариз гъилигган, учв бегъем дявдин иштиракчийиси, дидин писвалар чан улариинди гъяркъюриси инсандихъан, дугъан къисматнахъан гизаф дерд ва хажалат зигура.

Шаирин "Дюн'яйин зийнар" поэмайин сабпи к1улиь фашистари саб гъулан биц1иб-ахъюб талаф ап1ури улупурайи шиклиь ккададахъру аьжликк ккахънайи, хаб'ин биц1ир али къувватсуз дишагълийин суза урхурайирин к1вак ханжалси кабсра:

Хъуркъ, йиз жилир, тадагъ залум аьжлихъан.

Узу даршра, му ихъ сарпи биц1иркъан...

Бабу балин уьмур уьбхру аьдат ву,

Магъа шулдар, хил алдабгъ, ккунир уву.

Маган накъвар, нагагъ гъафиш Ватандиз,

Накъвар хъубра учуз къисмат гъабхъундар.

Балин ччвурра фуж ву к1ури фагъумдиз

Хуб герек дар. Ччвур тувайиз гъитундар...

Саб жерге яркъу эсерариь, месела "Уьмрин гъирагъ" поэмайиь ва

классический жанрин, лап читиндитлан яратмиш аплуз удрукъру, халис заан устадвалиинди гъибиклу «Сонетарин кунцл» эсерий М.Къурбановди инсандин уьмрин гъанажагълуваликан, дидин эдеблуваликан улхури, урхру юлдшиз дериндиан чан биклбан устадвал ашкар аплура.

М.Къурбановдин эсерарий гъарсаб гъисснан ва фикрин гъякъ дурумлувал, яваши рибшвурайи шавгърин лепеси лап дериндиан хъугъвалиинди тасдикъ аплура.

Гъарсар биклрури, учв жигъил вушра ва саб хайлин яш айир вушра тажрубайилан асиллу дарди чан устадвал «бицли ватандилан» ккебгъру. Гележегдиъ думу гъисс, гагъ ашкар шули, гагъ ахмиш хъувал шаирин клван илчлихбакан асиллу ву. М.Къурбановди яратмиш даплнайи эсерий табиаьтди учв мяълиси дебккнайи Табасарандин гюрчег рангарси гагъ тюнт вуди, гагъ мукъмари зи аплури утканди гъарсаб шикил гъяракатнаъ ипра:

Мархъ илтлиппну.

Ригъдин нурап

Нирихъди удучлвну ялхъвниз

Дерккучлимрик кучри хлинцар.

Псинчлари ккебгъна мажлис.

("Мархъ илтлиппну")

Миржцлурпи йисари ва урчлвцлурпи йисарин эвеларий табасаран литературайиз гъафи таза биклрударин ччвурарихъди, Гъ.Тлаибовдин, М. Мягъямадовдин, Гъ.Гъяжиевдин, Ш.Керимовайин, Аь.Сефикъурбановдин, Аь.Къурбановдин, Г.Уьмаровайин, Аь.Аьбдурягъмановдин, Э. Аьдиловайин, С.Кюребеговайин, Гъ.Аьбдурягъмановдин ччвурарра табасаран литература урхруриз мялум шулу. Му жергейиан вуйи биклрудари гъарсари гъийин деврин тлалабариз гъилигу тягъсил ади яратмиш аплуз хъюгъну. Дурарикан

ахъюбсиб пай педагогвалин заан тягъсил ади школийриъ ва жара идарйириъ лихурайидар ву. Гъацира думу плеяда урус классикайин авторарин творчествойихъди оригиналийди таниш ву, хъа переводарин кюмекниинди Востокдинна Западдин кюгъне, къялан ва гъамусдин деврин классикарин творчествойихъди таниш хъувалин натижайиъ табасаран литературайиз аьдати дару жюрейин ва к1алибдин эсерар хуз хъюгъну, мисалчюн: миржиб ц1арнан триолет, стих, глосса, акростих, верлибр (азад шиир), сонет, баллада ва ж. Йирхъц1урпи йисари табасаран проза гъийин игит инсандикан бик1урайи очеркари, ихтилатари яркъу аплуру. Табасарн яшлу писатель А.Везировди чан "Багъбанчи", "Доярка", "Дишагълийиз савкъат", "Устад" к1уру ихтилатариъ дагълу зегъметкешдин образ ишлетмиш аплура. Жумарт вуди къяламарихъди багъри юрд балгурайи багъбанчи, дявдин йигъар-йишвари фронтдиз зегъмет зигурайи доярка ва дишагълийирин бригада - А.Везировдин герояр гъамцдар ву. Фольклорин шиърарин къяляхъ сарпир вуди А.Везиров ватандаш дявдин игит вуйи Таригъули Юзбековдин образдихъна илт1ик1уру. Юзбеков авториз таниш хъувалихъди аьлакьалу вуди, дугъан образ гъякъикъатдиъ шлубкъан дугъри вуди улупуз мумкинвал гъабхъну.

Гъийин армияйин уьмрин ц1ийи фактар П.Къасумовди «Бахтлу хияларин вахт» повестдиъ гъат1арццура. Повестдин к1улин образ ракетчик эскрин ву. Думу документалин повесть автор армияйин жергйириъ гъуллугъ аплурайиган 70-пи йисари бик1уз хъюгъну, гъаддиз чан хусуси

тажрубайиинди армияйин уьмрин бегъем гъавриъ айивал повестдиъ ачухъди рябкъюра. Яшайищдин, пейзаждин гизаф сценйир ишлетмиш аплури, ракетчикарин аьдати службайин йигъар ва ученйир урхруриз аьшкъ шлубси, гизафси жигъилариз – закурин эскрариз - Ватандин читин гъуллугънан гюрчегваларикан ктибтура. Гъадму терефнаан повесть гъаврикк ккаъбан, тербияйин рякъ'ан вуди гъисаб

шула.

М.Митаровдин "Накышарий айи уьмур" кӀуру китаб удубчӀвуб, табасаран литературайи хьуркьувалин лишан вуди гьисаб шулу. Машгьур шаир прозайихьна илтӀикӀуб хабарсузуб дар.

Тарихдин темайин поэмйирин хайлин ляхин аплури, автори аку гьибарси нагьлар, махьвар, тарихи игитарикан - ургур чвена сар чуччукан ихтилатар уч аплуру. Гьациб багьа тарихи материаларинди китабдин кьубпи пай "Ургур чвена сар чи" кӀуру кӀул алди удубчӀвну.

«Накышарий айи уьмур» китабдин сабпи пайнаь М.Митаровди чан «Устад» кӀуру поэмайиь атӀагурайиси, жвуван халкьдин халачи убхбан ерли искусствойикан бикӀура.

Бязи ихтилатар легендйирин бинайин алди, хьа тмундар - гьийин фактариинди, гьакьикь героярин биографияйинди яратмиш дапӀна. Хьа китабдин шубубпи пай "Документальный ихтилатар" кӀуру чан писатель-фронтовикдин кӀваин аплбар ишлетмиш аплура. Гьаци вуйиган "Накышарий айи уьмур" аьдатнансиб дар, дидиь жюрбежюр жанрйирин художественный эсерар сатӀи дапӀну, чан хусуси рякь дибиснайи жанрйин китаб ву.

Саб жерге тарихдин бинайин алди яратмиш гьаплу ихтилатариз фольклорин сюжетар, образар аргьаж аплувал хас шула. Дурарикан бязидар рифма айи прозайиндира дидикӀна.

Автор сабсана месэла гьял аплуз чалишмиш шула: Жвуван юрд, дидин тарих ва меденият аьгью аплуз жигьил наслиз дих аплура. Китабдин улихь гафарий бикӀура: «Ичв гьулан гьартерефназ фикир тувай. Уччвуйи лигай учвуз жюрбежюр ккадахьнайи гьюрдар, гьалайин шибритӀар, кюгьне тикилишар дивбан шил, йирси накьвар рякьидичвуз. Дурар дагьлу юрдарин пис дявйирин, азадвал бадали дагьлуйири гьуху женгарин ва ихь ата-бабйирин игитвалин шагьидар ву»

Сюжетдин терефнаан "Накьишариъ айи уьмур" гьварч багъри дагъларин машнахъди, багъри табиаьтдихъди ва дьвдин гьялнахъди писатель-повествователин образ сатли дапну инсан-зегьметкешдин, инсан-эскрин тамам шикил яратмиш дубхънайи образ ву. Шак адарди му китаб табасаран литературайиъ таза жюре ву.

Йирхьцлурпи йисари табасаран литературайиз А.Жяфаровдин «Хлинцар кайи зиянкар», "Бицли геологар" клуру бажаругьлу эсерар гьяфну. Дурар илимдинна-аьгьюваларин мянайин тереф дибисну, школьникариз клури яратмиш гьапдар ву.

Хюрчабнин рякъбиинди табасаран яркврариз тамаши апбан бинайиинди дидикнайи му повестариъ табиаьтдикан, гьяйванатарикан, мянфяаьтлу жиликкан ккадагърударикан ва Дагъустандин сурсатарикан маракьлу улхуб гьябгьюра. Душваъ аьхю тамашайиинди, бегьем гьавриъ шлуси къанажагълуси улупурайи люкьракан ктибтура. Авторы чан герояр-школьникарин шилнаъди руда ва жара мянфяаьтлу жиликкан ккадагърудар агури, табиаьтдин аьлааматнан шиклар урхурайидарин улихь дерккра.

"Хлинцар кайи зиянкар" йицликъюб тамам вуйи, жа-жаради вуйи ихтилатарикан ибарат ву. Дурар авторин образди сатли аплура. Авторин мелзаланан ихтилат гьябгьюри, люкьрахъ хюрч аплуб улупура. Ихтилатар сакъюб кагъзин маштан дибрисди жикьидар вушра, душваъ гьядисйирин къадар гизаф ву.

"Хлинцар кайи зиянкар" успагьи табиаьт улупури "Аждагъайин накьдиин" клуру ихтилатналан ккебгъра: "Мушвлан вари терефер рякъюру! Дагъдикк ккивнайи айвнарси рякъру дагърарин жилгъйир клакнаан кланазкъан душна. Душван кланаъ, дар гьарзаригъян ахмиш шулайи нирин сеснак, гьарай-фигъан аплури, гьялаквал кайи хьухнайи сес гагъ зарбди, учлурди, гагъ саб фти-вуш хълюбкьюрайи ебхьурайи. Нирин зарб лепйир гьарзарихъди зат кам дарди дяви гьабхури, ахмиш

шулайи рѣкъ яркъу аплуз эллешмиш духъна. Нир хъюлу убхъури, шурш хърубзури айибси, каф алди дийибгъна. Дидин йисариинди гъарзарихъди аплурайи дявдин натижа вуди учв гъюблан- гъюбаз дагърарин дар вуйи деринариѣ абхъна..."

Гъядисайин гъаврикк ккаърайи образар, деталар, тевбарилан саваи, Жяфаровди темайин терефар ачухъ апбан бадали дикъат литература абгури гъахъну. Гизафси автори думу тереф жюрбежюр изобразительно-выразительный дакъатарѣ, чливи, ачухъ ва успагъи члалну тамам аплура.

Уъмрин дерин гюзчивалин бинайиин алди, девлетлу фикирну, гъяйванатарин образарилантина гужлирна услир чиб-чпик ктукъивал улупбиинди, игитваликанна усалваликан улхура.

Повестдиѣ аждагъайин образар, нагълар, махъвар, агълар улупури ихтилатар фольклорин ва фантастикайин эсерариз багахъ духъна. Жяфаровди урхурайириз девлетлу илмин мисалар хури, табиаѣтдин аѣтрафарихъна ккунхъувал за аплуз инсан вердиш аплура. Табиаѣт убхбан бадали, дидин девлет агъяди ва къяняѣтлуди и аплуз инсандин вари къувватар сарф аплуз дугъу гъарсар гъавриѣ тлаѣра. Жяфаровдин табиаѣт - ватандин пай ву ва думу даккун аплуз шлуб дар.

Бицлидарин жанрин прозайиѣ биклурайи Ш.Къазиевдин «Аку цладлар» ихтилатарин гъварч зигъмилуди, А.Жяфаровдин тажруба убхъури, илимдинна-агъювалин терефнаан дибиклинайиб гъисаб шулу. Авторы жямѣаѣтлугъвал, зегъметнахъ юклев хъади хъувал, багъри юрдарин, яркварин, чюллерин ва дагъларин чливи табиаѣт ккун апбаз фикир тувуб метлебниинди биклура.

Китабдин "Нивгъар" клуру сабпи ихтилатнаан ккебгъну аьхиримжи «Къантла» ихтилатниина гъяйиз автор Табасаран цлийи ватандашарин психологияйиѣ, бицлидарин рюгънан багъа сирариѣ учлвра ва бязидарин суал кайи клваз рѣкъ абгуз чалишмиш шула. Гъии

члалниинди бицлдарихъди жюрбежюр уьмрин ляхнарикан сюгьбат гъабхура.

Ш. Къазиевди гизаф жвериди фантастикайин художествойин дакъатар ишлетмиш аплбан натижайиь, дугъан произведенйир халкъдин мелзналан яратмиш гъаплу эсерариз багахъ шула.

Коллективный зегьмет заан вуди гъисаб аплури, хъа ялгъузди хъан читиндитлан шулдар клуру идеяйин тереф уьбхру ерийин му ихтилатар маракълудар ву. Гъадму терефнаан "Ккуккумдин пашман мукъам" ихтилат тафавутлу шула.

Поэзияйиьси прозайиьра чан хусуси рякъ дибиснайи М. Къурбановдин сатира ва юморин цикл ихъ литературайиь гъелелиг цлибдитлан адабшвну адру жанр рюгъламиш аплурайивалин натижа ву. М. Къурбановдин фунуб прозайин эсер гъадабгъишра, душаваь зарафатнан, аьлхъбан ва инсандик шлу нукъсанар ишлетмиш аплбан лишнар ктру эсер адар.

«Балачна Гъубач, зарафатарин гъварч» циклийан анжагъ саб ихтилат гъадабгъиш, думу циклийин асас терефнан гъавриь хъуз читин шулдар.

- "Балач, саб дюшюшдиин мюгътал гъахъунза. Накъ ихъ муганайиздин дуст Гъадич алахъунзуз. Узу гъяркъюбси багахъна дупну хуш-беш аплури, бицлиб-аьхюб гъерхри ужуйи диндирмиш гъаплуна. Муганайиз узу гъяркъну клури гъич гъяспикъан ккаьдайи, хъа гъамус маншаллагъ касдиз.

-Мюгътал хъуз ляхин адар, дуст, думу шубуд йигъ мидиз улихъна гъуллугънаан адаьну, маншалла дугъаз ваь - думу адаьдариз, - мялум гъаплу Балачри Гъубачриз".

Саб хайлин хъуркъувалар ади Ш.Шагьмардановди яратмиш даплнайи гизаф аьхю дару "Жихрин гъар" повестра табасаран литература артмиш хъпан лишан ву. Думу повестдиь варитлан ачухъди,

гюрчегди Ш.Шагмардановдин художественный хат1, артмиш ап1барин хусусивал, дугъан поэзияин рюгъ рябкъюра. Дидиз прозайин эсер пузра читин ву, фицики думу гъациб аьнт1икъа саягъниинди яратмиш дап1найи поэма, к1ван симарилан гъюрайи аьжайиб симфония ву. Эсерин композиция, сюжет ктибтбан саягъ мугагъназ табасаран литературайи асла даршидарстар ву. Ч1ал к1уруш гъациб марцциб ва гъяниб вуки. Дидиъ иштирак шулайи адмийирин къисматари, дердну, шадвали, инсанвали, жилихъна, багъри ругдихъна, гъарсаб ч1ивибдихъна вуйи ккунивали тясир ап1ру, к1ваъ таза хиялар, гъиссар уягъ ап1уру, фикир ап1уз мажбур шулу.

Литературайин эсерин гъаври айидариз ачухъди рябкъюра, думу повесть неинки табасаран, хъа дагъустан литературайиъра ц1ийиб ву. Темайиинди? Ваъ. Дагъустан литературайиъ гъулан уьмрикан дидик1найи эсерар ц1иб адар.

Чаъ улупурайи гъядисйириинди? Ваъ. Китабдиъ аьхю гъядисйирра адар. Хъа фит'инди? Чан гъурулушдиинди, дюзмиш ап1бан саягъниинди, ктибтбан нугъатниинди, гъевесниинди, чан деринариъ айи фициб-вуш рягъимлу рюгъниинди. Китаб урхруриз дидик кайи гафар, гъярфар рякъдар, дугъаз рангар шиклар рякъюру, думу шиклар дугъаз фици-вуш танишдар, аьзиздар ву, дурари дугъан к1ваз тясир ап1уру ва заан к1ваъ инсанвалин марцци гъиссар архъру. Фициб аьлаамат вуш аьгъдар, амма автори фициб-вуш жергейиъ дерккнайи гафариъ аьжайиб, сюгърин къувват а.

Повестдиъ гъягъюрайи аьхюбсиб пай гъядисйир жихрин гъарихъди сигъ аьлакъайиъ а. Дидин уьмур, инсанарин къисматар гъиссар, хиялар гъациб саягъниинди гъидикъну аки, дурар асла жара ап1уз шулдар. Ва гъаци думу учв гъарра уьмрин ккагъуз даршлу къувват айи символси рябкъюру. Пуз шулуки, жихрин гъар повестдин к1улин иштиракчи, игит ву. Имбуб ври гъадму гъарлан илит1ибк1на.

Думу гъациб багарихъ яшамиш шулайи ксарин инсанвал ебцру уълчмеси́ра рябкъюру. Гъаддихъди вуйи аьлакъйириинди ухъгъан повестдиъ айи имбу иштиракчъйириз къимат тувуз шулу. Тмуну терефнаан жихрин гъар чан гъвалахъ гъябгъюрайи уьмрин, шулайи гъядисйирин мелз адру шагъидра, дугъри судьяра ву.

Повестдиъ айи гъядисйир автори гъациб саягъниинди ижмиди, успагъиди кит1наки, думу гъациб саб вуйи литературайин гюрчег дараматси рябкъюру. Дидиъ саб артухъан вуйи гаф, келима адар. Дурар вари гъациб устадвалиинди чиб-чпихъди албагнаки, хиял ап1ин повесть саб гъациб зимзарин мукъ ву, хъа дидиъ айи гафари, келимйири, гъадму зимзариси, гъарубди чан вазифа тамам ап1ура. Хъа зимзарин мукъра повестдиъ хабарсузди айиб дар, диди инсанарин хасиятар сабсана терефнахъанди ачухъ ап1ура.

Повесть лирикайин прозайин эсер ву. Думу сабан хъюгъган, улдрубхди дипуз шлуб дар. Диди урхрурин к1ваъ гъацистар аку гъиссар, хиялар уягъ ап1уруки, дугъан уьмрихъна лигбан саягъ ужувлахъинди илт1ибк1уру²¹.

Прозайин жанриъ хъанара Гъ.Гъясановди, Гъ.Гъюсейновди, Э.Гъяжиевди, Гъ.Аьбдурягъмановди, Б.Ражабовди, А.Гъяжиибрагъимовди ва саб жерге жарадари умудлуди чпин гамар алдагъура.

Гъаму саягъниинди урч1вц1урпи йисарин табасаран прозайин жикъи анализди аьхю хъуркъувалиинди ц1ийивал абгурайи бик1бан гъартерефлу устадвал за ап1урайиб дериндиан ухъуз субут шула. Улихъдин ва гъамусдин писателарин тажрубайин бинайиин алди Табасаран прозаикари эстетикайин аьгъюваларин масштабар яркъу ап1ури, идеяйинна-художествойин вахтнан т1лалабар гъурк1ри,

²¹ Ш. Шахмарданов, «Чюнгюр», Махачкала, 2005, 6-маш

табасаран литература хъана заан дережайиз адапруз чалишмиш шула. Тематика яркьу гъабхъну, эсерар жюрбежюр мянайндар ву, амма ихъ проза поэзияин къяляхъ гъубзнаиб ухъуз мялум ву.

Драматургияин гъякънаан хъцлур-миржцлурпи йисарин арайиъ табасаран литература лап цлиб эсераритлан шад аплурадар. Магъа думу: А.Жяфаровдин "Марччлихънин сумчир" (1960), "Таригъули" (1968), М. Шамхаловдин «Бахтавар гъашидар» (1956), Ю.Базузутаевдин «Гвачлинин дубхъна - хулаз вахт ву» (1979), ва Ш.Шагъмардановдин "Хъадукран хлинцарикк" (1980) клуру пьесйир.

Ватандаш'валин дявдин игит "Таригъули" драмайиъ революцияин гъядисйир киваин аплура, "Марччлихънин сумчир" клуру драмайиъ гъийин йигъарикан ктибтура. Колхозар тешкил аплбан тарих ва гъийин дагълу гъул М.Шамхаловдин пьесйириъ атлагура. Хъа Ю.Базутаевдин "Гвачлинин дубхъна - хулаз вахт ву" комедия яратмиш аплуру. Вари дуарар халкъдин сягънайиъ дивну.

Кюгъне аьдатарихъди женг гъабхувализ табасаран литературайи гъарвахтнан гъайгъушин гъубхну. Писателари чпин биклбан фикир барабарсуз нюкягъ аплувализ, шурахъ руш'ват бисувалариз ва жара лайикъсуз аьдатарин рякъ гъадабтруз жалб аплури гъахъну.

"Халис мюгъюббат" пьесайиъ М.Шамхаловди учлру саягъниинди шураз даккнириз абйири риш гужниинди тувувал биябур аплура. Перийиз чаз даккнирихъди уьмур сатли аплуз ккундар, аьдатариз аькси духъну, дугъу чаз гъилигу, чаз бегелмиш вуйиригъ гъягъюб ктабгъуру.

М.Шамхаловдин "Бахтнахъна хътакур" клуру мюгъюббатдин комедияин асас тереф - коллектив хътарди фуклара улихъ дурубшрувал улупуб ву. Таза кюлфетдинна жямьяьтлугъдин арайиъ вуйи наразивалин (конфликтдин) бинайиин гъядисйир гъягъюра.

Темпел Исайин персонаждин зиин жямьяьтлугъдиз къабул ва аьх аплуз даршлу саягънан гъавйир тешкил шулу. Инсан бадали коллектив

аьхю женгнаъ уч1вру ва гьаму женгнаъ Исайин хпир Зилфийин гьунарра ц1иб дар.

Думу комедияйин бина М.Шамхаловди сумч1урпи йисари гьидик1у "Пияниски". "Жилир ва хпир" шиърариин аливал аьгью шулахьуз, фицики гьаму шиърариьси хпирин образ реалист пландиьди а. Думу аьхю эдеб айи, гирамиди бабвалин ва бегьем хпирвалин вазифйир гьахурайи аькьюллу инсан ву.

Пьесайиь Исайин образ т1арп1ди жямьяьтдихьан гьадахьну, мянфьяьтлу зегьметдихьан хьадахьнайи инсандин хасият, дугьан гьиллигь улупуз хьувал М.Шамхаловдин зигьимдин (талантдин) зурба хьуркьувал гьабхьну.

Дишагьлийин ихтиярарин проблема Шамхаловди "Бахтавар гьашидар" пьесайиьра дивра. Пьесайин гьяракат революцияйиз улихьна табасаран гьулаь гьябгьюра. Дидии бина асас вуди фольклориин ал. Иштирак шулайи персонажарин мяълийир халкъдиндар ву. Аминатдин яшайишдиь саб дарувал, дагьлу дишгьлийин психология ва к1ван гьисс рябкьюра. Гизафси ап1урайи мяълийирин ц1арариь чан мюгьуббат кур ап1урайи абайизна бабаз люкьнар жямьяьтлугьдиз гьадабт1урайи жазаси гьугьубжвур.

Таза мярифат арайиз хури, пис аьдатар инсанарин к1ваан ут1урккури, кьур ккун духьнайидарин гьиссарин марццивал улупуб - магьа Жяфаровдин "Марччлихьнин сумчир" к1уру гизаф актарин пьесайин мянайиь дивнайи асас месэла. Зегьметнахьна вуйи ц1ийивал тасдикь ап1уб, инсанарин чиб-чпихьна вуйи янашмиш'валин кьадри за ап1уб пьесайин асас идея ву. Пьесайин к1улин герояр - жигьил Мадина, Уьсман, Рашид ва Расул ву. Мурар зегьметнахьна аьшкь айи, ужудар кьастар айи гьякь жигьилар ву. Гизафси имбу иштиракчйирт1ан гьати вуди комедияйиь кьур ужудар персонажар - Мадина ва Уьсман улупура. Уьсман - улхьан жергйириь айи зегьметкеш ву, дугьаз мал-

къарайин цлийи артелин интересар варитлан гирамидар ву. Мицир цлийи геройин тип сифтейин гъулан мяишатдин коллективизацияин йисариз хас ву. Мадина - гюрчег риш, цлийи жямьяатлугъдин инсан, мелзнийн успагъи члал али риш ву. Дугъан члалнаъ халкъдин ва лирикайин мяълийириан гафар а ва аьгъюди дурар ишлетмиш аплуру. Пьесайин гъяракатнаъ дагълу ватандин кюгъне деврин шикларра ара-арайик гъюдохюри ачмиш шулу²².

Пьесайин сценйириъ Жяфаров мал-къарайин мяишатдин кеспагъли ва этгнографси ухъуз аьгъю шула Комсомол сумчир улупурайи хъубпи гъяракатниинди пьеса ягъурлуди аьхирихъна гъюра. Му пьесайиъ мяишатдин объединениеин председателин образ ягъурлуди тувувал драматургдин аьхю хъуркъувал гъисаб шула. Тажруба айи, чан юрдариин юк1в али му касдин ужудар фикрари ва гъяракатари мяишат улихъна гъабхура. Инсанарин улихъ учв гъарган жавабдар вуйивалин гъавриъ а.

А. Жяфаровдин гизаф йисарин яратмиш'валарин натижа вуди "Таригъули" драма гъисаб шулу, Дагъустандиъ ватандаш'валин гъядисйир улупурайи хроникайинна-документалин пландиинди дибик1найи думу дерин мяна айи драматургияин произведение ву. Мушваъ гизаф гъякьикъятдиъ гъаши образар ади халкъдин мяълийириан Таригъули Юзбековдин образ авадан аплурайи драма ву.

Повествованиеин асас пайнаъ к1улин персонаж вуйи Таригъулийихъди, Бичераховдихъди, Томсондихъди таниш аплура. Гизаф деталари Таригъули женгнаъ ялгъузди дарувал улупура: Порт-Петровскийин большевикарин кагъаз, Турбин гъювал. А.Жяфаровди драмайин ккебгъу йишвхъанмина конфликт зил аплура. Душмандин лагерь, душван пиянискивалар, Бичераховдин эскрарин гъясуз уьмур

²²Шахмарданов Ш.И. «Антология табасаранской поэзии», Махачкала, 1996 г.

ачухъди улупура. Ара-арайик уларикк ккархърайи большевик Турбиндин образди драмайиъ идеяин ахю гъагъ гъабхура. Думу ахкьюоллу ва намус кайи, чан ляхнихъ к1ваант1ан хъугънайи кас ву.

А.Жяфаровди ихъ литературайиз гизаф драматикайин гъядисйир айи эсерар гъахну. Уч1ру сюжетдиинди аьлакьалу вуди драмайин гъяракат гъябгъювали Таригъулийин образ, дугъан фагъум аьгъ'яндарвал хъана ачухъди шиклиз хура. Пьесайин ч1иви, халкъдин ч1ал ахю тярифназ лайикъ шула ва гъарсари аплурайи ч1алнан гъякъвал, иштирак шулайидарин уьмриз хас вуйи гъарсаб гаф пьесайин асас лишнариккан ву.

Гъийин уьмрин темайикан вуйи драматургияйин эсерарикан Ю.Базутаевдин "Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву" пьеса улупуз шулу. Жигъил литераториз агъювалар, гъяракатнан аьшкъ, ц1ийи яратмиш'валарин сирар агуб хас вуйивал пьеса удубч1увунали исбат аплура.

Думу пьеса ургуб актнанкан ибарат дубхъна. Душваъ иштирак шулайидар ва бязи эпизодар гизаф а. К1улин герой - ихтилат гъабхурайир мушваъ ашукъ ву ва дугъу багъри гъулкан, зегъметкешарикан, халачичйириккан мяълийиинди ихтилат ккебгъри ачмиш аплура: - «Баркаван юрд! - гъевеслуди к1ура ашкъи, - Лигуру к1ури улар тухъ шулдар. Гъаму дагъдиина гъарган гъюри гизаф йисар вуйиз, анжагъ гъарган тазади, накът1ан гъи хъана гюрчегди улариз рябкъюрава...

...Гъачай. дустар, гъамус саб гъулазди ктуч1вухъа, дагъдилан аижагъ гъул рябкъюру, хъа узуз учву йиз гъулан уьмрихъди, дидин агъалйирихъди таниш аплуз ккундузуз... Гъан, чюнгор, ккебгъ яв сюгъбат».

Ашукъри гъарсар гъулажвуваз туврайи характеристикайиъ дурариз варит1ан хас вуйи лишнар улупура. Месела, халачйирин

цехдин заведиш гъаму гафариинди лишанламиш аплура: "Ханялдиз саб гафтлан аьгъдар: план, план, план..." Гъялиматдикан клури, ашукъри дугъан шит палтарин абур гъархрадар: "Дугъан клулихъ варитлан багъайин ва аку лакач гъар йигъан гъюдюхюри хъахъра..."

Сабпи гъяракат халачйир урхру цехдиъ гъябгъюра. Базутаевдин пьесайиъ Зубайдатдинна Аслийин машинан гюрчегваларикан улхурадар, хъа дурарин марцци зегъмет, кван аьламатнан успагъи аьлам, чпи уьмриз кечирмиш аплури марцци идейирикан улхура.

Дурарин хилари халачийин накъишар чпин аку уьмурси цлийиди ва утканди яратмиш аплура. Месела, Аслийи чан Камилихъди чпин сумчрин къяляхъ гъабши шадвалин уьмур кванин аплури "Гвачлин" клуру халачи яратмиш дапна. Москвайиз художественный училищейиз дугъаз урхуз гъягъюз теклиф дивна ва гъаддин рази вуйири ахю гъевесниинди гъамус варидарихъ "Йиз хиял" клуру халачийин накъиш адаплурайибдикан клура.

Базутаевди дишагълийин образ яркбу ва дерин гъапну. Гъулан дишагълийин проблема - ляхнин проблема ву: чпи аплурайи ляхниз иштагъниинди лигуз хьуб, чпин артелин къисматнахъан юкв убгуб, дишагълийин рягъатвализ фикир тувуб, гъулан яшайиш ужу апуб. Яшлу дагълу дишагълийи Совет гъюкумдин девриъ гъаши хьуркъуваларикан ихтилат аплура. Дугъу урус халкъдиз, урус члалназ мяълийиинди гимн урхура. Хпирна жилир гюрюшмиш гъашиган конфликт ачмиш шулу. Камил ва Асли - мурар уьмрин рякъюъ сабси гъягъюрайидар дар. Аслийиз зегъметнахъна, хизандихъна, багъри юрдарихъна ахю аьшкъ а, хъа Камилин фикрарин аьлам касибуб ву.

Хьубпи гъяракатнан сценайи тятллариз гъулаз пиянди дуфнайи Камилин образ тувра. Дугъан гъарсаб алдабгъу лик, хиларин гъяракат гъябкъюриз думу даккун шула. Чав аплурайи члалназ жара члаларин жаргондин гафар хували дугъан айтлан вуйи ичливалин лишан улупура.

Гъаму жюре карикатурайин багахъ Аслийин образ успагъиди рябкъюра (карикатурайихъди Аслийин успагъи образ тевуз нач шула). Асли чан жилирихъди читин аьлакъйириъ ахъна ва хизан уьбхбан бадали гизаф жафа зигура. Аслийи аплурайи мяълийиъ дерин дерд ва хажалата. Думу вари гъулаз ккунду, дугъан халачи варитлан гюрчегуб ву. Думу жарадарин ужувлан ляхнариин рази шлур ву. Асли уьмриъ ужур дадаси, жилирин абйир-бабарин гъайгъушнаъ айи швушвра ву. Аьхириъ Аслийи Москвайиъ училищейиъ урхура. Камиликан автори фуклара пуз ккимдар. Асланна Зубайдат эвлемиш шулу. Сягънайиинна ашукъ удучлвну мяълийиинди туврайи ихтилатниинди пьеса ккудубклура.

Пьесайин асас мяна: кюлфетдин драма, гъацира героярин чиб-чпихъди арайиъ шулайи гъяракатарилан саваи, таза уьмри арайиз адагънайи герой - дишагъли улупура.

Пьеса табасаран литературайиъ шак адарди хъуркьувал гъабхъну.

Рякъюрайиганси, пьесйир ихъ литературайиъ лап цлибди ву, амма драматургияйин эсерар диклуб жанламиш шулайивалихъ хъугъуз ляхин гъабхъну, фицики къад йисандин арайиъ - 1935-пи йислан 1955-пи йисариз литературайиъ драмайин произведенйир диклури гъабхъундар.

Думу йисарин пьесйириъ чиб-чпиз аькси цлийибна-йирсибдин, улихъ гъябгъюрайибдинна къяляхъ гъубзрайибдин бинайиин алди арайиз гъафи конфликт гъял аппуз шлу литературайин артмиш хъувал арайиз гъафну. Гъаму жюре конфликт тартиб гъаплхъанмина гъярисвал ва кюгъневалин аьдатар рихшант аплуз шлу гъяракатар айи комедияйин жанр гъафну.

Уьмрин улихъна гъягъюз гъяракатнаъ айи гъийин йигъари инсандин образ яратмиш аплуб аьхиримжи йисарин асас ва важиблу лишан гъисаб шулу.

Рякъюрайи гъялариан табасаран литературайиъ драматургияйин

терепнаан саб жерге хьуркьувалар ашра, гьайифки дидин циркил литературайи гьелелиг зяйифдитан аргъаж шули адар.

2.3. XX-пи аьсрин кьюбпи пайнан табасаран литература (1946- 1992)

Художествойин литература халкьдин уьмрихьди, тарихи гьядисйирихьди сигь аьлакьа ади артмиш шула. Диди халкьдин уьмур, дуланажагь, фикир, фагьум, хиял, ният ачухь шулу. Халкьдин уьми литературайиз тьсир аплуси диди чавра, уьмриз тьсир аплури, халкьдин культура, кьанажагь артмиш аплбаь аьхю роль гьабхуру.

Ватандин Аьхю дяви халкьдин уьмирь зат гьархуз даршлу зурба гьядиса гьабхьну. Гьаддиз дявдин вахтари яваш гьабхьи литература, думу ккудубкьбалан кьяляхь гьизгьинди артмиш хьуз хьюбгьну. Думу вахтна табасаран литературайи вари совет литературайиси, ихь ватанагьлийири фашистарин чапхунчйирихьди гьубху дявди гьаплу гьуналар, игитвалар гьулан мяишатди, лихбан фронтди ватанагьлийирин клубанвалар улупнийи.

XX-пи аьсрин 50-пи йисари вари дагьустан литературайин арайиьди табасаран литература артмиш хьуз хьюбгьну. Думу йисари табасаран совет литературайин шибритипу, диб диву агьсакьал вуйи шаир, писатель Абумуслим Жяфаровдин, Ватандин Аьхю дявдин иштиракчи шаир Муталиб Митаровдин, ухдихьанмина табасаранариз машгьур гьаши Манаф Шамхаловдин творчествойи бегьер тувну. Му девриь табасаран халкьдиз Ватандин Аьхю дявди, фашистарихьди вуйи женгнаь чан жан диву бажаранлу шаир Багьаутдин Митаровдин ватанпервервалин гьисснун ацнайи эсерар гьеерхьну.

50-пи - 90-пи йисари табасаран литературайиъ саб хайлин цлийи писателарин ччвурар ачмиш гъахъну, ихъ шаирарин ва писателарин къадар сабшвнуб ражари артухъ гъабхъну ва дурарин творчествойиъ гъадму вахтари ихъ яшайишдиъ гъахъи дигиш'валар бегъемди атлагну. Дурарин арайиъ зиихъ кудухнайидарилан гъайри литературайиъ хъуркъувалар гъазанмиш гъапдар Агъакерим Агъададашев, Ибрагъим Шагъмарданов, Гъяжиаъли Аълимуратов, Эседуллагъ Ханмягъмадов ва Багъир Раджабов ву.

Аъхиримжи вахтари табасаран литературайиз цлийи насил гъафну. Жигъил шаирар ва прозаикар вуйи Ю.Базутаевди, Ш.Къазиевди, П.Аслановди, Ш.Шагъмардановди, Гъ.Гъюсейновди, А.Агъмедовди, М.Къурбановди чпин шиърарий ислягъвал уьбхбакан, инсанарин арайиъ мясляаьт, гъюрмат, дуствал уьбхбакан, гъулан мяишатдиъ лихурайи ихъ дагълуйирин зегъметнакан, дурарин игитваларикан, табасаранарин хусуси аьдатарикан ва ихъ юрднан табиаьтдин гюрчегваликанна девлетлуваликан, инсанваликан биклуз хъюгъну.

XX-пи аьсрин къюбпи пайнаъ табасаран литературайиъ вари жанрйириинди биклури гъахъну, яна му девриъ романар, повестар, ихтилатар, очеркар, лирикайин шиърар, пьесйир ва жарадар чапнаан удучлуву.

Табасаран халкъдин машгъур шаир Манаф Шамхаловди гъидиклу «Чирагъ нирин дерейиъ» (1958), «Дюзмиш гъабши дере» (1963) романари сифте вуди ихъ табасаран литературайиъ гъуларий колхозар тешкил апбан тема ачухъ гъапну. Му романарий, ихъ табасаран гъуларий колхозар тешкил апруган, нежбрариз алахъу читинваларикан, девлетлуйиринна касиб нежбрарин арайиъ гъабши женгнакан ктибтура.

«Чирагъ нирин дерейиъ» клуруромандиъ гъадмудеврин табасаран гъуларин яшайиш улупура, ихъ гъуларин гъакълу хусуси шикил тувна, фици саб терефнаъ гъюкум, ихтиярар чпин хлиъ дидиснайи кентхудйир, ханар-беглар, кулакарин рижвар, хъа тмуну терефнаъ фягълийир ва цлийи уьмрихъ хъачлакнайи зегъметкеш нежбрар ади гъахънуш, шикиллуди ктибтура.

М.Шамхаловдин «Дюзмиш гъабши дере» к1уру романдиъ гъядисйир гъулаъ ц1ийиди диврайи искусствойин ва культурайин карханйирикан ву. Романдиъ хъанара ихъ халкъдин вакилари дявдиъ гъизигу зегъметнакан, женгнакан ва колхозариъ, артелариъ, карханйириъ зурба жавабдарвалиинди лихури, халкъди чан зегъметниинди дявдиъ гъалиб хъпак фициб пай кивнуш, дявдин йисари вари совет халкъар фици сат1и гъахънуш ва душмандиин гъалиб гъахънуш, гъаддикан дибик1на.

Гъийин гъякыкыатдикан ваярхладару гъубшу деврикан ктибтура гъадму йисари гъибик1у М. Шамхаловдин «Дагълариъ т1урк1бар» ва А.Жяфаровдин «Закурин рякъ» повестариъ.

М. Шамхаловдин «Дагълариъ т1урк1бар», «Женгчйир» повестдин къюбпи пай ву. Дидиъ дагълу гъуларий халкъдин яшайишдиъ, дуланажагъдиъ, культурайий ва экономикаий шулайи дигиш'валар, гъягъюрайи ляхнар улупура. Повестдиъ дегъзаманйирхъанмина дажит1ан гъябгъюз даршлу Магъу дерейиъ машинар гъягъру рякъ тикмиш ап1бакан ва думу ляхний урус халкъдин лайикълу кюмек, дагълуйиринна урсарин арайиъ гъабхъи гъюрмат улупура.

А.Жяфаровдин 1964-пи йисан гъибик1у «Закурин рякъ» повестдиъ Ватандин Ахъю дявдин къяляхъ дагълу гъуларий шулайи ахъю дигиш'валар, урус халкъдин вакиларинна дагълуйирин аьлакыйир, ихъ халкъдин хасиятнан хусуси лишнар (гъюрматлувал, к1ван ачухъ'вал, ляхнихъ юк1в хъувал), табиаьтдин гюрчег шиклар, халкъдин мелзнан эсерариан аьнт1икъа келимйир ишлетмиш ап1ури, гъадму деврин инсанарин хасиятар улупна.

60-пи йисари багъри табасаран литература сабшвнуб лайикълу ва маракълу эсерариинди девлетлу гъабхъну. Дурарин арайиъ сифтена-сифте биц1идариз, урхурайи баяр-шубариз теклиф дап1найи А. Жяфаровдин «Хлинцар кайи зиянкар» ва «Биц1и геологар» повестар улупуз шулу. Повестариъ ихъ дагълу юрднан табиаьтдин гюрчег шиклар яратмиш дап1на, табасарандин яркварий аийи гъяйванатарикан, нахшрарикан, жилккан ккадагъру мянфяаьтлу шей'арикан сюгъбат гъабхура. «Хлинцар кайи зиянкар» повестдиъ

табасаран халкъдин мелзнан яратмиш аплбар бегъемди ишлетмиш дапна. Шаири, жвуван уъмрин тажрубайикан, гюзетарикан мянфяаьт ктабгъури, урхурайидар табиаьт гюзлемиш аплуз, табиаьтдиз лайикълу кымат тувуз, думу уьбхюз, дидин гъайгъушнаь хьуз жалб аплура ва инсан табиаьтдин дугъри эйси вуйивал гюрчег чалниинди тасдикъ аплура.

60-пи йисари табасаран проза ихъ деврин игитарикан дидикнаи саб хайлин очеркариинди, ихтилатариинди, новеллйириинди девлетлу гъабхъну. Асланбег Везировди гъидиклу «Таригъули Юзбегов», «Багъбанчи», «Халачачи», «Доярка» ихтилатариь дагълу зегъметчийин сурат зигура ва сифте вуди ватандаш дявдин игит Таригъули Юзбеговдин образ тувна.

Дявдин темайикан дидикнаи шиърарикан Багъаудин Митаровди гъибиклу ва 1974-пи йисан чапнаан удубчлу «Хабар тув ихъ дустариз» ччвур али гъварч тафаватлу ву. Ватанпервер шаирин ирс ахъюб даршра, дугъу дявдикан гъидиклу шиърариинди табасаран литературайиь аку шил гъибтну.

Б.Митаровдин шиърариь халкъдихъна, ватанагълийирихъна, дустарихъна, багахълуйирихъна вуйи ватандаш'валин дих атлабгна.

Шаири халкъдинна уълкейин къисмат саб вуйивал къайд аплура. Дугъу женг гъабхубтлан ва дяви аплубтлан гъайри, дюн'яйиь ислягъвал уьбхюбра эскрин асас вазифа вуйиб ачухъ аплура ва чан шиърариь дявдиьси ислягъвалиьра лазим вуйи мярифатдин къанунар арайиз хура. Б. Митаровдин эсерариь ихъ халкъдин женгнангъунара дериндиан ва ачухъди улупура, гъаддиз ихъ жигъил наслиз ватанпервервалин тербия тувбаь дурарин метлеблувал ахъюб ву.

Гъаму деврин совет табасаран литературайин хъуркъувал вуди гъисаб аплуз шулу чапнаан удубчлу М.Митаровдин «Накъишариь айи уьмур» клуру прозайин китаб. Чаь гъар жюрейин художествойин эсерар уч дапнаи му китабдиь автори жигъилариз жвуван юрд, ватан, жвуван халкъдин тарих ва культура аьгъю аплбаз, ккун аплбаз дих аплура.

50-пи - 90-пи йисари табасаран совет поэзияра гъаму деврин дагъустан литератураси сабси артмиш гъабхъну. Совет деврин шаирари чпин шиърариь

улихъдин деврин тарихдикан ва гъамусяаьтдин деврикан биклури гъахъну. Дурарин поэзияиз жанрийрин девлетлувал, тематика жигъатнаан яркъувал, сяргъятар адрувал хас ву. Му девриъ шаирарин къадар артухъ хъпахъди литературайиъ ватанпервервалин гъиссра гужли гъабхъну. Лирикайиъ тарихдинна гъийин деврин варитлан учлу месэлийри ахю йишв бисуз ва гъаддихъди литературайиъ цлийи жанрийр, формийр ишлетмиш алуз хъюгъну.

Табасаран поэзия совет деврин йисари артмиш хъуб Дагъустандин, вари советобществойин экономикайин ва культурайин хъуркъуваларикан асиллу ву. Халкъдин уьмур рюгъламиш хъуп'инди шаирарин яратмиш аплбарий художествойин къувватра артухъ гъабхъну, дурарин цлийи эсерарий инсандин эдеблу, ахлакъ хъайи, аькъвлиз тялукъ вуйи уьмур дериндиан атлабгуз хъюбгъну.

Литературайи гизафси гъаму деврин проблемийриз фикир тувра. Гъамцдар шартлариз М.Митаровдин, А.Жяфаровдин, Ю.Базутаевдин, Ш.Къазиевдин, П.Аслановдин, П.Къасумовдин, Ш.Шагъмардановдин, Б.Раджабовдин ва жара шаирарин яратмиш аплбар тялукъ шула.

М. Митаровдин лирикайин поэзияиъ ачухъди ихъ ватандин тарихдин рякъюн клулиъ ахъуз ккунивал аьян шула. Дугъан «Иран- Хараб» (1968), «Ифдин гъарзар» (1973), «Гъарзукк ккахъурин мукъам» (1983), «Чюнгрикан къиса» (1972), «Устад» (1969), «Мишмишин гъарин къисмат» (1978) поэмийриъ, гъамусдин девир улихъдин деврикан гъадагъу дарсарихъди теври, ихъ гъюкуматдин хъугъуз даршлу игит рякъюн сурат тувра. Дугъан шиърарий, Тимуриинна Надир шагъдин гъюжмарилан ккебгъну, совет халкъдин Ватандин Ахю дявдиъ гъадагъу гъалибвалариинакъан ихъ ватандин улукъу гъагъи, бедбахтвалин ва гъунарлу гъядисийр улупура.

Дугъантворчествойи гизафна гизафси гъулан яшайишдикан, республикайиъ диврайи карханйирикан, гъулан табиаьтдикан, миллетдин, табасаран халкъдин хасият ачухъ алурайи эсерари ахю йишв бисура.

XX-пи аьсрин кьубпи пайнан табасаран литературайиь поэмайи аьхю йишв бисура. А.Жяфаровдин 1959-пи йисан гьибиклу «Эреллер», «Дарчиди кивур» (1966), «Чйир» (1959) поэмири ихь литература хайлин девлетлу гьапну. А.Жяфаровдин поэмириь сабшвнуб жюрейин темйир тувна. Дурариь сумчрин мяълийир, ишлар, абйирин гафар, мисалар ва жара халкъдин мелзнан яратмиш ап1бар бегьемди ишлетмиш дапна. «Дарчиди кивур» поэмайиь Ватандин Аьхю дявдиь совет халкъдин игитваликан ктибтура. Поэмайиз тема жигьатнаан урус халкъдин писателари тясир дапна. Му поэмайи писателиз яратмиш ап1бан рякъюь лап заан хьуркъувалар айиб субут ап1ура ва табасаран литературайиь мянфяьтлу, лайикь вуйи образ тешкил ап1бан проблема улихь гьабгьюраийиб улупура.

А.Жяфаровди чан «Чйир», «Уьмур бадали» поэмириьра ихь халкъдин ватанпервервал, дявдин терефкрарихьна, чапхунчйирихьна вуйи даккнивал, душманвал улупура. Дугьан поэмириь шаири чан шиьрариинди дагьустандин халкъдинна урус халкъдин дуствалин тяриф ап1ура. «Уьмур бадали» поэмайиь гьуларийь цлийи уьмур бадали гьабгьюраийи женгнакан ктибтура, рабочий классдин художествойин сурат дизигна ва фици рабочий классдин, тикмиш ап1ураийи инсанарин кьувват артухь шулаш, за шулаш, улупна.

Табасаран литературайиь поэмайин жанр артмиш хьпаь жара улихьна душнайи литературйири (сифтена сифте урус халкъдин) гьаплу тясирну зурба роль гьубхну.

60-пи - 80-пи йисари табасаран литературайиь гизафси жигьил шаирарин, писателарин сесер ерхьуру. Гьидиклу шиьрариинди, шиьрарин мянфяьтлувалиинди, кьадарниинди, художествойин устадвалиинди дурарин арайиь Ш.Къазиев, Ю.Базутаев, Ш.Шагьмарданов, П.Асланов ва жарадар тафаватлу шула.

Жигьил шаирарин эсерар сифте уртахь вуйи гьварчарийь удуч1вну. Дицдар чапнаан удуч1ву гьварчарин кьадар гизаф дар. 1975-пи йисан удубч1ву «Тазар» к1уру жигьил шаирарин гьварчнак литературный институтдин

студентар вуйи Юсуф Базутаевдин ва Шамил Къазиевдин, духтир Пирмягъмад Аслановдин, ихъ ч1алниинди вуйи эсерар удуч1вурайи чапханйириъ, редакцйириъ лихурайи Шагъвелед Шагъмардановдин ва Пирмягъмад Къасумовдин, мектебдин мялимар вуйи Гьюсейн Гьюсейновдин ва Аба Аьгъмадовдин, харатчи уста Заки Дашдемировдин ва жарашаирарин эсерар тувна. Му гъварчнаъ тувнайи авторарин шиърари ихъ багъри табасаран литература артмиш шулайиб, заан дережайиз удубч1внайиб улупура. Дидиъ тувнайи жюрбежюр ва къиматлу литературайин эсерарин, жюрбежюр кеспйирин эйсйир вуйи шаирарин ва писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гъякънаан мялуматар 1976-пи йисан «Чирагъ» ччвур али, 1978-пи йисан «Ватандин дих» к1уру жигъил шаирарин ва писателарин уртахъ гъварчар, хъа 1981-пи йисан - «Шавгъар» ччвур али шиърарин гъварч чапдиан удуч1вну. Дидиъ Муслим Къурбановдин, Абумуслим Аьгъмадовдин, Гъясан Аьлиевдин шиърар тувна. Жигъил шаирари чпин эсерариъ багъри ватандикан, ислягъваликан, инсандин, уьмрин, табиаьтдин гюрчег'валикан бик1ура.

Табасаран литературайин биначйир вуди гъаши Абумуслим Жяфаровдин, Багъаудин Митаровдин ва Манаф Шамхаловдин, чпихъ хусуси бик1бан хат1ар хъайи Шамил Къазиевдин, Пирмягъмад Аслановдин, Юсуф Базутаевдин, Шагъвелед Шагъмардановдин, Пирмягъмад Къасумовдин ва Мягъмад Аьлиевдин ихтилатар 1986-пи йисан чапнаан удубч1ву «Ихтилатар» ччвур али гъварчнаъ уч дап1на. Ихтилатариъ инсанарин ц1ийи аьлакьйир, зегъметниин ашкълувал, ляхнихъ юк1в хъайивал, ихъ адмийирин хасиятнан т1улар, табиаьтдин гюрчег'вал, утканвал уьбхювал, ихъ инсанарин юк1варин жумартвал, дуствал ва марццивал тасдикъ ап1ура.

Жигъил шаирар вуйи А.Сефигъурбановдин, Гь.Гьюсейновдин, Гь.Т1аибовдин, А.Аьгъмадовдин, Г.Уьмаровайин эсерарин эгъемият аьхиримжи йисари аьхюб ву. Дурарин эсерарихъ хусусивал идеяна эстетика жигъатнаан къиматлувал, инсан тербияламиш ап1баъ метлеблувал хъа.

Гь.Т1аибовди яратмиш гьап1у «Рубдин тикйирикан баллада» эсериъ шаирин табиатдихьна вуйи марцци гьиссар, ислягьвалихьна дих ап1уб ачухъ шула. «Деллу нир» эсериъ шаирин вахтнакан ап1урайи хиялар ачмиш ап1ура. «Му фу гьабши» шиъриъ улихьдин дявдин читин йигъарикан ктибтура.

А.Агьмадовдин «Инсан шиир инсанвалин трагедияин себебарикан, инсандин хасиятнакан, яшайишдикан ву. Дугъан «Буржи» к1уру шиъриъ инсандин варит1ан багьалу буржйир - Ватан, халкъ, баб адлу ап1уб вуйиб тасдикъ ап1ура.

Г.Уьмаровайин «Йигъ-йишв», «Гьиссан хиялар» эсерариъ табасаран дишагьлийин уьмур, дугъан зегьмет ва аьгъ'валат шикиллуди улупура.

Жигьил шаирар ва писателар вуйи Гь.Гьюсейновди, М.Кьурбановди, А.Агьмадовди, Гь.Т1аибовди, М.Мягьямадовди ва жарадари гьидик1у шиърар уртахъ сборникариъси, газетариъра, «Литературайин альманах» ва «Дагъустан дишагьли» журналариъра удуч1вну.

Кьяляхьна йисари табасаран литература артмиш ап1бак зиихъ кудухнайидарилан гьайри жигьил шаирар ва писателар вуйи Эсед Гьяжиевди, Аь.Кьурбановди, А.Гьяжиибрагьимовди, Аь.Аьбдурягьмановди, Гь.Аьбдурягьмановди, Шюшеханум Керимовайи чпин пай кивну.

Гьаму обзориан рябкъюрайиганси, жигьил шаирари дик1урайи шиърарин къадар гизаф, хъа художествойин устадвал заануб ву. Дурари чпин творчествойинди багъри табасаран литературайин художествойин девлетлувал артухъ ап1ура.

Му йисари табасаран литературайиз П.Кьасумовдин «Бахтлу хияларин вахт» (1975), П. Аслановдин «Аку апрель» (1969), «Шиърар» (1978), Ю.Базутаевдин «Хьадукран мархъ» (1976), Ш.Къазиевдин «Аку ц1адлар» (1977), «Т1илисим кайи сим» (1988), «Уььйир ап1ру сул» (1990), «Жилин сабур» (1985), А.Гьяжиибрагьимовдин «Ц1амц1ам кьюл» (1990), И.Шагьмардановдин «Гвач1ниндин рякъ» (1986) ва жара шаирарин, писателарин китабари тясир гьап1ну. XX-пи аьсрин кьюбпи пайнан табасаран литературайиъ сабшвнуб китаб ужуб зегьмет зигурайи

ватанагълийирикани дидикана. П.Къасумовдин «Декку чимрин халачи» (1986) китабдиъ айи очеркариъ автори намуслу зегъметниинди адлу гъахьи дхъ деврин аьдатнан инсанарикан ктибтура. «Игитарин жил» клуру Вьетнамдикан вуйи очеркариъ ярхи девриъ гизаф дердер-балйир улукъу, гъамус сатли дубхънайи гъийин азад Вьетнам улупура.

1988-пи йис табасаран литературайиъ девлетлу йис вуди гъисаб аплуз шулу. Му йисан Ш.Къазиевдин «Тилисим кайи сим» ччвур али шиъраринна поэмйирин гъварч удубчлвну. «Тилисим кайи сим» поэмайиъ ва лирикайин шиърариъ тилисим кайи (мюгъюббатнан) сим назук вуйивал ва думу дубхну ккунивал тасдикъ аплура. Ахъюну пай шиърариъ багъри юрднан, зегъметнан инсандин гюрчегвал улупура.

Гъадму йисан чапнаан удубчлву Ш.Шагъмардановдин «Жихрин гъар» китабдиъ «Жихрин гъар» повесть ва «Эскрин дада» гъикая, «Гатдин чирккв», «Гъатхумухур» ихтилатар а. Дурариъ иштирак шулайи дагълуйир чпин багъри ругдихъди, табиаьтдихъди сигъди аьлакъайиъ ади улупна.

1988-пи йисан чапнаан удубчлву «Зегъметна берекет» ччвур аликитабдиъ Ш.Шагъмардановдин, А.Аьгмадовдин, П.Аслановдин, Ю.Базутаевдин, М.Митаровдин, И.Шагъмардановдин ва жара дагъустан писателарин Ватандикан, зегъметнакан, уьлкан вуйи эсерар чап дапана. Шиърариъ гъар касдиз чан багъри Ватан, инсандин намуслу зегъмет, зегъметнан бегъер вуйи берекет фукъан багъади ва аьзизди вуш, рябкъюра.

Ш.Къазиевдин «Клару арс» хайлин шиърариъ ватандаш тематикайи, ватандин темайи ахъю йишв бисура. Шаири чан ватандикан, чан гъулкан биклура. Дугъаз чан гъахи юрднахъди, гъулахъди аьлакъайиъ айи вари шей'ар багълалу ву. Шаири чан багъри ватандин, жилин шиклар жвуваз хас вуйиси, чан лишнариинди, чан рангариинди зигура. Дугъу деврин улихъ инсандин жавабдарвал гъисс аплура, жвуван халкъдин гъуллугънаъ хъуб заан дережайин шартли вуди гъисаб аплура. Шаирин хайлин шиърар («Бабаз», «Ихъ хулаъ аплдайва ишарат», «Гъибихъунзуз», «Хъана гъулаз») дишагълийиз, багъри дадайиз бахш дапана. Дугъан шиърариъ уьмрин шиклар, инсандин

сурат дугъриди дизигна, табиатдикан дизигнайи шиклар аудар ву. Ш.Къазиевдин шиърарий бегъемди мелзнан яратмиш ап1бариан гъадагъу образар ва алатар устадвалиинди ишлетмиш дап1на.

Ш.Къазиевдин 1985-пи йисан чапнаан удубч1ву «Жилин сабур» китабди шаирин заан хъуркъувал ва бажаранлувал субут ап1ура. Китабди «Руг ва рюкъ» к1уру поэмана шиърар а. Поэмайи Ватандин Ахю дявдин читин вахтарикан, инсандин ва Жилин гъагъи къисматнакан тясирлуди кидибтна.

Диди айи «Руг ва рюкъ» поэма Дагъустан республикайин С.Стальскийин ччвурнахъ хъайи премияйиинди лишанлу гъап1ну.

Ю.Базутаевдин «Байвахтнан сюгърин жилгъа» (1983), «Мюгъюббатдин ч1ал» (1983), «Сикинсузвал» (1981), «Узу малайик дарза» (1991), «Уъмрин геренар» (1989), «Юк1в либхура» (1987) китабарий мюгъюббатдин, табиатдин, пейзаждин лирикайи, дадайин темйири ахю йишв бисура. Юсуф Базутаевди табасаран литературайиз шиърар бик1бан ц1ийи жанрйир - глосса, сонет ва гъ. ж. гъахну. Дугъан творчествойиз гизафси урус литературайи тясир гъап1ну. Шаирин творчествойи аьшкънан лирикана пейзаждин (табиатдикан вуйи) лирика аьлакъайи ади тувна. Ахюну пай дугъан шиърарий ватанпервервал, багъри жил, жвуван халкъ, ватан ккунивалин тема к1улинуб ву.

Ю.Базутаевдин эсерарий совет инсанарин к1ван гъюрматлувал, жумартвал, сарсарихъди дуствал ва марццивал улупура. Ш.Шагъмардановдин творчествойи ухъу улихъдин деврингъагъи вахтарихъна гъаъра ва думу девриз аькси вуйи ц1ийи дигиш'валар улупура. Дугъу гъидик1у китабарий ва шиърарий - «Йигъ ва йишв» (1985), «Жвуван рангар» (1980), «Чархачи» (1979), «Хядарин хяр» (1990) уъмрин гюрчегваликан, дидиъди гъагъюрайи инсанарин марцци гъиссарикан, къисматнан читин жилгъйириккан, жвуван ватандикан, халкъдикан бик1ура. Дугъан «Хъадукран хлинццарикк» к1уру пьесайи гъийин деврин инсанарин хасиятар, къисматар улупна.

Гъаму деврин табасаран литературайи активно вуди шаир Пирмягъямат Асланов иштирак шула. Чан китабарий ва шиърарий («Вафалувал», «Бабан

дих», «Лигувал», «Байвахтнан хьадукар», «Теклиф», «Аку апрель», «Шиърар», «Замана» ва ж. дугъу табасаран чӀалниинди урхурайидариз халкъдин игит зегъметнакан, инсанарин арайиъ дюбхну ккуни дустваликан, жвуван багъри юрднан табиаьтдикан, ватанперверваликан ктибтура. П.Аслановдин шиърариъ жигъил насил жвуван багъри гъулан ужудар аьдатариинди тербияламиш апӀбан вазифа аьхюб ву. Дугъан шиърариъ цӀийи эдебнан, тербияйин, насигъятдин къанунар, шартӀар ачмиш шула.

Поэзияйиъ хайлин хьуркъувалар гъазанмиш дапӀнайи табасаран литературайиъ аьхиримжи йисари прозара артмиш хьуз хьюбгъна. Муганайиз проза артмиш апӀбаъра шаирар иштирак шули гъахъну. Амма ялгъуз прозайиъ лихурайидар литературайиъ ади гъахъундар. Хъа гъамус литературайиъ чпин вари художествойин къуватар прозайин чюлиъ сарф апӀурайи писателар арайиз дуфча: Абакар Гъяжиибрагъимов, Гъяжимурад Гъясанов, Рашид Аьзизов.

А.Гъяжиибрагъимовдин эсерарин асас тема табасарандин гъубшу девир ву. Дурариъ урхруриз чан улихъ хъайиси рякъру саягъниинди шикиллуди гъубшу деврин гъядисйир улупна, зегъметкешарин гъагъи къисматнан дугъри шиклар дизигна. «Гъизил айи тавра» зсериъ девлетну инсандиз апӀру чӀуру тясирнакан кидибтна.

Гъ.Гъясановдин эсерарин хусусивал гъаддиъ аки, дурариъ дердна шадвал, аьзабна бахт, инсанвална фендигарвал, чӀуру нефсна марцци гъисс фици уьмриъ гъидикънаш ва гъарган чиб-чпихъди сикин даршлу женгнаъ аш, улупура. Писатели чан эсерариъ инсандин кӀван марццивална чиркинвал, дурарин аьхиримжи сяргъятариинакъан ахтармиш апӀура. Гъамусдиз Гъ.Гъясановдин къюб китаб удучӀвну: «Зейнаб» (1991) ва «Ергюхин шил» (1995). Р.Аьзизовдин эсерарин иштиракчи гъийин деврин инсан ву. Дугъан эсерариъ ухьуз уьмриъси ужударра, харжидарра, фагъумлударра, фагъмин камидарра, аьрзачйирра, зарафатчйирра алахъуру.

Р.Аьзизов чан эсерариъ инсанарин арайиъ шлу жюрбежюр месэлийир гъял апӀбахъна урхрударин фагъум жалб апӀуз чалишмиш шулу.

Совет деврин тяриф аплуб, думу адлу аплуб буржи вуйи вахтари гьелбет литературайин эсерари гизафси пропагандист роль гьабхури гьахьну. Амма аьхиримжи йисари литературайин сягьнайиина удучлву жигьил писателари литературайин клулин месела эсерин художествойин цлийивал, эстетикайин тясирлувал, форма, композиция жигьатнаан цлийивализ артухъ фикир тувра. Литературайи инсандин клван лап жини назук хиялар ачухъ аплура, текрар даршлустар художествойин тясирлу дакъатар ишлетмиш аплура.

Дидихъди сабси урус литературайиан дюн'яйин ужударстар художествойин эсерарихъди таниш гьаши дурари гьарган цлийи форма абгура, гьаци сонетар, глоссйир, балладйир диклура.

ПОЭМА

Ухьуз мялум вуйиси, поэма шиърин цларариинди дибиклнайи члатху эсер ву. Дидиъ тарихи гьядисйирикан, дурариъ иштирак гьахьи игитарикан, дурарин лирикайин вая ватандаш заан гьиссарикан ктибтуру.

Поэмайиз саб къатлиди къайд дапнайи клалиб, (форма) адар. Дидин клалиб къадим Грецияйиъ учв арайиз гьафихъанмина гизаф дигиш гьабхьну ва гьамусра шули ими.

Гьарсар шаир чан поэмайин темайиз, дидиъ айи гьиссариз, фикрариз лигну гьадрариз балгрисиб клалиб абгуз, дюзмиш аплуз мажбур шулу. Гьаци вуйиган жюрбежюр шаирарин поэмйир дурарин темйириинди ва гизафси клалибниинди, дюзмиш аплбан саягъниинди чиб-чипхъан тафавутлудар шулу, гьаз гьапиш гьарсар шаир чан эсерин тясирлувал, деринвал артухъ аплбан бадали гьарган фу-вуш цлийиб абгуз чалишмиш шулу.

Магъа ухьу Ю.Базутаевдин «Байвахтнаан сюгьрин жилгъа» клуру поэмайихъди таниш гьахьунхъа. Думу китабдиъ айи жара поэмйирихъан гизаф тафавутлу ву. Фит'инди? Чан дюзмиш аплбан саягъниинди, чан хусуси клалибниинди, чаъ айи дерин гьиссариинди, фикрариинди. Поэмайин гьурулушнаъ гизаф цлийивалар рякъюрухъуз: газетариъ айи статйириан парчйир тувуб, гьядисйир саб къайдайиъди, саб-сабдихъди дарди гьидикьну

тувуб (хабрар, к1ваина хубар, элин собран, дерин...) сюгърин гъядисйир ишлетмиш ап1уб (космосдин сес, вахтнан гафар, дернин улхуб ва ж.)

Поэмайин гъамциб к1алибну шаириз дидиъ жюрбежюр фикрар, гъиссар, инсаниятдин, бабан уъмрикан, къисматнакан вуйи шиклар яркъуди тувуз ва гъаддиинди эсерихъна урхурайирин фикир, гъисс, юк1в жалб ап1уз, дидиз тясир ап1уз ва гъаму саягъниинди инсаният чан къисматнакан фикрар ап1уз гъитуз чалишмиш гъахъну.

ХУДОЖЕСТВОИИН ЭСЕРИН МЯНА ВА К1АЛИБ

Литературайин эсерин к1алибна, думу к1алибнаъ айиб (мяна) гъарган сигъ аьлакъайиъ ади шулу. Эсерий айиб, шлуб фициб вуш, фу саягънануб вуш лигну, гъаддикан асиллу вуди шулу дидин к1алибра. Чаз хас вуйи к1алибнаъ тувнайи мяна урхрурихъна тамамди рубкъуру, гъаз гъапиш гъадму к1алибну эсерин тясирлувал гужли ап1уру. Гъамдин ужуди гъаври ахъбан бадали гъамциб мисал хурхъа. Сари чан хялижвуван улихъна бедрейиъди вичар хуру, хъа сари дураар хрусталин (гъамгнан) вазайиъди улихъ дивру. Вичар сабстар ву, амма вазайиъ айидар ухъуз хуш шулу, гъаз гъапиш гъадму вазайи (к1алибну) дидиъ айи вичар (мяна) тясирлу ап1ура.

Чан к1ваъ айи фикрариз, гъиссариз (мянайиз) лазим вуйи к1алиб абгуб рягъят дар. Саспиган думу к1алиб шаирин, бик1рурин к1ваз мянайихъди сат1иди, учв чалан гъюру, хъа саспиган думу дибрихъри шулу. Эсерин к1алибназ дидин ахъювал биц1ивалси дахил шулу: дюзмиш ап1бан саягъ (гъядисйир чиб-чпихъди тувуб), ктибтбан саягъ (авторин терефнаан, сар игитрин вая мялум дарурин). Поэзияйин эсерарин к1алибназ гъацира дахил шулу ц1арнан ярхишин (слогарин къадар - 4, 7, 8, 11, ва ж.), ц1арар къюб, юкъуб, йирхъуб, миржиб сат1иди бендариъди тувуб ва гъ ж. Ухъу кудухдарилан гъайри гъарсаб халис литературайин эсериз чан хусуси к1албин жара лишнарра ади шулу.

Художествойин эсерин к1алибна мяна чиб-чипхъан жара ап1уз даршлусиб аьлакъайиъ ади шулу. Мянa саб фицибвуш к1алибнаъ адарди шлуб дар,

к1алибра, чаъ мяна адарш, фук1а дар. Амма к1алиб мянайилан асиллу ву. Мянайи чаз хас вуйи к1алиб т1алаб ап1уру. Ва гъаци шаириз чан к1ваъ айибдиз хас вуйи к1алиб гъибихъган, дугъан эсер дерин, тясирлу, к1ваз хуш шлу саягънануб шулу.

ЛИТЕРАТУРА ВА УЪМУР

Литературайиз уъмрин чешне, уъмрин учебник хабарсузди дупнадар. Учв арайиз гъафихъанмина литературайи уъмриъ ахю роль гъабхура. Диди инсанариз агъювалар тувру, чаъ айи ч1иви тажрубайиинди жигъил насил уъмриъ айи ужуб-харжибдин гъаври т1аъру, дурар дидиъ уч1вуз, яшамиш хъуз зегъмет зигуз гъязур ап1уру, къуру насигъятариинди ваъ, хъа чаъ уъмриъ айистар ч1иви чешнийириинди. Художествойин эсер урхувал саб мялум дару уълкейиз сиягъят ап1увал ву. Эсер урхурайириз учвра думу эсериъ гъягъюрайи гъядисйириъ иштирак шулайиси гъибгъру, дидиъ айи ужудар иштиракчйирин фикрари, хиялари, гъиссари думу инсанвал жигъатнаан артмиш хъуз кюмек ап1уру. Китабдиъ айидарин уъмриъ иштирак шули, урхурайир гагъ ишуру, гагъ аьлхъюру, гагъ думу муганайиз чаз зат мялум дару гъиссари наана-вуш мялум дару уълкейиз гъахуру. Эсериъ айи ужудар касарин хасиятар дугъаз къабул шулу, харжидар даккун шулу ва гъамци чазра хабар дарди, дугъу чан фикир, гъисс, хасият тербиялу ап1уру, дугъан фагъмиъ айи дюн'я гъат1абццуру, дугъаз гъарсабдин гъаври ахъуз рягъят шулу ва натижайиъ дугъкан чан уълкейиз лайикълу ватандаш шулу. Гъаддиз, дугъри ву, инсандин фагъум, эстетикайин гъисс артмиш ап1баъ, дугъан хасият ужувлахъинди дигиш ап1баъ вари искусствйирин арайиъ литературасиб ахю уъмарат адар.

Литература жямаятдин ккудубшу, гъийин ва закурин уъмрихъди ижми аьлакъайиъ ади шулу, гъаз гъапиш гъарсаб литературайин эсери чаъ ат1абгнайиб инсанарин гъийин, накъдин уъмриан гъадабгъура диди, ключейиъ кебхнайи зурба гюзгюйиси, чан багахъ гъябгъюрайи уъмур улупуру. Амма саб мяналу тафавутвал а - гюзгюйи вари айи айиси, жибикъан дигиш дарап1ди улупуру, хъа литературайи дици ап1урадар. Думу яратмиш ап1рур

чан хасият, чан метлеб, фагъум, гъисс к1ваъ айи инсан ву. Дугъу чаз рякъяриъ гъабхъуб вари зсериз гъадабгъурадар. Шулайи вая гъаши гъядисйиригъян дугъу варит1ан метлеблудар, инсандин фагъмиз, намусназ лайикълудар, инсаниятдин закурин уъмриъра гъузну ккунидар гъядягъюру. Чаз лазим гъабшиган, бик1рури уъмриъ дарши гъядисйирра чан эсериъ т1аъру. Ч1уру гъиллигъар, хасиятар урхрурин к1ваз хяви шлуси, хъа ужуб, дид'ин гъяйран шлуси, тувру. Эсерин метлеблувал, кыматлувал, гъелбет, думу бик1урайирин устадваликан асиллу ву. Зигъимлу писателари чпин эсерариъ айидарин хасиятар, шиклар гъаци тувруки, ухъу дурарихъ к1ваант1ан хъугъурхъа ва саспиган дурар наан-вуш, фила-вуш гъяркъдарси гъибгъру. Ухъу эсерин иштиракчийинк1ван лап деринариъ айи жини хияларин, фикрарин, гъиссарин шагъидар шулхъа, душваъ фици ужудар фикрар, гъиссар харжидарихъди женг наъ аш, фици аъхириъ ужуб гъалиб шулуш, рябкъюрухъуз. Гъамрари вариди усбат ап1ураки, инсан тербиялу ап1баъ литературайи зурба роль гъабхура.

Мисалназ гъадабгъухъа Гъ.Гъюсейновдин «Гъизил» к1уру повесть. Дидиъ автори Селмийин къисматнакан тясирлу шиклариинди кидибтна. Ухъуз рябкъюру, фици девлетнахъ хъергу Селмийин хасият дигиш шулаш, дидиъ айи инсанвалин заан лишнар кт1ушвураш. Дугъан девлетнахъна вуйи тямгъну неинки чан, хъа чан чвуччвун риш Минайин уъмурра кур гъап1ну. Гъацдар касар, белки, ухъуз уъмриъ гъяркънийшул, амма ухъу дурариз фикир тувундархъа, хъа магъа писатели Селмийин суратнаъ к1ваъ артухъ тямгъ айи инсанар улупну ва ухъуз дицистар къабул шуладархъуз, гъаз гъапиш мушваъ ухъу Селмийиз жара терефнаан лигурахъа, автори дугъан суратнаъ айи ч1уру гъиллигъар ужуди рякъруси тувна. Селмийин сурат ачухъ ап1руган, автори дугъан хасиятнаъ гъацдар тямгъкрарин сурат, уч дап1ну, сат1и дап1на. Гъамци литературайин эсериъ айи игитар гъаци уъмриъ айиси, гъяркъюбси дигиш дарап1ди, умумиламиш дарап1ди тувдар. Уъмриъ, мумкин ву Селмийин хасиятнан лишнар сасабди хайлин инсанарик кади хъуб. Хъа автори дурар сат1и дап1ну саб вуйи хасият яратмиш гъап1ну ва

думу ухъуз ихъ арайиъ айи ч1иви касси рякъюрухъуз, гъаз гъапиш дугъан гъиллигъар ихъ гъирагъа- рихъ хъайи инсанарин хасиятариан уч дап1найидар ву.

Ю.Базутаевдин «Байвахтнаан сюгърин жилгъа» поэмайиъ айидарин хасиятарра гъаци уъмриан гъадагънайидар ву. Мисалназ душваъ айи бабан сурат дюн'яйиъ айи вари бабарин лишнар айиб ву. Гъациб мерд, рягъимлу хасиятнан, к1ваъ вари дюн'яйин зийнар айи бабар ц1иб адар. Авторы мушваъ сар бабан суратнаъ вари бабариз хас вуи, дурариз айи хасиятнан лишнар улупна.

Литературайин эсер табиаътдин шиклар туври айиб вая гъяйванатарин уъмрикан вуди хъуб мумкин ву. Амма гъар фиткан бик1урашра, эсер бик1урайи писателин к1ваъ айиб саб ву - инсан, дугъан жарадарихъди, табиаътдихъди, гъяйванатарихъди вуи аьлакъйир. Гъадму табиаътдиканна гъяйванатарикан вуи эсерарира инсандин хасият аьлава ап1уру, гъадму аьлакъйира инсандин хасият ачухъ ап1уз кюмек тувру. Литературайи гъарган инсан чахъна зигуру, думу дугъри рякъюъди гъягъюз гъитру, дугъаз ч1уруб даккун хъуз гъитру ва дугъан гъиссариз, к1ваз тясир ап1ури, инсан гъам илим, гъамсана эстетика жигъатнаан девлетлу ап1уру.

КЕЧИРМИШ ШУЛАЙИ ДЕВРИН ТАБАСАРАНЛИТЕРАТУРА

Литература гъарган уъмрихъди сигъди аьлакъайиъ ади артмиш шулу. Уъмриъ гъягъюрайи тарихдин, жямяаътлугъ гъядисйири дидиз тясир ап1уру. Жараси хъубра мумкин дар, гъаз гъапиш литературайин зсерар яратмиш ап1ру писатель саб тарихи девриъ яшамиш шулу ва гъадму деврин инсандин фикрариъ, гъиссариъ гъадму деврин лишнар адарди шулдар. Гъарсаб эсер урхруган, ухъуз дидиъ, гъелбет, думу яратмиш гъабши деврин лишнар, инсанарин гъяракатар, хасиятар, хиялар, мурад-метлебар рякъюру ва гъаддихъди сабси думу гъибик1у писателин фикрарра, дугъан бик1бан хат1ра ва дугъан ччвурра тьяин ап1уб читин шулдар. Гъаз гъапиш халис

литературайин эсериъ учв гъибиклу авторин хусуси художествойин хатл ктибтбан саягъ, члал ади шулу.

Гъаму терефар фикирназ гъадагъну 90-пи йисарин табасаран поэзияйиз гъилигган, рябкъюруки, литературайиз гъюрайи гъарсаб цлийи наслиз чан сес-дих, биклбан саягъ, хусуси лишнар а. Думу усбат аплбан бадали Аь.Къурбановдин «Йицлиургуд йис ву шуран», Э.Аьдиловайин «Завуъ хядси кархъну ург, риш», Ш.Керимовайин «Гъаплру узу», Аь.Ссфигъурбановдин «Багъри юрдарин нугъат» ва жара шиърарихъди таниш хъувал чляаьн ву.

Литература саб йишв'ин дийибгъну гъубзруб дар. Думу уьмурси гъарган гъяракатнаъ а, артмиш шула, диди чаз гъарсаб девриъ цлийи поэзияйиз рякъяр, цлийи клалиб, текрар дархъру шикиллу аплру художествойин алатар, тадарукар(ташбигъар,тевбар ва гъ. ж) члалнаъ художествойин цлийи мумкинвалар агура. Ухъуз рябкъюрайиси, аьхиримжи йисари шаирари литературайиз цлийи клалбин шиърар духна: сонет, триолет, акрошиир; поэмайин сяргъатар яркъу аплура, дидиъ гъийин йигъандин гъядисйир тясирлуди улупура. Шаирари цларарин хъпалгбаз, рифмайиз артухъ фикир тувра, цезурйирин къайда члур аплури имдар. Шиърин ритмйиз фикир тувра, шиърин цларар ритм ва мяна жигъатнаан саб вуйи къатлариз жара аплура, шиърар диклбан уьлчмйирин сяргъатарра яркъу аплбан мумкинвалар агура.

Аьбдурягъим Аьбдурягъмановдин «Сюгърин ригъдин нурариккди...» шиъриз байвахтнан уьлкейиз лирикайин сиягъят пуз шулу. Думу багъри гъулахъна вуйи назук гъиссари абцлна:

Сюгърин, ригъдин

Нурариккди

Ккуний архъуз

Яв мухриъ, йиз дагълу гъул,

Йиз гюзел мурччв...

Тюнт гъиссарин гъизгъинвал'ан

Йиз ялавлу юклев тлубккри,

Гъит шадвалин нивгъарин гъи
Булагъ ибшри йиз к1вакан.

Шиъриъ му ккунивалин гъисс гъюблан-гъюбаз артухъ шули, гъациб
дережайихъна дуфнаки, лирикайин игит варжйириккан дап1найи кунц1ар
гъяц1ли хабахъ хъауз гъязур ву.

Элмира Аьдиловайин «Завуъ хядси кархъну ург, риш» шиъри дишагълийиз
чан бахт бадали женгназ дих ап1ура:

Сабансан махъан алдатмиш,
Жасусрихъди бахт мап1ан кур.
Ялгъуз хядси кархъну ург, риш,
Ург, гъабхруси уларин нур.

Хъасин художествойин саягъниинди шуран къисмат кур ап1увал
фу вуш, гъаври т1аъра:

«Бюркью касра гъаври ишри,
Хядар масу тувуз хъюгъиш.
Зав муч1у шлуб аьгью ибшри.

Аьбдуллагъ Аьбдурягъмановдин «Багъри юрд» эсериъ багъри
юрдарин къисматнахъна, уьмрихъна вуйи гъизгъин жавабдарвалин
гъиссар а:

Увкан вуйи хиялари
Азук гъалабулугъ кап1ну.

«Лизи ялхъван», «Ургуб рангнан гъяд» шиърариъ багъри
табиаьтдин гюрчег'вал ачухъ шула.

Элт1епну мархъ. Къюб ягъал дагъ
Кит1на ургуб рангнан гъядру.
Уткан дубхъну адарин багъ,
Мархълин штухъди маш дижибк1ну.

Муслим Къурбановдин «Уъмур», «Жил» шиърариъ инсанвалин заан
къанунар къайд ап1ура. Инсан жил'ин лицурайи сиягъятчи дар, гъарсар касди,
ужуб-харжибдин гъаври ади, уъмур хъап1ну ккунду:

«Гъайгъусузди уъмур хъап1уб герек дар,
Гъайгъу хътру инсан, думу инсан дар.»
- к1ура дугъу саб шиърриъ, хъа жарабдиъ:

«Хал туварза, пул туварза, анжагъки –
«Уъмрин рякъюъ бахтсуз касар алдрахъри.»
Сар бабура велед уъмриз гъахундар
Харжи ляхниз шерик хъувал шарт1 ади.»

Абдулмажид Къурбановдин лирикайин шиърари урхрударин юк1вариз чпин
марщивалиинди, гюрчег гъиссариинди, назук хиялариинди тясир ап1уру.
Гизаф утканди, дериндиан, варит1ан аьдатнан гафариинди ачухъ дап1на
дугъан «Йиц1иургуд йис ву шуран» к1уру шиърриъ шуран хасият, къисмат,
бахтнахъна вуйи тямгъ. Мялум дару гъиссари юк1в абц1найи шуран хиялар
дугъу гъамци ачухъ ап1ура:

«Чан яриккан дугъаз нивк1ар Рякъюру йишвну,
Гъугъужвuru кюкйир, ук1ар
Ургури аьшкъну»

Керим Маллаевдин шиърариъ табиаът чливи, жанлу, ухъуз варитлан багахълу, багъри кас ву. Шиърарин гъарсаб цларнаъ саб жюре гъисс, ранг, хиял, шикил а:

«Къаби гъарар гъягъюри а гъялнаан,
Гъерщцу цирклар ахъра сабдихъди саб,
Цибтлан вахт имдар дурарин уъмрикан,
Гъарар хъюгъна аплуз чпин йигъар гъисаб...»

Дугъан шиърариъ рякъярикан гъамци дупна:

«Дустар хъайидар гвачл интлан хябяхъдиз,
Гъамус ачва йитимарси ялгъузди.»

Аъхиримжи йисари табасаран поэзияин сягънайиина сарсан шаир удучлвна. Дугъан ччвур Сувайнат Кюребегова ву. Дугъан поэзияин хатл, хасият, гъиссарин деринвал, гъеле сакъюбшиърихъди таниш гъашиси, мялум шулу. Ватандихъан, багъриругарихъан шаири учв жара аплурадар. Гъадрар ву дугъан уъмур, бахт, дерд ва къисмат.

Агъ йирси гъул,
Масан йиз гъул,
Сефилвали
Абцлнайи ул, -

клура дугъу багъри гъулкан вуйи шиърариъ. Гъулан багъхан гъябгъюрайи нирин шиклиъ, нирихъди гъябгъюрайи «сюгъбатнаъ»ватандихъди шаирин саб вуйивалин гъис заан дережайиз дубхна:

Йиз бицли нир,

Йиз мюгьуббат,
Йиз кьувват!»
«Рякьюь аза йигъра,
йишвра
увуси.»
Хьтубгурайиз,
Кт1убшвурайиз
к1ван ахсир
Гагь аьлхьруган,
Гагь ишруган
Увуси...»

Ухьуз рябкьюрайиси, гыйин деврин табасаран поэзия, чан тясирлувал артмиш ап1ру рякьяр, мумкинвалар агури, гьисс -дерин, фикир - уч1ру, к1алиб - жюрбежюруб ап1ури, артмиш шула.

Амма чпи фиткан бик1урашра, вари шаирарин эсерарин тема гьарган саб ву - Инсан, дугъан уьмур, к1ван гьиссар, хиялар, дерд, бахт, гьаз гьапиш гьарсар халис шаирин юк1в уьмур бадали, инсан бадали убгурайи чирагъ ву.

АЪХИРИМЖИ ЙИСАРИН ТАБАСАРАН ПРОЗА

Аьхиримжи йисари чаз яркьу мумкинвалар адаршра, табасаран проза хайлин артмиш гьабхьну, литературайин сягънайиина ц1ийи писателар улдуч1вну, дурари чпин эсерариь улихьна зат ктручди имбу темйир ачухъ гьап1ну, ачухъ дап1найидариз жара саягъниинди гьилигну ва натижайиь литература ц1ийи прозайин эсерариинди девлетлу гьабхьну.

Жанр жигъатнаан дурарин арайиь гьамцдар эсерар а: роман, повесть, ихтилат, жикьи анекдот, документариин биналамиш дубхьнайи повесть.

Уьмрин ахю тажруба ашра литературайиз ахиримжи йисари гъафи Абакар Гъяжиибрагъимовди «Сумчрин улихъ», «Варж рякъ-саб гъякъ», «Къисмат» повестар гъидик1ну, тазади литературайиз гъафи Рашид Аъзизовди «Т1авак1», «Ярхи йигъ» (ихтилатар) ва «Шубубпи насил» к1уру романдин сабпи пай гъабхну. Гъюсейн Аьбдурягъмановди «Гъахъну-гъахъундар Шагъиб» к1уру анекдотар кайи китаб, дявдин игит Аьбдулагъ Сефербеговдикан вуйи «Снайпер Аьбдулагъ» к1уру документальный повесть ва «Тухум» к1уру роман гъидик1ну. Му китабарин жергейиь 2002-пи йисан удубч1ву «Гъяжит1ай ва Къубут1ай» к1уру Гъяжиаьли Аьлимурадовдин китабра а.

Чпин эсерариь писателари гъякълуди, дугъриди табасаран халкъдин гъубшу девир ва гъийиз багахъ вуйи вахтар улупура. Гъарсар писатель уьмриз чан саягъ лигура, дугъу дидкан хусуси саягъниинди ктибтурира а. Эсерар тематика жигъатнаанра жюрбежурдар ву. А.Гъяжиибрагъимовди табасаран халкъдин революцияйиз улихъна вуйи читин уьмрикан ктибтура. Дугъан эсерари ухъуз ихъ халкъдин революцияйиз улихъна вуйи уьмур рякъюз кюмек ап1ура. Ухъуз думу деври яшамиш гъахъи инсанар рякъюрухъуз, дурарин гъар йигъандин уьмрихъди, фикрарихъди хияларихъди таниш шулхъа, дурариин улукъу къазйирин, дурарин читин уьмрин шагъидар шулхъа.

Ихъ юк1вариь ихъ халкъдихъна вуйи мани гъиссар ачухъ шулу, дурари ухъуз гъийин читинваларизра дилигди, умудлуди улихъ гъягъюз кюмек тувру, ухъкан гъарсар кас халкъдихъна багахъ ап1уру.

Гъяжиаьли Аьлимурадовдин «Гъяжит1ай ва Къубут1ай» к1уру повестдиь Ватандин Ахю дявдин йисарикан ва дидин къяляхъ вахтарикан ктибтура. Гъаму къюр зарафатчи дустарин уьмриз гъилигган, ухъуз ихъ халкъдин ккудубшу уьмрин ахю пай к1ваин шулухъуз: дявдин читин йисар, халкъди дявдин къяляхъ йисари колхозариь гъизигу игит зегъмет, инсанариин улукъу дердер-гъамар. Думу къюр зарафатчийин суратарий ухъуз ихъ халкъдин ккагъуз даршлу къувватнан лишнар рякъюру.

Рашид Аъзизовди йирхъц1урпи йисарин уъмрикан дибик1на. Дугъан повестариъ ухъгъан думукъан ярхла духънадру колхоздин девир шикиллуди улупна. Писатели думу вахтнан нукъсанар ачухъ ап1ура ва гъаддихъди сабси дугъриди халкъдин уъмрикан, рякъ-ражарикан, аьдатарикан ктибтура. Дугъан эсерариъ айи саб десте иштиракчйирин арайиъ гъам вардиз нумуна вуйи ужудар инсанар, гъамсана чан инсанвалин ччвур ужуз ап1урайидар дихъуру. Дурариан ухъуз аьгъю шулухъуз, фицдар дюшюшариъ ахърашра, табасаран халкъ чаз къисматну тувнайи рякъюъди, ужуб уьбхюри, харжиб гат1абхъури гъябгъюра.

Гьюсейн Аьбдурягъмановдин «Тухум» к1уру роман гъийин йигъариз, гъамусдин уъмриз бахш дап1на. Дидиъ ихъ девриъ ухъуз рякъюрайи вари месэлийр гьит1ирккна. Инсандиз уъмриъ чан инсанвал уьбхюз къяляхъ-къяляхъ читин шула. Гизафдар ч1уру рякъюъди гъягъюз хъюгъна, гьюкум кми-кмиди чиркин касарин хилиъ абхъра, уьмур марцци къайдайиз хуз читинди ву. Амма романдин игитари, чпи фицдар дюшюшариъ ахъишра, инсанвалин заан къайдйир уьрхюра. Ухъу гележегдиз умудлуди душну ккунду - магъа романдин асас мяна.

ШУБУБПИ К1УЛ
МИРЖИБПИ ВА УРЧ1ВУБПИ КЛАССАРИЪ КЛАССДИН
ГЪИРАГЪДИЪ ГЪАБХРУ ЛЯХИН

8-9 - пи классдиъ литературайин дарсарикан гъамусдиз гъапидар вари классдиъ гъабхурайи ляхниз бахш дап1найидар вуйи.

Амма мектебдин урхбанна тербия тувбан ляхин саб дарсарийъ гъабхру ляхниинди ч1яаьн шули адар. 8-9-пи классарин программийъ саб хайлин материал, классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнизра тувна.

Ц1ийи программийриинди литература аьгью ап1бан асас вазифа классдиъ ва мектебдиъ дару ляхниин алабхъуру.

Вари гъаму ляхнар к1ули гъахбан бадали, классдиъ ва мектебдиъ дару ляхнин гъялназ фикир тувну ккунду.

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхниз гъамцдар серенжемар дахил шула: классдин гъирагъдиъ урхуб, литературайин кружок, литературайин вечерар, утренникар, экскурсийир, театрариз,

кинйириз гъягъюб ва гъ. ж. Гъаму серенжемарин арайиъ классдин гъирагъдиъ урхбан ляхни ахю йишв бисура, гъаз гъапиш думу программийъра тасдикъ дапна ва мялимдира дид'ин гъаммишан лазим вуйи гюзчивал гъабхура. Миржибпи ва урч1вубпи классариъ мектебдин гъирагъдиъ урхбан ляхниз 8 саят жара дапна. Гъадму саб вахтна дидиъ классдин гъирагъдиъ урхбан бадали улупнайи эсерарин сиягъра тувна. Дупну ккундуки, мялимдихъан, мектебдиъ айи мумкинвалариз дилигну, думу сиягъдиъ айи эсерар жара эсерарииндира эвез ва аьлава аплуз шулу. Амма жара эсерар гъядягъруган, дугъу урхурайидарин яшнан хусусивалар ва классдиъ урхурайи эсерарин тематикайихъди тархъувал к1ваълан гъап1ну ккундар.

Миржибпи ва урч1вубпи классариъ классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхин планламиш аплруган, мялимди ккергъбан классарин тажруба ва 6- 10 классарин улихъ дийигънайи ахю ляхинра гъисабназ гъадагъну ккунду. Классдин гъирагъдиъ урхбан ляхнин т1алабар хусусидар ву.

Классдин гъирагъдиъ урхбаз тялукъ вуйи дарсариъ баяр-шубариз жарарин кюмек дарди китаб ктабгъуз ва к1ул'инди урхуз агъю аплуз ва китабарихъна ва дурар урхбахъна вуйи гъевес гужал аплуз кюмек тувру.

Урхурайидари хулаъ гъап1ри аш, дурари фу урхури шулуш, китабар наънан гъадагъураш, урхбан дарсар гъязур аплбан къяляхъ вуйи вахт фици пай дап1ну гъабхураш — гъамрар вари саб бяъзи дарс киврудариз агъядира шулдар.

Хъа гъамрар вари агъю духъну кунду, гъаз гъапиш, анжах гъамрари учителиз гъарсар урхурайирихъди сигъ аьлакъа уьбхюз ва дугъхъан ккун аплру т1алабар тйин аплуз кюмек аплуру.

Дарс киврури мектебдиъ дару гъевеслувалар ва мектебдин аьтраф агъю аплуб чан предметдин ашкъ шлу саягъниинди тешкил дап1ну ккунду.

Мелзнан сюгъбат гъабхбиинди, урхбан гъевесарикан вуйи сочиненйир бик1биинди гъарсар урхурайириз исихъ къайд дап1найи суалар аьгъяш ахтармиш дап1ну ккунду.

1. Фуну китабар варит1ан гизаф урхуз ккундувуз?

а) художественный эсерар, ихтилатар, романар, махъвар, шиърар ва гъ.ж.

б) гъякъикъи уъмрикан, дарш фантастикайикан?

в) ихъ гъамусяаьтдикан, дарш кюгънейиндар?

г) шиърар, дарш прозйир?

2. Фуну китабар гъурхунва?

Миржибпипи ва урч1вубпи классарин яшнаъ айидари дурхну ккуну эсерар ва биц1идарин шаирарикан ктухуру.

1. Дупнайидар ктарди сану фуну эсерар гъурхунва?

2. Гъурхдарикан к1ваз гизафси фунуб хуш гъабхъну ичв (кудух 2—3 эсер).

3. Фу (вая фуну тема) гъамусяаьтди урхуз ккунди авуз?

Амма урхурайидарин мектебдин аьтраф ва мектебдиъ дару гъевесар аьгъю ап1уб — му анжах ляхнихъ хъюгъювал ву. Гъамдихъди шлубкъан лазим вуйи месэлага дивну ккунду. Мектебдиъ дару ляхин тешкил ап1уб, душваз шлубкъан гизаф урхурайидар жалб ап1уб ва шлубкъан дидин ери за ап1уб.

Мектебдин аьтраф аьгъю ап1бан бадали, литература киврурихъан чан классдиъ урхурайидарин асас пайну манфяаьт ктабгъурайи библиотекарихъди аьлакъа уьбхюз шулу, дурарин абонементдиз дилигну, урхурайидари фу урхуб лазим вуш библиотекарихъди маслааьт ва думу ляхин тешкил ап1уз шулу.

Классдиъ дару ляхин тешкил ап1уб — му варит1ан ц1иина, классдиъ дару урхуб дюзди дивуб ву. Дарс киврури, классдиъ дару

урхбан бадали программийъ улупнайи эсерарин списокъ аьгъю ап1бахъди, дидин классдин ляхнихъди айи аьлакъайиз дилигну, материал шубуб группайиз жара аплуру. Дугъу сабпи нубатнаъ урхурайидар программийъ теклиф дап1найи шаирарин эсерар аьгъю аплрусидар план дивру.

Амма классдиъдару урхбаз теклиф дап1найи гъамциб къайдайиз мажбури вуйиб ву дупну лигуз хайдаршул: урхурайидарихъ гъадмусяаьт китаб адарди шубра мумкин ву, ва мут1ан башкъа, классдиъ дару урхуб чан табиивализ дилигну мажбур аплурустар такъатариз далу дубхъну ккундар, хъа китабдиз ч1иви гъевесарин маракъ ачмиш аплрусидар дубхъну ккунду.

Урхбан йисан к1уларин теклиф аплру список тартиб ап1бахъди, мектебдин библиотекаийъ фу аш, гъулан, райондин ва шагърин библиотекйириан фу гъадагъуз шулуш сифте, хъасин фуну китабар урхуз теклиф аплуруш, дарс кивруриз аьгъюди ккунду.

Классдиъ дару урхувалин материал классдиъ урхру материалихъди фици аьлакъалу аплуру?

Литературайиан вуйи сюгъбатнаъ уч дап1найи суаларин дестейиъ асас вуйи суаларигъ классдиъ дару урхувализ далу шулайи суаларра ади ккунду. Гъамцдар суалар мажбури вуйидар духъну ккундар, гъаз гъапиш урхурайидар тьяин дап1найи вахтназди аьлава материалихъди вари таниш духъну ади шулдар, амма фици вушра урхбаз гъевеснан маракъ ачмиш аплуб метлеб ади гъабхуб мумкинсуз ву.

Гъацира урхбан гъевеслувалин маракъ докладариз темйир дюзмиш аплруганра хъуб фикриъ бисну ккунду. Асас темайиз гъисаб дап1найи материалихъди, аьлава вуди духъну ккунибралитература дериндиан аьгъю ап1бан бадали гъисаб дап1найи докладариз чарасуз ву.

Вари гъаму жюрйириинди классдиъ дару урхбан курснан къайдайиз дахил шулу.

Классдиъ дару урхувал фици идара дап1ну кундуш, материал урхурайидари фици аьгью аплуз гьитну ккундуш ва урхуб варит1ан хайирлу вуйиб фици аплуруш, учителиз кюмек тувру, суалариин дийигъурхъа.

Кюгъне мектебариъ гьаму метлеб ади гъурхдарин гьякънаан бик1бар гьахуб теклиф аплури гьахънийи. Урхурайидарихъна саб жерге суалар улупбахъди, чпи гъурху китабариан гьадму суалариз жавабар агуб мажбури вуйиб гьисаб дап1ну, жавабар тувуб теклиф аплру тетрадар тувну ади шули гьабхъну.

Бик1бар ихъ мектебдизра хайирлу вуйидар гьисаб аплуз шулу, анжах къуб шарт1 дюрхну ккунду: урхурайирин бик1бар гьадгъу чан хиялариан к1ул адабгъуз шлустар вуди ккун. Думу мажбури вуйиб духъну ккундар. Бик1бар чиб гизаф жикъидар ва исихъ къайд дап1найи пунктар кайидар духъну ккунду: а) автор ва дидин к1ул, б) дидиъфиткан улхураш, в) гьаму китабдиъ къиматлу вуйиб фу ву (игитар, гьял, шикил, бик1уб, тек-тек хиялар ва гь. ж)?

Классдиъ дару урхувализ гьациб хасият аки, гьадму урхуб учв асас вуди, дарс киврурин аьдати гюзчивал дарди гьябгъюрайиб ву. Мектебдин ва классдин гьирагъдиъ урхбаз кружокарин ляхнира гизаф кюмек аплуру.

Урхурайидар кружокдиз сат1и гьашиган ва дурарин ляхин учителин иштираквал ади гьябгъруган, классдиъ дару дарсарин тясир анжагъ гужал шулу.

Литературайихъна муну ва тмуну рафтар ади гьахру кружокар аьдат вуди шубуб жюре шулу: 1) яратмиш аплбан кружокар; 2) драматический кружокар; 3) гьаври ахъруси урхбан ва яратмиш аплру саягънан кружокар.

Вари жюре кружокариз тялукъ вуди саб къадар уьмуни шарт1 дивуз шулу.

Кружокарин ляхин классдин ляхнихъан саб къадар дережайиъ фаркълу духъну ккунду. Диди хиялариз цлийиб ва машгъур заанвал тлалаб аплуру. Кружокдиз баяр-шубар уч аплруган, ляхин шлубкъан гъизгъинди гъябгъбан ва вари жалб аплбан бадали, кефи саб къадар за аплрусиб гъялнаъди дубхну ккунду.

Гъаддиз, кружокдиз саб ялгъуз гъадму классдиан баяр-шубар хъубтлан башкъа, жут вуйи тмуну классдианра хъуб хайирлу ву. Сатли дапнайи жа-жара классарин урхурайидарин улхбар къиматлудар аплуру.

Эгер кружокдин ляхин классдиъ дарди жара йишваъ—хулаъ гъубхищ, думу хъана ужуб ляхин ву.

Амма варитлан, кружокдин дарсариз цлийиб хубна гъевес за аплуб ву, — му гъелбетда кружокдиъ гъял дапну ккуни темайилан асилли ву.

Кружокдин саб клуру тешкиллувалин заседаниейин план дивру. Тек-тюкра думу план урхурайидари дюзмиш аплудар: урхурайидари, аьдат вуди, кружокдин ляхин улихъ гъябгъбан гъякънаан чпин уьмуми вуйи теклифар хуру. Кружок идара аплрури, гъадму теклифар дидисну, гъадрарин асасниин алди, саб жерге жара темйирикан дюзмиш дапнайи пландин проект теклиф аплуб улихъ дивру.

Зиихъ къайд дапнайи кружокарин шубеб жюрйирикан литература аьгъю аплбаз варитлан манфьяьтлу вуйидар яратмиш аплбар ва драматический кружокар ву. Гъамусьяьтднн мектебариъ гъаму жюрейин кружокар тек цлибтлан гъахури имдар.

Митланра савайи литературайиъ яратмиш аплбан кружокарра шулу. Яратмиш аплбан кружокари чпин улихъ къюб месэла дивра: литература дериндиан аьгъю аплуб ва дурарихъ клул'инди литературайин яратмиш аплувал яркъу хъуб. Саб бязи вахтари кружок гъамрарикан анжах сабдиз тялукъ дубхну гъубзуру.

Думуган ихъ ляхин ялгъуз саб тек литературайин вая яратмиш ап1бан кружокдин алди шулу, амма, тажрубайи улупурайиганси, гьамусяаьтди аьгъю ап1урайи жюре кружокарин гъибикъу жюре ву, фицики гьадушваъ гьаму кьюбеб жюрйирра сабсабдихъди туч1укъну, ва дураар кьюбебра саб сабдиз кюмек ап1ури гъяри шулу: литература урхували к1ул'инди вуйи яратмиш ап1бан маракъ за ап1уру, хъа гъарурин чан к1ул'инди вуйи яратмиш ап1бан тажрубайи литературайин устадвалин месэлайихъна аьшкъ за ап1уру ва эсер аьгъю хъувал лап деринуб ап1уру.

Кружокдин дарсарин гъялкъайиз саб ялгъуз прозайин эсерарин теория ва практика дахил шубт1ан башкъа, хъа шиърин яратмиш ап1рустар жюрйирра дахил шулу.

Варит1ан гизаф кружокар классдин дарсарилан, урхурайидарин хъана артухъди аьгъю ап1уз ккунивалилан арайиз гъюру.

Урхурайидар кружокдин ляхниз активлу вуди жалб ап1бан бадали, литературайин дарсариина гужли ва аку хиялар уягъ дап1ну ккунду: мициб роль анжах литературайин музейиз гъушу экскурсияйихъант1ан ва ашкълу ап1рустар лекцйирихъант1ан к1улигъабхуз даршул. Гъацира, классдин гъирагъдиъ ап1ру ляхник литературайин кружкйирра кауз шул.

Кружокарин тематика урхурайидарин классдиъ дару урхувалихъди аьлакьалу хъуб мумкин ву. Кружокди литературайиан классдиъ гъубху ляхин яркъу ва дерин ап1уру.

Гъамци гъабшиган, мяълум вуки, кружокдиз вуйи тематика асас вуди программийъ тьяин дап1ну айибдиз ухшар ади шулу.

Жара къайдара хъуб мумкин ву: белки кружокди урхурайидарин мектебдин программийхъди аьлакьалу дару т1алабар тьямин ап1бан метлеб улихъ диври ашул.

Гъамциб гъялнаъ план фици дивру?

1. Литературайин материал гьадму саягънаъди урхурайидар гьевеслу ап1руб хьпан бадали аьтрафарихъан гьадабгъуру.

2. Гьамцира шуз мумкин ву: урхурайидар гизаф ярхи мудатнаъ гьар фунур вушра сар писателин ва гьадгъан яратмиш ап1бариин гьевеслу шулу. Хъа гьадмуган гьадму шаирин ччвурнахъ кружок гьабхуру.

Кружокдиъ ляхин фици дубхну ккунду?

Мушв'ин кружокарин ляхнин гьакънаан кьуб жюре кьайдайикан пуз шулу: саб к1уру кьайда — му вари иштиракчйир уч духъну материал аьгъю ап1уб ву, кьуб к1уру кьайда—иштиракчйири гьарури чав к1ул'инди таниш гьаши материаликан доклад урхуб ву.

Саб йишв'инди гьабхру ляхниз гизаф ахю эсер лазим шулдар: поэмйир, шиърар, новеллйир ва гь. ж.

Мициб методдин заанвал гьаддиан вуки, диди кружокдин вари членарин активлувал тямин ап1уру.

Кьуб к1уру методдиинди идара ап1ури сифте куч1вбан сюгъбат дубхну ккунду, гьадушв'ин дугъу урхурайидарихъан к1ул'инди ляхин ап1уз шлуси, лазим вуйи мяълуматар тувру, докладарин темйир пай ап1уру, вари темйириз хас вуди идара ап1ру табшуругъ тувру, библиография улупуру, вахт тьйин ап1уру. Докладчикдин ляхнин гидишатдин вахтна, идара ап1ури, дугъаз кюмек дап1ну ккунду ва кружокдин имбу иштиракчйирра гьадму темайиан аьгъювалар гьадагъруси дап1ну ккунду.

Мит1ланра гьайри, шулу драматический кружокарра. Драматический кружокди чан иштиракчйирихъан саб кьадар уьмуми ва литературайиан аьгъювалар т1лалаб ап1уру. Литературайин кружокдиз ухшар вуди, дра- матический кружокдира чан ляхин классдиъ ва классдиъ дару урхувал бадали улупнайи материалин асасниин алди дивну ккунду, амма саб ялгъуз гьадму материалиинди архаинди духъну

гъузну ккундар.

Драматическия кружокдин ляхниз, постановкайиз гъязур шлуган, баяр-шубари текст урхуру, гъавриъ ахъруси ва фикирлуди урхувалихъди сабси, дина гъязур хъувалин зурба къиматлувал а. Гъязурвал чан таби и натижайиинди: спектаклийиинди, литературайин вечериинди ва гъамрариз ухшар ляхнариинди ккудубк1ну ккунду.

Гъаму жюрейин ляхнарин варит1ан хайир айивал фикирназ гъадабгъну, дина гъязур шлуган. драматическия кружокдин ляхин урхурайидарин литературайин ч1алнан артмиш'вал тямин аплрусаягъниинди дивнуккунду Гъаму ляхниз, кружокдин членар киноиз ва театриз гъягъюри, душваъ иштирак шули айи артистарин тамшир гъял аплури гъашиш, гизаф хайирлуб ву. Гъаму саягъниинди месэла гъял аплували урхурайидарин улихъ теоретическия къайдайин месэла къат! аплуб дугъубжвур, ва дурариз литературайин ва театрин областдиан агъю мяълуматар гъат1арццуру.

Литературайиъ гъавриъ ахъру саягъниинди урхбан ва яртамиш аплру саягъниинди ктибтбан кружокарра шулу. Гъавриъ ахъру саягъниинди урхбан ва яратмиш аплру саягъниинди ктибтбан кружокди мектебдин уьмриъ гизаф заан ва мяналу роль уйнамиш аплуб мумкин ву. Тмуну кружокариъ гъабхру ляхниз ухшар вуди, дарс киврури гъамушв'инра кружокдин план дивну ккунду, урхбан бадали ва ктибтбан бадали материал ачмиш ва ляхнин методика тьяин дапл1ну ккунду.

Кружок, урхурайидарин общественный ляхнихъдира тевуз шулу. Кружокар тешкил аплбан ляхнихъди сигъ аьлакъайиъ ади мектебдин об- щественный ляхнин месэлара дивну ккунду. Кружокар общественный ляхнар ккергъбан асас тешкилатчи ва дурар гъахрур вуди духъну ккунду.

Гъаму метлебниин асас духъну, цалин газет ва мектебдин имбу

журналар адагъуб, литературайин эсерар урхуб ва ктибтуб, халкъдин жамятлугъ машкварар гъахуб, литературайин вечерар, спектаклийр ва литературайин выставкйир гъахуб, иштирак хъуб ва гъ. ж., литература кивбаъ гизаф кыматлу вуйидар гъисаб аплуру.

Литературайин выставкйириз литературайин вечерарин асас саб пайназси дилигну ккунду. Гъамци гъабшиган дидин метлеб, докладнаъ гъатлабццурайи, ва машкваран программийъ улупурайи вари гъялар, шей'ар ади (наглядно вуди) улупуб ву.

Амма вечер чан асас пайниинди литературайин вечериз дахил хъубра мумкин ву. Думуган выставка, урхбанна тербия тувбан к1ул'инди вуйи жюреси сабси пландиз адаплуз шулу.

Выставка тешкил аплру вахтна гъадму мектебдин т1алабназ, урхурайидарин чпин хиялар пуз ккунивализ дилигну, аьшкъ каъру, китабдиина, юк1в али писателиина фикир жалб аплбан къастназ лигну ккунду, хъа гъадшвахъди сабси гъаму общественный ляхнийъ жвуван литературайин тягъсил дерин даплну ккунду.

Литературайин выставкйир фици дюзмиш аплуру?

Миржибпи классдийъ нубатниин ал, пухъаки, тема —А. Жяфаров. Саб классдин дарсарийъ дугъан яратмиш гъаплдар урхубт1ан башкъа, хъа урхурайидари дугъан эсерар литературайиан вуйи кружокдийра дурхну ккунду. Мициб ляхнийъ, аьхирки, А. Жяфаровдикан выставка гъабхуб т1алаб аплуру. Гъаму выставка тешкил аплуб, гъелбетда, дарс киврурийн алабхъуру, гъадгъан теклиф ужуйи урхурайидари къабул гъаплш, гизаф ужу шлийи.

Гъамциб къайдайиинди, имбу литературайин темйир кивруганра выставкаийн ляхин тешкил гъаплш, урхурайидарин литературайин тема аьгъю аплувалин билиг ижмиб шулу.

Эгер выставкаийи сар писателикан улупури аш, думуган шейъар, шиклар къуб асас категорияйикан духъну ккунду: садар писателин

уьмур улупрудар, хьа тмундар — дугъан яратмиш гьаплдарикан улупрудар.

Сабпи жюрейин шейъар (писателин биография).

1. Писателин, гьалар улупру портретар.
2. Писателин биография, дугъан уьмрин хиялар улупру саягънан карта.

3. Писатель чан юлдшарин арайиъ.

4. Писателин общественный гьал.

5. Чав гьизигу шиклар аш. гьадрар.

Кьубпи группайиз писателин яратмиш аплбариз, исихъ улупнайи шейъар дахил шулу.

1. Эсерарикан фунуб урхуруш, жикьиди кьайдар кайи теклифнан список.

2. Гьадму писателии китабарин выставка.

3. Эсерин текстназ художникди гьизигу шиклар.

4. Урхурайидари гьизигу шиклар.

5. Эсериан вуйи сягънайин макетар.

6. Эсериан суратарин ва композицияйин рафтар улупру графикар.

7. Жа-жара девриъ бязи классарин вакилари писателин гьаякънаан гьапи улхбар.

8. Писателин яратмиш аплбар ва гьамусдин вахтна думу улупру шиклар.

9. Гьадму писателин эсерари фтихъна дих аплураш улупру гафар.

10. Писателикан фу урхуз шул (тянкьид аплру макьалйрр улупуб).

11. Танкъид апру асас литературайин нумунйир.

12. Ихъ йигъари гъадму писатели яратмиш гъаплдариз туврайи къимат (критикайин рафтар, урхрударин теклифар, урхбан дережа ва гъ. ж.)

13. Эгер выставка сар писателикан дарш, хъа саб къадар ахю темайикан вуш, думуган шейъарин хасият саб къадар дигиш дап1ну кунду, биография улупру момент къюбпи пландиинади гъюру, хъа сабпи йишв'ина литературайин гъядисйир, литературайин социальный хайирлувал улупру шей'ар хуру.

Литературайин выставка тешкил апруган методологический дурумлувал адихъуб сабпи нубатнан хайирлу ляхин ву.

Литературайин выставкайин къиматлувал думу гъязур аплбан гидишатдиъ ва гъацира улупру вахтна ачухъ шулу.

Выставка — му жавабдар ляхин ву. Гъаци хъиган, шей'ар гъязур апруз хли гъадабгъу касди улихъмиди зурба вуйи ляхин дап1ну ккунду, гизаф китабар дурхну ккунду текст, бегъемди дикъатлуди дурхну кунду, улупурайи шей'ариз килигну ккунду, музейиз специальный экскурсия ва гъ. ж. ляхнар духну ккунду.

Гъамци гъабшиган урхурайидар ляхнин гидишатдиъ тарихдинна литературайин суалариз, методикайиз ва илми ахтармиш аплбан техникайиз шак адардирасалмиш шулу.

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхниъ, литературайин экскурсийир гъурхишра гизаф мянфяаъ ктабгъуз шул.

Литературайин экскурсияйин асас жюре—му гъаддин бадали дюзмиш дап1найи литературайин музейиз вуйи экскурсия ву.

Литературайин музейин вазифа ва метлеб фу ву?

Литературайин выставкайикан зиихъ дупнайидар литературайин музейизра дахил шулу.

Мектебдин выставкайихъан литературайин музей ляхнин ачухъвализ ва деринвализ дилигну фаркълу ву, гъаз гъапиш думу гъадму писателикан аьгъю ап1банна илми ахтармиш ап1бан ляхнихъди аьлакьалу ву.

Литературайин музейиъ, писателикан улупру китабарт1ан, иллюстрацйирт1ан, макетарт1ан ва жара шей'ар ади улупру жюрйирт1ан башкъа, гъацира дугъан уьмур ва яратмиш гъап1дар улупуру, эсерар гъидик1гандин хилин хат1ар, клажар, чан деврин адмийирин разивалар ва жара тарихдинна литературайин материал ади бихъуб мумкин ву.

Музейиз гъагъюб къайд ап1бахъди, дарс киврури, мумкин ву, экскурсияйин улихъ дивнайи метлеб дугъриди тййин ап1ур.

Сабпи гъялнаъ экскурсияйи аьхирин гафназ багахъ вуйи вазифа к1ули гъабхуру: дидин метлеб — урхурайидарихъ уч духъну айи мялуматар дерин ап1уб, ва гъадму мялуматарин асасниинди — дурарин писателин гъакънаан вуйи билиг яркъу ап1уб ву.

Къюбпидин метлеб — экскурсияйи куч1вру гаф ачухъ ап1уру, дидин вазифа — писателин ляхнин рякъюъ, дугъан уьмрикан, идеологияйикан ва яратмиш ап1бакан уьмуми уьрхбар тувуб ву.

Экскурсийрин жюрбежюр вазифйирихъди аьлакьалу вуди сабси, дурар гъахбан жара къайдйирин гъакънаан месэла гъял, дап1ну ккунду.

Экскурсияйи урхурайидарин терефнаан ужуб гъевеслувал т1алаб ап1уру.

Эгер экскурсия гъабхрури, саб бязи вахтари расалмиш шлуси вари экскурсантариз, дурарин т1алабариз дилигди, гъарган гъадму саб шейъ ктибтури гъашиш, хъа чпихъна хурайибдиз варибдиз мич1алди вуди янашмиш шули гъашиш, мициб экскурсияйин къиматлувал фук1а даруб шулу.

Амма экскурсантарин аьшкълувал жюрбежюр къайдайинди

арайиз адабгъуз шулу.

Писателихъди бегъемди таниш духънайи ва шиклариан к1ул адабгъуз шлу урхурайидариз дивнайи вари сат1и ап1ру экскурсия, гъамциб пландиинди гъубхиш хайирлу ву.

1. Экскурсияйиз гъахрури баярин аьгъювал ва т1алабар ачухъ ап1ру сюгъбат, (гъадму экскурсия гъабхуз къайд дап1найи темайиз тялукъ вуди).

2. Музейикан, лигну ккуни материаликан ва экспонатар дивбан пландикан хабар тувуб.

3. Экскурсияйиз гъахрурин табшуругъниинди музейин разделар урхурайидарин тек-тек группйири аьгъю ап1уб.

4. Вари экскурсантари иштирквал гъап1у ляхнин сюгъбатназ ял ап1ру докладар, дурар баярин чан табшуругъ бегъем ап1биинди гъахурайидар ву. Урхурайидари фикриз гъадагънайидар экскурсияйиз баяр-шубар гъахрури ачухъ ва аьлава ап1уру.

5. Гъубху гюзчивал ва хиялар сат1и ап1ру аьхиримжи гаф.

Литературайин экскурсияйик музейиз вуйи экскурсият1ан башкъа, яшайишдиз тялукъ вуйи экскурсийир дахил шулу.

Дурарин метлеб —урхурайидариз муну вая тмуну писателин яшайишдин гъял улупбаъ вуйи фикрар дерин ап1уб ву.

Литература жигъатнаан, экскурсийирин арайиъ урхурайидарин саб къадар йишв музейизшикларин выставкайиз гъягъру экскурсияйи бисури а.

Гъамцдар экскурсийирин вазифа, урхурайидарин саняаьт аьгъю ап1ру фикир гъат1абццуб, сяняаьтдин жюрйириккан варит1ан асас вуйиб художественный литературайиъ хъпахъди таниш ап1уб ву.

Кинойин гъякънаан асас вуди ухъу гъулхиш, жигъил баяр-шубарихъди гъабхру классдиъ дару ляхниъ кинойин зурба хайир а. Чан

гъавриъ ахърувализ ва хияларин акувализ дилингу кинофильм художественный тясир аплрусиб, такъатси, театрин пьесйирихъди ва литературайин эсерарихъди гъужатнаъ шулу ва саб бязи гъяларий гъадрариин гъалибра шлу алат ву. Урхурайидарин арайиъ искусствойин гъаму жюре жарабдиинди гъисаб аплрустар киноийн терефкрар гизаф расалмиш шулу. Мектебдихъан гъаму гъядисайин гъвалхъан гъягъюз шулдар. Диди чан урхбанна тербияийн ляхнин пландик киноийз общественный тербия тувбан яракъдизси, дилигну ккунду, хъа фици вушра киноийн репертуар саб къадар дережайиъ литературайинна художественный мянайиъ фильм, вуди гъисаб аплури ашра, мектебдин хайирназ «кино хилиъ бисбан» ляхниъ литература кивруриин сабпи вазифа алабхъури а.

Дугъан улихъ къюб месэла дийигъуру.

1. Эгер мектебдиъ литературайин сюжетдиинди фильмйир ва гъацара мектебдин кино улупру йишваз репертуар теклиф аплувал тешкил аплури гъашиш, думуган литература киврури мектебдиз кюмек даплну ккунду.

2. Къюб клуру месэла лап гъякълу вуйиб ву. Думу урхурайидарихъ кинофильмйиз, тянкьид аплру саягъниинди янашмиш хъувал, дурарихъна идеологический ва художественный вуди лигувал къазанмиш аплуб ву.

Къюб клуру месэла тамам аплбан бадали чарасуз вуди экскурсийр духну ккунду.

Дарс киврурин кучлвувализ дахил вуйи кинофильмйир, гизаф пай литературайин эсерар тартиб аплуб гъисаб шулу ва диди илтлбклу сюжетдикан мянфяаът ктабгъуру.

Дарс киврури жикъиди вуйи чан гафариъ киноийз гъягъбан метлебнан гъякънаан къайд аплуру, яна душваъ урхурайидариз агъю дубхъну ккунду: 1) киноийъ айи улупувалар пьесайихъан фит'инди

фаркълу ву, 2) тамаша гъязур аплударин идеологический хиялариинди гъаму дигиш'валари фу ва хъа кино искусствойин специфический т1алабариинди фу улупури а?

Киноиз гъубху экскурсияйилан къяляхъ, дина гъушдар гъадму киноин ччвурназ хас темайин зиин докладназра гъязур духъну ккунду.

Докладнаан ва дидхъан удуч1вну гъулху ксарин улхбариан мялум шули аки, кино пьесайихъан чан гъяракат аплурайи ксарин арайиз, дурарин хасиятариз ва эсерин уьмуму хиялиз дилигну фаркълу ву. Кинойин улупбариъ эсериъ иштирак шули айи вари игитар хъуб мумкин дар.

Киноикди улупували эсерин хияли мянара дигиш аплуру. Дидиъ кюгънебна ц1ийиб, дирбашурна услир, ляхин аплурна дараплур ачухъ аплуру.

Урхурайидарихъан гъич саб читинвал дарди гъаму жаравал ачухъ аплуз шулу. Гъадшвахъди урхурайидарихъан киноихъан театрин пьесайиз хас вуйи саягъниинди дидин чан дерин диалогариинди иштирак шулайи ксарин психология ачмиш аплуз шули адар.

Дарс киврури чан аьхиримжи гафниинди гъял аплбан натижйир ва къайдар тасдикъ аплуру.

АЬХИРИМЖИ ГАФ

Му пособиейин машариъ ухъу миржибпи ва урч1вубпи классариъ гъахру эсерарикан ва думу эсерар гъидиклу шаирарин биографияйин бязи мялуматарикан гъулхнийхъа. Литературайин методика – му педагогический илим ву. Дидин асас месела, школайиъ литература кивруган, учебно-воспитательный ляхин улупуб, думу ляхнин теория яратмиш аплуб, литературайин учитель методикайин устадвалариинди, аьгъювалариинди яракъламиш аплуб ву.

Литературайин методика чан к1ул'инди вуйи методологияйинди, школайиъ литература кивбан рьякьяринди асасламиш шула. Дидиз литературайин анализ ап1бан рьякьярилан гьадагъну, литература кивбан ляхин кьайдайиз хпахъна гьяйизкъан вуйи улупбар ва кьайд ап1бар а. Художествойин литературайи мектебдиъ агъю ап1урайи миди вуйи предметарин арайиъ аргъаж шулайи насил вари терефарихъанди гьурукъдар вуди тербияламиш ап1баъ хусуси йишв бисура. Гафнан искусство вуйи литература агъю ап1бан асас вазифйириккан саб баяр-шубар эстетика ва эдеб жигъатнаан артмиш ап1уб ву.

Табасаран мектебдиъ, миржибпи ва урч1вубпи классариъ агъю ап1урайи багъри литературайин курснак табасаран ва дагъустандин чевалин халкъарин фольклориан ва литературайиан тербияна агъювалар тувбан ахю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Багъри литературайин дарсариъ идеяйинна политикайин ва эдеб жигъатнаан тербия тувбан ляхин эстетикайин тербия тувбахъди аьлакьалу хьуб лазим ву. Урхурайидар художествойин эсерарин гъавриъ ади дериндиан анализ ап1бан натижайиъ баяр-шубари писателарин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан, искусствойин жюрйириккан саб вуйи литературайикан, халкъдин уьмриъ дидин метлеблуваликан агъювалар гьадагъуру.

Му ляхин тамам ап1ру вахтна гьамусдин педагогикайин ва психологияйин хьуркъуваларикан, гьадму жигъатнаан духнайи илимдинна методикайин ахтармиш ап1барикан, табасаран мялимарин к1ак1начи тажрубайикан ва учу к1ули гьуху гюзчиваларин ахтармиш ап1барикан яркъуди мянфяаьт кадабгъна. Учу гюзчивалар ва ахтармиш ап1бар Табасаран, Дербент, Хив районариъ ва Дербент, Огни, Каспийск шагърариъ к1улиз гьурхунча.

Дидлан савайи, гьаму китаб дюзмиш ап1руган Т.Мягьямадовдин «5-8 классариъ литература кивбан методика», М. Юсуфовдин «Школайиъ табасаран литература агъю ап1бан бязи меселйир», Ш. И.

Шагьмардановдин «Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аьгью аплуб», Ш.И.Шагьмардановдин «Юкьубпи классдиъ табасаран литература аьгью аплуб», В.Я. Коровинаин, И.С. Збарскийин «5-пи классдиъ литературайин упражненйирин сборник», Т. А. Калгановаин «5-пи классдиъ литературайин упражненйирин сборник», М.В. Моисеевдин «5-6-пи классариз методикаин улупбар», М.М. Курбановдин «Эпические жанры табасараского фольклора». Махачкала, 1995. «Душа и память народа. Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция» Махачкала 1990. ва гь. ж. китабар ишлетмиш даплна.

«8-9 – пи классариъ багъри литература аьгью аплуб» сифте гафнакан, шубуб клуликан, аьхириккан ва мялимдиз теклиф аплурайи китабарин сиягьдикан дюзмиш даплнаиб ву.

Дидиъ хьубпи классдиъ урхурайидариз художественный эсерар тясирлуди урхуз аьгью аплбан, баяр-шубарин члал ккатлабццбан, дарсарий лигру ва техникаин дакъатар ишлетмиш аплбан, литературайин теорияин гьякънаан вуйи мялуматар аьгью аплбан, классдин ва мектебдин гьирагьдиъ гьабхру ляхнин, фольклорин, ихтилатарин ва шиърарин ляхин гьабхбан, 60-90-пи йисарин табасаран литература артмиш хьпан меселйир ачухъ аплура.

Школаийъ литературайин дарсарий аьгью даплна ккуни вари эсерар ахтармиш аплуз шуладар. Думу саб клуруб программийъ ва учебный пландиъ бабан члалназна литературайиз улупнайи сьяьтарин къадар цлибди ву. Гьаци вуйиган, асас фикир чан мялимдин гьязурлугвализ тувну ккунду. Мялум вуйиганси, бязи мектебарий члалнанна литературайин дасар кивувал физкультурайин, трударин, математикаин ва гь.ж. предметарин пишекрарихьна туври шулу. Мициб ляхин лап дибдиан дюзиб дар.

Мялимди устадвалиинди дупнайи гаф гизаф кьиматлу ву. Бабан

ч1ал ва литература киврайи мялимди зурба ва гъюрматлу йишв бисура. Ученикар багъри литературайин аьшкъламиш хъувал дугъан устад шикиллу гафнакан, дугъан аьгъюваларикан, ва к1ван ниятарикан асиллу ву.

Ч1ал ва литература кивру мялимди жвуван халкъдин литература ккун аплувалиинди урхурайидарин ихтибар гъазанмиш аплбахъди дуар багъри литература урхбиин аьшкълу дап1ну ккунду.

Литературайин мялимдин кесп варит1ан гъюрматлу кеспарикан гъисаб дап1ну ккунду, фицики дугъу биц1и наслиз ватанпервервалин, табиаьтдихъна вуйи тербия тувра.

Табасаран литературайин методика, имбу халкъарин методикаси, гъийин йигъан образованиейинна илимди теклиф аплурайи т1алабарихъди дюзмиш дап1найиб ву.

Урхурайидарин литературайихъна вуйи аьшкъ мектебдиъси культурайин идарйири, урхпан заан заведенйири кап1ра. Мялум вуйиганси бабан ч1алназ ва литературайиз гъюкуматдин терефнаанра гизаф аьхю фикир туври а. Вузариъ ч1алнанна литературайин мялимар гъязур аплура, телевидениейиан ва радиойиан бабан ч1алниинди передачйир гъахура, бабан ч1алниинди журналар ва газетар удуч1вур.

Гъаму хъубпи класдиъ багъри литература аьгъю аплбан методика дюзмиш аплруган, урус ч1алнан литература кивбан методикайиканна ва табасаран литературайин заин ляхин аплури гъаши аьлимари адагънайи китабарикан зурба мянфяаьт ктабгъну.

Савадлу (улхбан ва бик1бан) ч1ал аьгъяди хъуб ихъ уьмриъ чарасуз лазим вуйи шарт1 ву. Аргъаж шулайи наслин ч1алнан культура артмиш аплбаъ мектебдин метлеблувал аьхюб ву. Гъамусяаьтнач1алнан рякъ'ан вуйи аьгъювалар ва вердиш'валар артмиш аплбан бадали лазим вуйи шарт1ар яратмиш духъна: мектебди программийъ урхурайидарин ч1алнан тясирлувалин месэлийриз къат1и фикир тувра, баяр-шубарин гафнахъна ва

аьлакьалу улхбахьна дикъатлуди янашмиш хьупан гьиссар тербияламиш апІбаъ печатди, радиойи ва жара дакъатариди аьхю кюмек тувра.

Урхурайидариз улхбан ва бикІбан чІалнан культура аьгъю хьупаъ багъри чІалнан ва литературайин мялимари асас роль уйнамиш аплура. Мялимди урхурайидарин чІалнан культура тербияламиш апІбан бадали классдин дарсарийси, классдин гъирагъдиъ гъахурайи серенжемариъра къатІи фикир тувну ккунду.

Урхурайидарин чІалнан культура за апІбан ляхнин хьуркъувалар мектебдин мялимди дурарин улхбан ва бикІбан чІалнахьна саб вуйи тІалабар уьмриз кечирмиш апІбан саягъналан асиллуди гъубзра.

Гьелбетки, методикайик саб бязи камиваларра ктар дупну тасдикъ аплуз даршул. Гъаци гъашиган, бабан чІалнан литература киврайи мялимарикан кайи нукъсанар улупуб ккун аплурача ва чпин теклифар, фикрар, къайдар гъаму адреснаъди хътауб ккун аплурача: г. Махачкала, Левоневского, 4, ДНИИП им. А. А. Тахо-Годи, сектор родных литератур.

ИШЛЕТМИШ ГЪАПІУ ЛИТЕРАТУРАУРУС ЧІАЛНИИДИ:

1. Антология дагестанской поэзии. Т. I. Песни народов Дагестана / Сост. Абуков К.И., Вагидов А.М., Хайбулаев С. М. Махачкала, 1980.
2. Гасанов М. Ю. «Антология табасаранской поэзии». Махачкала, 1996 г.
3. Вильямс Н.И. Компьютеры в школе М., 1988

4. В.Г. Карпов, В.А. Воронов Технические средства обучения М., 1979
5. И.И. Дрига Кабинетная система в образовательной школе М., 1986
- 6.Коровина В. Я. От упражнений к системе развития речи — М., 1996.
7. Кочергина И.В. Зарубежная литература. 5-7 классы: метод. пособие.- М.Дрофа, 2003.
8. Курбанов М.М. Эпические жанры табасарского фольклора. Махачкала, 1995.
9. Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала, 1986.
10. Курбанов М.М. Душа и память народа. Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция Махачкала, 1996.
11. Литература. В.Я. Коровина, И.С. Збарский. Москва. «Просвещение» 2011.
12. Магомедов З.А. Поэтика песенной лирики народов Дагестана. Махачкала. 1989.
13. Митаров М. Табасаранские народные песни. Махачкала, 1974 .
14. Моисеев М.В. В мире литературы. 5-6 классы: метод. пособие.- М: Дрофа, 2005.
15. Прессман Л.П. Методика применения технических средств обучения, М., 1988
16. Прессман Л.П. Размышления у школьного порога.» Радио, телевидение», 1986г №3
17. Прессман Л.П. Кабинет литературы в школе М.,1975
18. Соловьева А. М., Завадская Т. Ф. Выразительное чтение в 4—8 классах. М., 1983.
19. Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез. Москва. «Просвещение», 1977.

20. Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 4-5 классах. М., 1975.
21. Народные лирические песни. Л., 1961.
22. Поэзия народов Дагестана: Антология в 2-х томах. М.: Худ. лит., 1960.
23. Юсуфов М.Г. Табасаранская советская литература. Махачкала: Дагучпедгиз, 1986.

ТАБАСАРАН ЧІАЛНИИНДИ

1. Мягьямадов Т. У. – 5-8 классариъ литература кивбан методика, Мягьячкъала, Дагъучпедгиз, 1964.
2. Юсуфов М. Г. Ціийи дережйирихъна. Мягьячкъала, Дагъучпедгиз, 1980.
3. Шахмарданов Ш.И. 4-пи классдиъ табасаран литература агъю ап1уб, Махачкала, Дагучпедгиз, 1983.
4. Расулов М.-Р. А. Табасаран ч1алнанна литературайин мялимариз кюмек вуди, Махачкала, Дагучпедгиз, 1979.
5. Табасаран халкъдин гафнан гавагъирар. Мягьячгъала, Дагъучпедгиз, 1978.
6. М. Юсуфов. Школйириъ табасаран литература агъю ап1бан бязи меселйир.
7. Табасаран мисалар. Мягьячкъала, Дагъучпедгиз, 1970.
8. Гьясанов М. М. Сифте гаф. — «Табасаран халкъдин гафнан гавагъирар». Мягьячгъала, Дагъучпедгиз, 1978.
9. 10. Расулов М.-Р. А. Изучение жизни и творчества М. Митарова в школе, Махачкала, 1989.

10. М. Юсуфов. Школйириъ табасаран литература агъю ап1бан бязи меселйир. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1982.

11. Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1ур Гъясанов М.М. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1977.